

ISSN 2310-2896

**ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К. Д. УШИНСЬКОГО»**

**«ПЕРСПЕКТИВИ».
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ЖУРНАЛ**

Серія: філософія, політологія, соціологія

4 (62), 2014

Одеса — 2014

**ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»**

**«ПЕРСПЕКТИВИ». Соціально-політичний журнал
Серія: філософія, політологія, соціологія.**

ISSN 2310-2896

Key title: Perspektivi (Odesa)

Abbreviated key title: Perspektivi (Odesa)

Variant title: Perspektivi. Social'no-političnij žurnal

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ 4 (62)' 2014

Виходить щоквартально

Редакційна колегія:

Друкується з 1996 року.
Виходить чотири рази на рік.

Зареєстрований 17.01.2011 року, свідоцтво серії КВ № 17349-6119Р

Журнал є фаховим з філософії, політології та соціології згідно з постановою ВАК України № 1-05/1 від 26.01.2011

Журнал рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет рішенням вченої ради Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
Протокол № 2 від 25.09.2014

Друковані матеріали проходять зовнішню та

Борінштейн Євген Русланович, головний редактор, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та соціології ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Наумкіна Світлана Михайлівна, заступник головного редактора, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Балашенко Інна Валеріївна, відповідальний секретар, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Гансова Емма Августівна, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціології ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Гедікова Наталя Пилипівна, доктор політичних наук, професор, декан факультету післядипломної освіти та роботи з іноземними громадянами ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Балабаєва Зінаїда Василівна, доктор філософських наук, професор кафедри регіональної політики та публічного адміністрування ОРІДУ НАДУ при президентові України;

Добролюбська Юлія Андріївна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Добролюбський Андрій Олегович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Єршова-Бабенко Ірина Вікторівна, доктор філософських наук, професор кафедри загально-гуманітарних дисциплін Міжрегіонального гуманітарного інституту;

Златіца Плашійєнкова, PhD доктор філософії, філософський факультет, Університет Коменського в Братиславі, Словаччина;

Каменська Тетяна Григоріївна, доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Конох Микола Семенович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та права Дніпродзержинського державного технічного університету;

внутрішнє рецензування, виражають позицію автора, яка не завжди поділяється редакційною колегією.

Передрук матеріалів здійснюється за умови обов'язкового посилання на «Перспективи».

Кормич Людмила Іванівна, доктор історичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, Заслужений діяч науки і техніки України, Національний університет «Одеська юридична академія»;

Лісеєнко Олена Василівна, доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії та соціології ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Мисик Ірина Георгіївна, доктор філософських наук, професор, декан факультету української філології ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Михальченко Микола Іванович, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України, заслужений діяч науки і техніки України;

Музиченко Ганна В'ячеславівна, доктор політичних наук, професор кафедри політології ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Онищук Віталій Михайлович, доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Інституту соціальних наук Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Петр Ємелка, PhD доктор філософії, Університет Масарика, Брно, Чеська республіка;

Подшивалкіна Валентина Іванівна, доктор соціологічних наук, професор, дійсний член Академії соціальних технологій і місцевого самоврядування (Росія), Міжнародної педагогічної академії (Росія), Академії іміджелогії (Росія), член-кореспондент Української Академії політичних наук.

Пунченко Олег Петрович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та українознавства Одеської національної академії зв'язку ім. О. С. Попова;

Романенко Михайло Ілліч, доктор філософських наук, професор, ректор Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти;

Халапсіс Олексій Владиславович, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та політології Національної металургійної академії України;

Цибра Микола Федорович, доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціології ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Чебикін Олексій Якович, академік АПН України, доктор психологічних наук, ректор ПНПУ імені К. Д. Ушинського;

Яковлев Денис Вікторович, доктор політичних наук, професор, декан факультету правової політології та соціології Національного університету «Одеська юридична академія».

Вимоги до статей, які подаються до наукового журналу «ПЕРСПЕКТИВИ»

У науковий журнал «Перспективи. Соціально-політичний журнал» приймаються матеріали, що стосуються результатів оригінальних наукових досліджень і розробок з філософії, соціології та політології.

Мова – українська, російська, англійська (за вибором).

Кожна стаття супроводжується рецензією доктора наук. Статті авторів, які мають вчений ступінь доктора наук, не рецензуються.

Редакція журналу залишає за собою право скорочення надісланих матеріалів і внесення в них редакційних змін.

Редакція може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи точки зору авторів. Автори опублікованих статей несуть відповідальність за точність наведених фактів, статистичних даних, власних імен та інших відомостей, а також за зміст матеріалів, що не підлягають відкритій публікації.

Згідно з вимогами МОН України стаття повинна містити актуальність проблеми, аналіз останніх наукових досліджень, мету роботи, виклад основного матеріалу дослідження, висновки та перспективи подальших наукових розробок у цьому напрямку, список використаної літератури.

Тексти статей приймаються по електронній пошті (e-mail: druk.kaffilos@gmail.com) у вигляді вкладеного файлу, виконаного згідно наведених нижче вимог.

Збірник виходить: «Перспективи. Соціально-політичний журнал» - 4 рази на рік. Термін виходу статті слід уточнювати безпосередньо перед подачею статті до друку.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Обсяг статті – від шести сторінок тексту (20 000 знаків), оформленого відповідно до представлених вимог.

Стаття набирається в редакторі MS Word, формат А4. Поля: верхнє – 20 мм; нижнє – 20 мм; ліве – 20 мм, праве – 20 мм.

Загальні вимоги до формату тексту: шрифт Times New Roman Cyr, міжрядковий інтервал – одинарний. Вимоги до кожного елемента статті об'єднані в таблицю:

Елемент статті	Технічні вимоги до елемента статті (розмір шрифту, стиль, величина абзацу, вирівнювання, інтервал)
УДК	12, напівжирний, без абзацу, вирівнювання по лівому краю
Ініціали та прізвища авторів	12, напівжирний, без абзацу, вирівнювання по центру
Місце роботи	12, курсив, без абзацу, вирівнювання по центру
Назва статті	12, напівжирний, заголовний, без абзацу, вирівнювання по центру
Анотація	12, напівжирний, абзац 5 мм, вирівнювання по ширині сторінки
Ключові слова	12, абзац 5 мм, вирівнювання по ширині сторінки, курсивом
Текст статті	12, абзац 5 мм, вирівнювання по ширині сторінки
Література, посилання і примітки	12, без абзацу, вирівнювання по ширині сторінки

До статті додаються:

– *відсканована рецензія доктора наук та наукового керівника (для аспірантів та пошукачів);*

– *файл з відомостями про авторів (прізвище, ім'я, по батькові повністю, науковий ступінь і вчене звання, місце роботи, номери службового та домашнього телефонів, поштова адреса, адреса електронної пошти). Якщо авторів декілька – потрібно вказати, хто з авторів представляє авторський колектив;*

– *ПІБ автора, назва статті, анотації та ключові слова – трьома мовами (українською, російською, англійською);*

– *резюме англійською мовою загальним обсягом 4000 знаків.*

Малюнки і таблиці набираються шрифтом Times New Roman 9 з одинарним міжрядковим інтервалом. Малюнки, діаграми і таблиці створюються з використанням чорно-білої гами. Використання кольору і заливок не допускається!

Формули слід набирати за допомогою редактора формул Microsoft Equation і нумерувати в круглих дужках (2).

Стаття повинна містити прізвища авторів, назву статті, анотацію та ключові слова трьома мовами – українською, російською та англійською (розміщуються безпосередньо за назвою статті).

Бібліографічні посилання по тексту проставляються в квадратних дужках: [номер позиції]. Рекомендована кількість літературних джерел не менш 6.

При наявності приміток у кінці статті бібліографія та примітки розміщуються з наскрізною нумерацією у порядку згадування їх у тексті.

Телефон для довідок з 9.00 до 16.00 в робочі дні:

048-732-09-52 – кафедра філософії та соціології

067-714-51-33 – Балашенко Інна Валеріївна

Свої запитання надсилайте за адресою: e-mail: druk.kaffilos@gmail.com

З повагою, редакційна колегія наукових журналів «Перспективи». Соціально-політичний журнал».

ФІЛОСОФІЯ

Боринштейн Евгений Русланович - доктор философских наук, профессор, заведующий кафедры философии и социологии Государственного учреждения «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского»

УДК 141.2+334.02+316.

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВАНИЯ МЕНЕДЖМЕНТА СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Анализируются философские основания менеджмента социокультурной деятельности как системная концепция управления процессами, которые происходят в обществе. Исследуется менеджмент социокультурной деятельности в контексте управления социокультурной системы, которая саморазвивается.

Ключевые слова: философские основы, менеджер, менеджмент, социокультурная деятельность, социокультурная сфера, менеджмент социокультурной деятельности.

ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Аналізуються філософські основи менеджменту соціокультурної діяльності як системна концепція управління процесами, що відбуваються в суспільстві. Досліджується менеджмент соціокультурної діяльності у контексті управління соціокультурної системи, що саморозвивається.

Ключові слова: філософські основи, менеджер, менеджмент, соціокультурна діяльність, соціокультурна сфера, менеджмент соціокультурної діяльності.

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF MANAGEMENT OF SOCIO-CULTURAL ACTIVITIES

Analyzes the philosophical foundations of management of socio-cultural activities as a system concept of management by processes occurring in the society. Explores the management of socio-cultural activities in the context of management of a self developing socio-cultural system.

Keywords: philosophical foundations, manager, management, socio-cultural activities, socio-cultural sphere, the management of socio-cultural activities.

Проблемы, связанные с различными аспектами организации и регулирования человеческого существования, являются приоритетными для многих областей гуманитарного знания. Человек всегда стремился и будет стремиться придать своему существованию возможно большую упорядоченность. Это заложено в природе человека. Следовательно, исследование управленческой деятельности постоянно актуально.

Управление как предмет исследования привлекало философов с древнейших времен. Но, только начиная с конца XIX века, проблемы управления выделяются в отдельное направление научных изысканий. Последующий XX век, с присущим ему интенсивным развитием производства, стал еще более благоприятной средой для концентрации внимания исследователей на различных сторонах сознательного управления общественной жизнью. К середине второй половины XX века мировая школа управления насчитывала десятки разнообразных управленческих течений, отличавшихся друг от друга как применяемыми методами, так и различным взглядом на механизм социального управления.

Сегодня исследование управленческой деятельности приобретает особую остроту. Потребность в ее совершенствовании чрезвычайно актуальна для современного украинского общества. История показывает, что обеспечение стабильности общества, его развития во многом определяются способностью людей поддерживать социальный порядок, организовывать совместную деятельность.

XXI век предъявляет свои требования к управленческой деятельности. И здесь необходимо четко понять, что управленческая деятельность не является неизменной,

застывшей во времени. Она развивается и совершенствуется совместно с общественной эволюцией. В разные моменты времени, в разных культурных средах управленческая деятельность приобретает специфические черты, определяемые конкретной ситуацией. Она всегда находится под влиянием текущих ценностных и мировоззренческих установок.

Настоящее время – это время, когда, по мнению многих исследователей, происходит смена текущего культурного ландшафта. Существующая социокультурная ситуация человеческой цивилизации отрицается новой, обладающей иными характеристиками и строящейся на иных мировоззренческих парадигмах. Так, в последнее время с новой силой возникают вопросы о месте человека как субъекта деятельности и познания в общей картине мира. Человек в современной картине мира воспринимается как активно действующий элемент целостной системы мироздания. Содержание управленческой деятельности меняется из-за усиления роли человека в процессе развития общества. Актуализируются вопросы о свободе, самореализации индивида, возможности реализации его творческого потенциала. В фокус анализа любой человеческой деятельности попадают субъективные ее характеристики. Поэтому рассмотрение управленческой деятельности не может быть адекватным без апелляции к человеку, к специфическим граням его личности, к его потребностям, мотивам, ценностям и интересам.

Современный мир характеризуется постоянно увеличивающимися потоками информации, повышенной социальной динамикой. Основными тенденциями, на фоне которых реализуется управленческая деятельность сегодняшнего дня, становится гибкость социальных отношений, не сводимость к определенной стилевой социокультурной доминанте, фрагментарность человеческой активности. Особенно ярко эти тенденции проявляются в современной социокультурной ситуации постмодерна, которая заняла господствующие позиции практически во всех сферах человеческой деятельности. На сегодняшний день постмодернизм стал осмысляться как выражение «духа времени», как особый тип взгляда на окружающую действительность.

Важным является то, что философские основания в культуре постмодерна зиждятся на нерациональных методах. Постмодернизм, возникший в результате критики рациональности, как централизующего принципа познания окружающего мира, не исключает альтернативных форм восприятия действительности. Напротив, деятельность человека выступает сродни искусству, где рациональность и логоцентризм играют далеко не главную роль. Зато абстрактное мышление, развитие взаимной социальной адаптации в условиях постоянно трансформирующегося общества просто бесценны и позволяют людям продвинуться по постоянно возникающим новым социальным лифтам. В этом контексте актуализируется момент рассмотрения творческих сторон управленческой деятельности, возможностей и ограничений использования в управлении интуиции и воображения.

Новое видение мира выводит на передний план такие понятия как целостность, порядок, хаос, необратимость, нелинейность, флуктуация, неопределенность и тому подобное.

Важность исследования менеджмента социокультурной деятельности особенно ярко проявляется в условиях перехода нашего общества к новой форме отношений.

В то же время, определяя актуальность выбранной темы исследования, я основываюсь на существовании ряда недостаточно глубоко проработанных вопросов, касающихся философских основ менеджмента социокультурной деятельности. Анализируя уже сложившийся научный опыт, присутствует возможность разработать вариант социально-философской концепции менеджмента социокультурной деятельности как социокультурного феномена, попытаться переосмыслить некоторые его особенности в срезе современной социокультурной жизни общества.

Исследование вопросов менеджмента имеет богатую историю. Анализу процессов сознательного управления общественной жизнью посвящены труды многих мыслителей прошлого. Проблемы возникновения и развития различных управленческих систем, их влияние на общество в целостном виде ставятся в работах Платона, Аристотеля, Лукреция

Кара, Конфуция, Мэн-цзы. С позиции взаимоотношений государства и человека проблемы управления рассматриваются Б. Спинозой, Т. Гоббсом, Дж. Локком, Н. Макиавелли, Ш. Монтескье, Ж. Ж. Руссо, К. Марксом и другими.

В первых трудах теоретиков научного управления Ф. Тейлора, А. Файоля, Г. Эмерсона ставятся вопросы использования научной методологии в практике управления производственной и хозяйственной деятельностью организаций.

Труды зарубежных ученых в данной области изучения отмечены, прежде всего, изучением отдельных подсистем общества. При этом, упор делается на социализацию личности, групповые взаимодействия, формальные и неформальные структуры (работы Г. Саймона, В. Томпсона, Дж. Марча и других известных ученых).

Исследования проблем менеджмента нередко базируются на применении междисциплинарных методов, включающих научный аппарат естественных дисциплин. При этом в основу положено сходство процессов управления в системах различной природы (технических, биологических, социальных, культурных).

Наряду с представителями кибернетики, процессы управления обществом исследуются философами, социологами, политологами, психологами.

В целом, анализ литературных источников в области вопросов управления дает основание считать, что социально-философская мысль обладает существенным базисом для дальнейшего исследования проблем управления общественной жизнью. Между тем, ряд принципиальных вопросов нуждается в обобщении и переосмыслении. В первую очередь это вопросы, связанные с определением сущности и содержания управленческой деятельности, ее принципов и методов. Очевидна недостаточная проработанность социокультурной обусловленности управленческой деятельности. Некоторые аспекты данной проблемы были раскрыты в работах отечественных авторов. Однако они не позволяют выйти на должную концептуальную высоту социально-философского анализа, так как в значительной степени опосредованы общим идеологическим фоном, в ущерб объективности исследования. Слабо освещены особенности деятельности менеджера в современных социокультурных условиях. Существующие публикации в научных журналах носят реферативный характер и неспособны дать целостное освещение данной проблемы.

Отсутствие опыта и знаний менеджмента социокультурной деятельности в условиях рыночной экономики, конкуренция и борьба за рынки сбыта заставляют нас учиться, одновременно осваивая и азы, и вершины мастерства науки и практики управления.

Сомнения же относительно социокультурного менеджмента были навеяны целым рядом объективных и субъективных факторов. Социально-культурная деятельность, структура ее организаций, учреждений и органов, материальная база, кадры, формы и методы работы, сложившиеся в отечественной практике и получившие всестороннее научное обоснование, в своем роде уникальны. Несомненным благом является открывшаяся возможность изучать, сопоставлять, обмениваться опытом социокультурной деятельности с другими странами.

Ученые и специалисты убежденно раскрывают наличие в социокультурной деятельности ряда факторов диалектического толка – необходимость условий как для саморазвития, так и для развития личности, наличие информационного, эстетического, педагогического пространства или среды, деятельности по организации деятельности людей, социокультурной реабилитации малозащищенных слоев общества – список можно долго продолжать.

Выдвигая такие цели и решая соответствующие им задачи, социокультурные учреждения превращаются из субъектов социокультурной деятельности в субъекты социокультурной политики, вступая во взаимодействие, с одной стороны, с органами культуры, а с другой – общественными организациями, формированиями, фондами, общественностью и отдельными людьми. Такая цепочка взаимосвязей не может развиваться без организации, без управления на всех этапах вертикали и горизонтали отношений.

Более того, социокультурная сфера вместе с государственными, частными институтами

и всем обществом погружена сегодня в рыночные отношения, которые всерьез предъявляют совершенно новые и жесткие требования к деятельности и управлению на всех уровнях. Это особенно важно сегодня, когда Украина находится в преддефолтном состоянии, отягощенном военными действиями.

В таких условиях учреждения социокультурной сферы не могут работать в прежней модели управления, они учатся рационально управлять, внедряют новые формы работы, инновационные виды деятельности. Другими словами, социокультурная деятельность вступила в новые для себя условия жизни.

Умелое использование научно обоснованного менеджмента, адаптированного к социокультурной деятельности – это значит продолжать жизненно-важное развитие, оставаться с надеждой только на государство – смерти подобно.

Однако бурная и во многом непредсказуемая экономическая и финансовая среда, социокультурные трансформации, законодательная неразбериха резко усложняют процесс управления, принятие управленческих решений, повышают цену управленческих ошибок и значимость управленческого мастерства, умелого менеджмента как системы и личности менеджера.

Роль менеджера в деятельности организации следует рассматривать как непосредственное, личностно-ориентированное социокультурное выражение процесса менеджмента, его важнейшую структурную часть. Деятельность менеджера направлена на то, чтобы сотрудники стали не просто арифметической суммой людей со своими проблемами и интересами, но сплоченным коллективом, нацеленным на созидание, на выполнение общественной задачи, чтобы проявились все позитивные эффекты социальной организации, ради которых люди и объединяются в ней, чтобы организация стала организацией, приносящей пользу ее членам и обществу.

Менеджмент социокультурной деятельности, с моей точки зрения, – это высочайшее искусство управления другими людьми или подчиненными в контексте объединения единими основаниями – достижение успеха, самореализации, получения удовольствия от социокультурной деятельности, отвечающей жизненным приоритетам личности. Изучение теоретических и эмпирических основ социокультурного менеджмента, тех форм, методов и систем управления, которые стремительно развиваются в украинской действительности, не будет эффективным, если не понять механизмы их формирования.

Не детализируя исторические факты и события существования менеджмента как такового, отметим ряд принципиально важных положений:

- в каждом конкретном виде деятельности, будь-то промышленное производство, торговля, бытовой сервис, социальная, социально-культурная сферы, культура и другие, менеджмент имеет свои специфические, характерные особенности и отличительные признаки;

- характер и тип менеджмента связаны с ментальностью различных людей, с системами религиозных верований, традициями, обычаями и нравами общества, типами производственных отношений;

- особым признаком профессионализма менеджмента той или иной структуры выступает категория творческой деятельности, непосредственно связанная с природными основами социально-культурной сферы, где первичными качествами менеджмента и менеджера выступают оригинальность, гибкость, нестандартность мышления, способность генерировать идеи, просчитывать адекватные пути их реализации и предвидеть возможные результаты.

Социокультурная деятельность относится, как известно, к непроизводственной сфере, то есть в ней не производятся материальные продукты, формирующие национальный экономический потенциал страны, но она производит особый вид продукта, который имеет потребительское свойство.

Нетрудно заметить, что социокультурная деятельность, входящая в непроизводственную сферу, является лишь ее частью, так как такие области деятельности,

как, например, жилищно-коммунальное хозяйство, бытовое обслуживание, финансы и кредит, трудно соотносить с социокультурной деятельностью.

Нематериальное производство в социокультурной деятельности, скорее всего, можно представить как «духовное производство» или производство культурных, духовных и социальных ценностей и продуктов.

Но эти ценности и продукты не являются только нематериальными, часть из них относится к материальным ценностям и продуктам, так же, как сама культура несет в себе духовные нематериальные начала (знания, интеллект, нравственность, эстетика, мировоззрение, способы и формы общения людей) и материальные (памятники истории и культуры, картины, скульптура, шедевры письменности, музейные ценности.).

В основе материальной и духовной культур, находящихся в органическом единстве, лежит, конечно, развитие материального производства. Однако материальные ценности культуры не относятся напрямую к экономической категории материальных продуктов, формирующих, как отмечалось, экономику страны, но представляют собой высшую ценность – культурное и национальное достояние общества.

Духовные и материальные продукты культуры имеют характерные ценностно-эмоциональные качества, благодаря которым формируются и удовлетворяются культурные, духовные потребности людей.

В условиях открытого рынка социокультурная деятельность приобретает еще более вариативный характер. Быстро развиваются коммерческие, предпринимательские виды деятельности, новые типы частных учреждений социокультурного сервиса с ночными клубами, казино, развлекательными, информационными, культурно-досуговыми центрами и другими развлекательными заведениями, а значит, открываются самые разнообразные организационно-правовые и экономические возможности развития социокультурных моделей деятельности.

Получается, что менеджмент социокультурной деятельности находится в прямой зависимости от государства, им регулируется и им же формируется с той или иной степенью открытости. Поэтому управление социокультурной деятельностью представляет собой сознательную деятельность государственных институтов по регулированию субъект-объектных отношений во всем их многообразии для достижения определенных, социокультурных целей.

Специфические особенности управления социокультурными процессами заключаются в концентрировании менеджмента на механизмах регулирования социокультурной деятельности в соответствии с нормами и принципами, целями и задачами культурной политики, включая регулирование финансовых, правовых, организационно-управленческих, кадровых и других процессов функционирования и развития социокультурной деятельности.

Философские основания государственного управления социокультурной сферой в современном украинском обществе должны заключаться в оптимальном сближении традиционных и инновационных подходов в развитии культуры, которые ориентируются на:

- ◆ новое с учетом традиции; использовании традиции как предпосылки модернизации; светской организации социокультурной жизни, одновременно не исключающей значимости религии и мифологии в духовной сфере;

- ◆ значении каждой отдельной личности, ее ценностей и интересов;

- ◆ либерально-демократическом характере власти;

- ◆ сочетании психосоциальных, социобиологических и социокультурных характеристик человека традиционного и современного общества;

- ◆ эффективном использовании науки при осуществлении традиционных ценностных социокультурных ориентаций человека.

Реализация этого позволит более точно, на научной основе, исследовать процессы аккультурации, инкультурации и мультикультурализма, которые, как мне кажется, активно развиваются в современном украинском обществе. В результате мы наблюдаем активные социокультурные изменения, взаимодействия традиционной и современной культуры как

результат различного рода преобразований, модернизации и постмодернизации общества.

Одновременно будем учитывать значение подробно разработанной оптимальной модели управления социокультурной деятельностью, которая обязана принимать во внимание смысловое содержание самой культуры, состав ее ценностей, приоритеты развития.

Социокультурная деятельность является саморазвивающейся системой. Социокультурная система функционирует благодаря деятельности составляющих ее институтов, деятельность же последних обусловлена деятельностью человека. Интенсивность взаимодействия системы институтов и человека обеспечивает тот или иной уровень социокультурной деятельности.

Разноплановый характер деятельности менеджеров и специалистов в равноуровневых социокультурных организациях обуславливает возможность рассмотрения менеджеров как конкретных специалистов управленческой сферы с учетом их квалификационных характеристик, детерминированных характером предметной деятельности.

Менеджер социокультурной деятельности как совокупный субъект социокультурных процессов играет большую роль в деятельности профессиональных и самодетельных культуро-формирующих, творческих и культуросохраняющих организаций и учреждений.

Он выступает при этом в разных ролях: в качестве регулятора и организатора, в социокультурной самоорганизации, саморазвитии и самовыражении человека в различных формах социокультурного творчества; в качестве носителя культурно-ценностных эталонных образцов, создателя и транслятора этих образцов, культурных форм и ценностей, составляющих содержание социокультурных процессов.

В этом смысле профессионально подготовленный менеджер социокультурной деятельности выступает в качестве организатора творческой деятельности в культуре и в качестве творца ее ценностей.

Данные функциональные роли менеджер часто совмещает (из-за нехватки разнопрофильных специалистов), но в других случаях данные функции исполняются разными специалистами, имеющими конкретно заданную квалификацию.

Такое разнообразие придает универсальный характер менеджменту социокультурной деятельности и личности менеджера социокультурной сферы. Ценность профессии менеджера подтверждается присутствием целого ряда отличившихся в различных видах деятельности менеджеров в нынешнем украинском правительстве.

Выводы

Процессы, которые протекают в социокультурной сфере, многообразны, сложны и противоречивы. Они зеркально отражают и отображают события и явления, переживаемые обществом и каждым отдельным человеком. В социокультурной деятельности главным объектом внимания является человек, а его взгляды, интересы, намерения, поступки, душевное спокойствие и социальная обустроенность формируются и закрепляются в процессе этой деятельности.

Социокультурная деятельность, как и все другие виды человеческой деятельности, не может успешно развиваться как без профессионального и компетентного управления, так и без регулирования, носящего позитивный характер для общества.

Несомненно одно – менеджмент стал неотъемлемой частью различного рода деятельности социокультурных учреждений, обеспечивающих развитие культуры, искусства, науки, образования и других видов деятельности.

Обозначая объективные и субъективные трудности становления и развития социокультурного менеджмента, наметим дальнейшую перспективу, заключающуюся в изучении своеобразия управленческих отношений в сфере культуры, искусства, в социальном пространстве человека.

К сожалению, проблемы методов, технологий управления именно в социокультурной деятельности остаются менее разработанными и в большей мере неадаптированными концепциями и методами, заимствованными из зарубежных технологий менеджмента.

Мне представляется центральным поиском альтернативных решений, выбор которых зависит от личности менеджера, его умения, способностей и навыков адаптироваться к постоянным трансформациям всех общественных институтов. Анализ и знание философских оснований менеджмента социокультурной деятельности – наиболее правильный путь в будущее.

Менеджмент социокультурной деятельности можно рассматривать как данность, как факт, но механизмы его реализации находятся в процессе становления и развития.

Повышение эффективности управления в социокультурной деятельности предполагает использование всей совокупности современных достижений в этой области. Поэтому для повышения продуктивности управленческих приемов недостаточно лишь данных экспериментальных наработок. Не менее важно разумное использование положений классического менеджмента, являющегося основой научного управления.

Но в классическом менеджменте в основном можно найти общие, базовые требования к эффективному управлению производственными отношениями, реализация которых в социокультурной деятельности в чистом виде невозможна. Отсюда следует, что разработка механизмов управления должна опираться и на науку, изучающую специфические особенности социокультурной деятельности.

Иными словами, разработка и внедрение механизмов социокультурного менеджмента могут быть успешными при опоре одновременно на общую теорию управления и теорию социокультурной деятельности.

Сопоставление общих управленческих требований с социокультурным процессом выявляет круг нерешенных социокультурных проблем, разрешение которых важно само по себе и необходимо для результативного управления социокультурной сферой.

Сложности вызваны малоразработанной законодательной базой, отсутствием четких правовых механизмов хозяйственной и финансовой деятельности в социокультурной сфере, наличием ограничителей и сдержек, препятствующих полному проявлению ее еще не использованного потенциала, кризисным состоянием общества.

В течение почти полутора десятка лет в системе высшего образования ведется подготовка кадров по специальности «Социально-культурная деятельность», в дипломе специалистов и магистров записывается квалификация «Менеджер социально-культурной деятельности», однако до настоящего времени так и остается нерешенным их официальный должностной статус в учреждениях данной сферы. Отсутствие в штатном расписании государственных учреждений культуры должностей, обозначающих менеджерскую направленность профессиональной деятельности, не способствует полной реализации квалификации выпускников вузов, а также профессиональной ориентации, поступающей в вузы молодежи.

Это происходит потому, что не разработана концепция специальности, отсутствуют философские основания ее реализации и применения. Философские основания менеджмента социокультурной деятельности должны обозначить качественный поворот в социокультурной сфере путем построения новой социокультурной картины мира и формирования инновационных образов гуманитарного управленческого мышления и действия.

Ананьева Елена Павловна - кандидат философских наук, доцент, докторант кафедры философии и социологии Государственного учреждения «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского»

УДК 123.241

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ КЛАССИФИКАЦИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

В статье анализируется проблема классификации феномена толерантности в зависимости от процессов социального развития. Толерантность представляется как фактор системы развития мировой социальной реальности от древности до новейшего времени. Устанавливается наличие проблемы классификации феномена толерантности в условиях современности, а также перспектив развития и новых аспектов изучения явления.

Ключевые слова: *идентичность, классификация толерантности, мультикультурность, плюрализм, социокультурная норма, социокультурное развитие.*

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КЛАСИФІКАЦІЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ПРОЦЕСІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

У статті аналізується проблема класифікації феномену толерантності в залежності від процесів соціального розвитку. Толерантність представляється як фактор системи розвитку світової соціальної реальності від давності до новітнього часу. Встановлюється наявність проблеми класифікації феномену толерантності в умовах сучасності, а також перспектив розвитку та нових аспектів вивчення явища.

Ключові слова: *ідентичність, класифікація толерантності, мультикультурність, плюралізм, соціокультурна норма, соціокультурний розвиток.*

PROBLEMS AND PROSPECTS CLASSIFICATION OF TOLERANCE IN DEVELOPMENT OF SOCIAL REALITY

The article analyzes the problem of classification the phenomenon of tolerance depending on the processes of social development. Tolerance represented as a factor of development of the world social reality from antiquity to the newest time. Is established the existence of the problem of classifying the phenomenon of tolerance in in conditions of modernity, as well as prospects for the development and study of new aspects of the phenomenon.

Keywords: *identity, classification of tolerance, multiculturalism, pluralism, social and cultural norm, social and cultural development.*

Актуальность проблемы. Феномен толерантности недавно стал рассматриваться в рамках академического социально-философского знания в нашей стране. Наиболее существенные исследования по данной проблеме появились в 90-х годах XX века. До этого времени толерантность представлялась в качестве идеи, принадлежащей буржуазному миру, и это обстоятельство не позволяло поместить толерантность в отечественную систему изучения гуманитарных и социальных наук. Толерантность как явление и как понятие были противопоставлены советской культуре, а сама идея толерантности была невостребованной в СССР. Отношение к толерантности меняется при появлении новой идеологии. Происходящая в обществе плюрализация всех аспектов жизни сопровождается и определенным «взрывом» в сфере гуманитарного знания, вышедшего из-под идеологического сдерживания и контроля. При этом каждый исследователь, обращающийся к феномену толерантности, в Украине и других постсоветских странах сталкивается с рядом противоречий. Эти противоречия формулируются как актуальные проблемы, вытекающие из проводимых исследований:

- соотношение европейской исторической толерантности и агрессивности Запада в глазах большинства народов;
- на какие социальные субъекты распространяется толерантность;
- взаимосвязь принципов толерантности и мультикультурализма и что является

первичным;

- признание провала политики мультикультурализма в Европе и отказ от принципа толерантности;
- имел ли Советский Союз основания для того, чтобы стать толерантным государством в силу его исторической поликонфессиональности, полиэтничности и поликультурности;
- модернизация СССР как причина его распада, межэтнических войн, межкультурной напряженности и социальных конфликтов;
- современная ситуация в Украине как проблема идентичности и толерантности.

Цель статьи. Основание исследования феномена толерантности современным социально-философским знанием задается двумя сущностями: осознанием естества, сущностных характеристик, границ функционирования, диапазона мыслимых субъектов в толерантных отношениях и возможностей для рассмотрения концепта толерантности; анализом уровней предъявления толерантных отношений в современной социальной реальности и возможностей их закрепления и повторения. В связи с этим возникает необходимость и существует возможность классифицировать понятие о толерантности, принимая во внимание тип конкретного социально-исторического устройства и основные регуляторы его общественного развития. От типа общественного устройства зависит то, что именно будет включено в дефиниции в качестве объекта и субъекта толерантности. Причем сам по себе тип общественного устройства, включая социокультурную парадигму его прочтения, задает базовые категории анализа понятия о толерантности. Исходя из определения современной социальной реальности как мультикультурной, следует установить наличие проблемы классификации феномена толерантности в условиях социокультурного развития, а также перспектив изучения явления, что и является целью данной статьи.

Изложение основного материала исследования. К основным регуляторам социального развития необходимо отнести, прежде всего, тип права, определяющего нормы человеческого существования в данном обществе, а также – тип закона, гарантирующего соблюдение этого права. В качестве предмета эмпирического исследования можно выделить предметные очерки и исторические примеры сообществ того или иного типа, а также – социально-психологические категории анализа жизни подобного сообщества на уровне человеческих взаимоотношений. В качестве основных критериев, определяющих содержание понятия толерантности для того или иного типа сообщества, определяются:

- обозначение субъектов и объектов толерантности – «кто и кого в данном сообществе терпит»;

- тип права, обозначающий нормы жизни в сообществе;
- тип закона, гарантирующего право;
- предметные очерки и примеры из жизни сообщества указанного типа;
- анализ общественной жизни на уровне человеческих отношений;
- роль посредника, направленного на позитивное влияние.

В качестве начальной типологии сообществ с точки зрения особенностей их социального развития принимается классификация пяти толерантных режимов, данная наиболее последовательным исследователем толерантности Майклом Уолцером:

- многонациональные империи (мультикультурализм);
- международные сообщества;
- консоциации (гражданское общество);
- национальные государства (группа – представитель рода);
- иммигрантские сообщества («все терпят всех»).

В качестве моделей можно привести варианты описания разновидностей толерантности для каждого из названных режимов.

1. Многонациональные империи.

- Субъекты и объекты толерантности – большие группы и государство (автономии и полуавтономии).

- Тип права – государственное право.
  - Тип закона – государственная легитимность (конституция).
  - Пример – бывший СССР и его республики.
  - Феномены – территории с «внедренными» субъектами федерации.
  - Психологические категории анализа – защитные механизмы личности как форма психологической компенсации несовершенства закона.
    - Функция посредника – исследование и рекомендации, направленные на корректировку законов.
2. *Международные сообщества.*
- Субъекты и объекты толерантности – суверенные государства и сообщество международного типа, членами которого они являются.
    - Тип права – международное право.
    - Тип закона – соглашения, декларации и конвенции стран-участниц.
    - Пример – Декларация прав человека, Европейская конвенция.
    - Феномены – отношение к России в Совете Европы, Югославия, современная Украина...
  - Психологические категории анализа – механизмы «гуманитарной интервенции» внутри сообщества и механизмы расширения сообщества, например, путем привлечения других стран.
    - Функция посредника – сопровождение мирных переговоров.
3. *Консоциации.*
- Субъекты и объекты толерантности – человек как член общества и само общество, воплощенное в его государственном аппарате, партиях, движениях, разнообразных больших и малых группах.
    - Тип права – гражданское право.
    - Тип закона – принципы демократии и действующие на основе закона демократические институты гражданского общества.
      - Пример – развитие института Уполномоченного по правам человека (федерального и региональных).
    - Феномены – различия в уровне «демократичности» регионов стран.
    - Психологические категории анализа – культура политического участия, консолидации, достижения консенсуса.
      - Функция посредника – технологии участия и гражданское образование.
4. *Национальные государства.*
- Субъекты и объекты толерантности – малые группы (меньшинства) и общество, его большие группы.
    - Тип права – естественное право, традиционное право, коллективное право, родовое право.
    - Тип закона – субкультура меньшинств, например, национальная субкультура: традиции, обычаи, уклад.
      - Пример – компактные проживания, меньшинства, этносы.
    - Феномены – традиционность и клановость у народов Кавказа или Ближнего Востока.
    - Психологические категории анализа – формы неприятия и агрессии.
    - Функция посредника – организация пространства «симметричных» переговоров.
5. *Иммигрантские сообщества.*
- Субъекты и объекты толерантности – человек (как личность, носитель «иной» культуры) и общество (как цивилизация, глобальная культура);
    - Тип права – личное (индивидуальное) право;
    - Тип закона – общественное мнение;
    - Пример – этнически идентифицируемые беженцы, переселенцы, эмигранты;

- Феномены – меньшинства на территории субъектов РФ, общества в странах классической иммиграции – Австралия, Канада, Новая Зеландия и США;
- Психологические категории анализа – формы всеобщего принятия, развитие мультикультурализма и толерантности;
- Функция посредника – организация вхождения в сообщество новых членов, создание и расширения мультикультурного образовательного пространства.

По мнению известного современного исследователя толерантности, социального философа Н. Кругловой вопрос о толерантности как общественном феномене появляется в человеческой истории в ситуации перехода от традиционного общества к гражданскому. Толерантность традиционного общества обусловлена сакральной природой власти, неизбежностью социальной иерархии, затрудненностью социальной мобильности, доминированием общественного над личным [1]. Впервые достаточно в развитой форме гражданское общество можно увидеть в Древней Греции периода расцвета полисов. Толерантность как реальность культуры в неотраженном виде можно обнаружить также на данном этапе общественного развития. Формирование новых субъектов социокультурной деятельности повышает уровень внутренней дифференциации общества, приводит к усилению конфликтных форм взаимодействия, а, следовательно, оптимизирует социальную структуру и увеличивает количество участников толерантных отношений [2]. Многообразие древнегреческих полисов от культурного расцвета Афин до военизированной Спарты свидетельствует о множественности вариантов культурного развития и о возможности их свободного выбора. Исходя из этого, соревновательность, конкуренция и неотъемлемое качество этих социальных феноменов – открытость критике – становятся основополагающими чертами любого толерантного общества на всем пути дальнейшего человеческого развития [1].

В период античности проявляются различающиеся исторические разновидности толерантности: толерантность как взаимопользование свободой, либо толерантность как отражение функционирования различных видов плюрализма. В первом случае ситуация обращена к человеку как важнейшей цели и ценности. Государство обеспечивает личности наиболее возможную свободу, свобода каждого является условием свободы всех. Это ведет к эндогенному – внутреннему, интернальному плюрализму, что выражается в формировании индивидуализма, стратификации общества, становлении универсалистского типа культуры. Толерантные отношения естественным образом становятся наиболее приемлемыми в таком обществе, а сам тип толерантности можно представить как *полисный*.

В противоположных обстоятельствах социокультурная система ориентирована на сохранность и воспроизведение самой себя. Высшей ценностью и целью в этом случае является само государство, неизбежность границ, стабильность государственного бытия. А декларированной высшей целью часто обозначается какой-либо идеологический конструкт, чаще всего религиозный или псевдорелигиозный. Такое государство – империя, и создается оно чаще всего путем военной экспансии. Человек в этой системе – лишь средство. Как правило, огромное, часто необозримое государство состоит из самых разнообразных в религиозном, этническом, культурном понимании частей. При этом хорошо отлажена система управления и контроля, состоящая из четко регламентированных методов приведения культурного пространства в единообразное целое. Этот тип общества характеризуется экзогенным – внешним, экстернальным плюрализмом. Несвобода, подчиненность и закрепленность – основа такого типа толерантности. Это *имперская* толерантность, которая наиболее ярко проявляется уже в эллинистических монархиях, затем транслируется в Римской империи, воспроизводится в Российской империи и других [3]. Указанные полисный и имперский типы толерантности содержат внутри себя все промежуточные, или смешанные исторические разновидности толерантности как социального явления.

По мнению Н. Кругловой, осознанное желание обрести толерантность в качестве социокультурной нормы возникает в Западной Европе в Новое время в связи с расцветом эндогенного (внутреннего) плюрализма [1]. Здесь можно назвать плюрализм

мировоззренческого типа, известный в эпоху Ренессанса, начало плюрализации христианского вероисповедания в условиях Реформации, и плюрализм, порожденный утверждением рационализма в период Просвещения. Первыми примерами толерантности в Европе стали страны, осуществившие буржуазные революции: Англия и Голландия. Новаторство и необратимость процессов, которые привели к модернизации средневекового общества и превращению его в общество современное индустриальное, были осуществлены именно в Англии. Англия – единственная страна в Европе, которая совершила буржуазную революцию до оформления Просвещения как особого культурного феномена [3].

Опыт Англии показал, что проблема толерантности возникает на трансформационных этапах жизни общества, отмеченных ситуацией нестабильности. Вопрос о толерантности появляется как признак критического состояния общества и требует переосмысления фактора терпимости. Плюрализм, собственно, и породивший вопрос о толерантности, имел две разновидности: религиозный и социально-политический. Это обстоятельство привело к оформлению религиозной и политической толерантности как первых разновидностей данного феномена, известных в Новое время.

Процесс отчуждения человеческой личности, получивший свое начало вследствие буржуазных изменений, привел к становлению рабочего, а затем феминистского и молодежного движений. В результате этого появляются новые субъекты социокультурной жизни, которые также начинают заявлять о признании самих себя, и это порождает новые формы толерантности (по характеристике Н. Кругловой): классовую, гендерную и межпоколенную. Для определения нового субъекта толерантности важным фактором является наличие системы выбора. Так, последним моментом в закреплении статуса нового субъекта толерантности в социально-политической жизни является получение избирательного права [3].

В результате анализа научных исследований можно признать, что толерантность как социокультурная норма наиболее оптимально функционирует в рамках именно эндогенных – внутренних видов плюрализма. В то же время толерантность функционирует, хотя и менее успешно, в условиях экзогенного – внешнего плюрализма, а именно –межэтнического и межрасового. Поэтому в наши дни вновь остро стоит вопрос о пересмотре правил и пределов толерантности в историческом центре ее возникновения и развития, в Западной Европе, в связи с вопросом о мультикультурализме и новыми подходами к этническим проблемам.

Таким образом, вслед за современными исследованиями можно установить базисные основания возникновения феномена толерантности, которые плотно коррелируют с основными чертами западноевропейской (и западной в целом) социокультурной системы: социально-политический плюрализм; парламентаризм; секуляризм; конституционные свободы; институт прав человека; социальная мобильность; стремление к инновационному развитию.

Особый интерес представляет вопрос о возникновении и своеобразии становления толерантности на постсоветском пространстве, что связано с одновременной, а не последовательной, как в Западной Европе, актуализацией всех типов плюрализма. Для определения основ классификации феномена толерантности в социокультурной реальности постсоветского пространства необходимо осмыслить проблему соотношения толерантности и идентичности. Последний феномен имеет большое значение для современного общества, т. к. является средством разрешения вопросов соотношения единого и множественного в рамках социальной формы движения материи.

По мнению известного российского исследователя толерантности М. Б. Хомякова, «процесс формирования идентичности прямо противоположен процессу формирования толерантности» [4]. Однако, несмотря на то, что процессы формирования идентичности и толерантности прямо противоположны друг другу, само существование идентичностей вовсе не обязательно противоречит толерантности. Угроза интолерантности и конфликтность со стороны идентичности возникает лишь в случаях ее нестабильности и проблемности. Соответственно необходимо обеспечивать условия максимального благоприятствования

развитию и стабилизации групповых идентичностей. Более того, интеграция общества должна быть основана на некоторых общих идентичностях [4].

В решении вопроса соотношения толерантности и социальной идентичности можно выделить два противоположных подхода. Сторонники первого подхода (М. Игнатъефф) настаивают на принципиальной несовместимости и противоречивости этих феноменов, сторонники второго (Дж. Ньюмен, Дж. Берри, М. Б. Хомяков) – на их единстве и взаимообусловленности в условиях полиэтничного и поликонфессионального социума в условиях глобализации. Сторонники первого подхода исходят из того, что идентичность – это основной источник интолерантных установок в обществе. По мнению М. Игнатъефф: «В рамках такого понимания соотношения социальной идентичности и толерантности современный национализм может рассматриваться как бунт идентичности против толерантности. Идентичность, соответственно, становится опасной для толерантного либерального общества и требует выработки определенной политики разрешения конфликта «противоположности» [4].

Сторонниками указанного подхода выработаны две стратегии решения проблемы: политика идентичности без толерантности и либеральная политика индивидуальной толерантности без учета факторов идентичности. «Однако каждая из стратегий таит в себе «подводные камни». Политику идентичности без толерантности невозможно реализовать в современном обществе в условиях глобализации и мультикультурного разнообразия, плюрализма ценностей без обращения к силовому давлению и репрессивным мерам. Политика индивидуальной толерантности без социальной идентичности представляет собой лишь миф, невозможный для реализации, поскольку любое государство нуждается в том, чтобы иметь официальный государственный язык, государственный стандарт в образовании, общенациональные средства массовой информации и т. д. Таким образом, «провозглашенный либерализм толерантных отношений в обществе в итоге оборачивается тщательно замаскированной тиранией большинства» [5].

Сторонники позиции единства идентичности и толерантности выдвигают тезис о том, что толерантность не приводит к ослаблению групповой идентичности, т. к. уважение к «иному» мнению, ценностям, поведению, вовсе не предполагает обязательного согласия с тем или иным «отклоняющимся» мнением, поведением и т. д. Так, известный канадский кросс-культурный психолог Дж. Берри считает, что только уверенность в своей собственной позитивной групповой идентичности может дать основание для уважения других групп и выражения готовности обмена идеями, установками или участия в совместной деятельности [6]. Сторонники второго подхода не отрицают тезис о том, что групповая идентичность может выступить причиной интолерантности в обществе. Однако это может произойти лишь в случае угрозы разрушения этнической культуры. Проявление интолерантности понимается как результат действия механизмов социально-психологической защиты ради сохранения позитивной этнической идентичности и тесно связанной с ней этнической толерантности.

Социальный психолог, исследователь проблем идентичности, Н. М. Лебедева считает, что позитивность этнической идентичности и этническая толерантность-интолерантность могут выступать в качестве показателей (индикаторов) межэтнических отношений. При возникновении этнической интолерантности в действие вступают механизмы социальной перцепции, направленные на восстановление позитивной этнической идентичности, а вслед за ней и этнической толерантности [7].

Что касается постсоветского пространства, то разновидности идентичностей в наших странах должны быть максимально ценностно-нейтральными, и при этом достаточно сильными для того, чтобы удерживать единство созданного здесь плюралистического мультикультурного общества. Этим требованиям удовлетворяет в настоящее время гражданская идентичность, которая в отличие от национальной, государственной и, тем более, этнической идентичности не подразумевает исторической общности, единой культуры, одной ценностной ориентации или мифической «национальной территории». В системе такого понимания многие исследования последнего времени показывают усиление именно

государственной или национальной идентичности населения различных областей и республик постсоветской России, но не фиксируют сколько-нибудь заметного роста идентичности гражданской. Между тем, если развитие именно такой гражданской общности не станет целью сознательно проводимой политики, Россия рискует превратиться в зону перманентного конфликта идентичностей.

В отношении непосредственно Украины, можно признать, что чрезвычайная динамичность, насыщенность общественной жизни в последние два десятилетия не может быть оценена однозначно, как время социально-политического «возрождения» или «продвижения». Даже бесспорные позитивные сдвиги в сторону либерализации модели социально-политических отношений, сооружение фундамента гражданского общества, изменение общественного сознания в сторону признания либерально-демократических ценностей – не затмевают последствий длительных конфликтов в социуме. Проработка имеющейся литературы по проблемам социальных конфликтов в Украине убеждает в том, что они не возникли спонтанно и не привнесены искусственно, а закономерно порождены целым комплексом взаимосвязанных причин: социально-исторических, геополитических, этнонациональных, языково-культурных, церковно-канонических, социально-психологических... [8].

В обществе, которое очутилось на изломе исторических эпох и переживает процессы радикальной трансформации, социальные конфликты являются естественной и необходимой формой развития и превращений. А потому из внутривнутрирегиональных событий гражданские противостояния почти сразу превратились в общегосударственную проблему, актуальную как с точки зрения внутренней стабилизации, так и с учетом формирования международного имиджа Украины.

Современные социогражданские противоречия и конфликты, невзирая на их уникальность в каждом общественном организме, в своем возникновении и развитии в значительной степени детерминированы процессами глобализации. Количество конфликтогенных факторов, в том числе и в Украине, способных провоцировать общественное, религиозное и этно-политическое противостояние, неуклонно росло в течение последних десятилетий под воздействием таких мировых процессов, как «переполаризация» геополитического пространства, конкуренция цивилизаций разного уровня развития, эскалация международного терроризма и приобретение им опасности глобальности, борьба за сферы влияния и экоресурсы, массовая миграция населения и т. п. [9].

Ввиду того, что Украина являет собой исторически и географически напластованное пограничье цивилизаций, культур, религий, она просто обречена стать поприщем пересечения многочисленных внешних влияний и развития вследствие всего этого мультикультурности. Приметной чертой современной социогражданской ситуации в Украине является то, что установились отношения «неконструктивного сосуществования». Имеется в виду, что, даже при преодолении острой фазы конфликтов (в первую очередь межэтнических, православно-греко-католических, имущественных, на языковой почве), глубокое понимание и сближение субъектов отношений в настоящее время трудно представить. В современных условиях роль социально-психологических и организационных механизмов эскалации социокультурных конфликтов является потенциально действенной. В связи с этим одной из обязанностей государства, его властных структур есть сочетание общих для всех граждан интересов, особенных сфер жизнедеятельности, в частности, корпораций, гражданских общин, промышленных социальных групп. В государственной поддержке правомерных интересов общественных организаций, корпораций, образовательной сферы, частных лиц общества социальная философия видит тайну патриотизма граждан [10]. В случаях, когда государство создает правовые коллизии в сфере общественной деятельности, граждане не будут чувствовать гражданского патриотизма и не будут гордиться принадлежностью к такому государству. Общество с гражданской апатией, пессимизмом, с негативной установкой к государственным институциям не может стать на путь творческой гражданской самодетерминации и самоидентификации.

Можно признать, что социокультурные конфликты в Украине явились реальным отражением сложного, противоречивого, расслоенного украинского социума; за каждым из конфликтующих субъектов стоит полностью определенная социальная сила, полностью осознанные геополитические и геоконфессиональные интересы, собственное виденье перспектив социального развития, своя система ценностей, умонастроений, симпатий и антипатий. В этой связи трудно переоценить использование фактора толерантности, понятие о чем в социальной философии формулируется на основе признания единства и многообразия человечества, взаимозависимости всех от каждого и каждого от всех, уважения прав другого (в том числе права быть иным), а также воздержание от причинения вреда, так как вред, причиняемый другому, означает вред для всех и для самого себя [11].

В таком контексте толерантность рассматривается как фактор, определяющий устойчивость поведения в обществе отдельных личностей и культурных групп как основы гражданского согласия в демократическом государстве. В данном контексте толерантность рассматривается как личностная и общественная ценность. Одной из основных задач разработки идеи толерантности является осуществление системы мер и механизмов формирования в социальной практике норм толерантного поведения и противодействия различным видам экстремизма, этнофобии и ксенофобии. Исходя из этого, можно предположить, что на уровне личности и межличностных отношений толерантность удобнее классифицировать как установку, а на уровне социальных групп и общества в целом – как социальную ценность и норму.

Из этого следует, что при анализе проявления толерантности в малых и больших социальных группах, таких, как нации, этносы, региональные субкультуры, социально-политические или социально-экономические объединения, сообщества, движения возможно употреблять категории «нормы» и «ценности». Исходя из этого, можно выделить следующие виды толерантности, в зависимости от области социальной жизни, которую данный вид толерантности «обслуживает»:

- нормы реагирования на общественные проявления – социальная толерантность;
- гуманистические ценности и нормы – этическая толерантность;
- нормы цивилизованного компромисса между различными культурами – этническая толерантность;
- религиозные ценности и нормы – конфессиональная толерантность;
- физически и психологически обусловленные ценности и нормы – возрастная толерантность;
- правовые нормы – политическая толерантность.

Анализ опыта толерантных отношений, реализуемый в классификации толерантности, позволяет сформулировать социальные условия возникновения и существования данного феномена в сопряженности с демократией:

- отсутствие значительного имущественного расслоения в обществе;
- рыночная экономика, товарно-денежные отношения, гарантия наличия свободного времени у граждан;
- вовлеченность населения в политическую жизнь;
- высокий уровень развития культуры и приобщенность граждан к образованию;
- политический плюрализм – существование групп с различными и политическими интересами.

В результате можно назвать следующие типы толерантности, обусловленные социокультурным развитием и представленные в условиях современной мультикультурной действительности:

1. Полисная толерантность:

- толерантность многонациональных империй (мультикультурализм);
- толерантность международных сообществ (признание плюрализма);
- толерантность консоциаций (гражданское общество);

–толерантність імігрантських сообществ («все терпят всех»).

2. Имперская толерантность:

–толерантніе отношения в СССР;

–толерантність постсоветських національних государств.

Выводы и перспективы дальнейших научных разработок в данном направлении.

Резюмируя, следует установить, что толерантность не является самостоятельным культурным феноменом, она конституируется суммой культурных составляющих, таких как форма государственного правления, религия, история, экономика, менталитет и др. Сдержанность, а тем более остановить процесс взаимодействия самых разнообразных культур в планетарном и внутригосударственном масштабах нереально. Толерантность к инакомыслию в условиях мультикультурности есть важнейший фактор социально-нравственной ориентации общества, из чего проистекает поворот развития социума в сторону инновационности.

Эпоха глобализации и определение мультикультурности как новейшего состояния мира, требует особого обращения к вопросу о толерантности, так как учреждает специфически новые культурные феномены, куда можно отнести и глобальный социальный, культурный, экономический кризис. Это обстоятельство отмечает развитие принципов толерантности, что выражается в появлении новейших разновидностей феномена, порожденных постмодерными социальными отношениями и условиями мультикультурности. Новейшие исследования относят в этот ряд новый вид толерантности – толерантность к неопределенности [12]. Обозначенная новейшим социально-философским знанием толерантность к неопределенности обуславливается основой всей культурогенетической активности человека. Преодоление ситуации неопределенности, создание проекта по обозначению ее факторов есть проявление и когнитивных, и креативных способностей человека. Разработка этой части исследований об обществе в рамках социально-философского знания позволит направить культурогенез по пути не только трансформационного, но и, преимущественно, инновационного развития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Круглова Н. В. К вопросу о первом историческом типе толерантности / Н. Круглова // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. — 2009 г. № 97. — С. 131-137.
2. Зайцев А. И. Культурный переворот в Древней Греции VIII-V вв. до н. э./ А. Зайцев // Под ред. Л. Я. Жмудя. 2-е изд., испр. и перераб. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2000. — 320 с.
3. Круглова Н. В. Исторические типы толерантности: культурологическое сопоставление / Н. Круглова // Российско-американский ежегодник: Философская Россия: сб.ст. — Нью-Йорк, 2009. — С. 404-419.
4. Хомяков М. Б. Идентичность, толерантность и идея гражданства /М. Хомяков // Гражданские, этнические и религиозные идентичности в современной России / под ред. В. С. Магун. — М., 2006. — С. 37.
5. Ignatieff M. Nationalism and Toleration / M. Ignatieff // The Politics of Toleration. — Edinburg, 1999. — P. 77.
6. Berry J. W., Poortinga Y. H., Segall M. H., Dasen P. R. Cross-cultural psychology Research and applications. / J. Berry. — New York: Cambridge University Press. — 1992, — P. 156-172.
7. Лебедева Н. М. «Синдром навязанной этничности» и способы его преодоления / Н. Лебедева / Этническая психология и общество. — М., 1997. — С. 104-115.
8. Курас И. Ф., Рибачук М. Ф. и др. Религия и политика в современной Украине. / И. Ф. Курас. —К., 2000. — С. 23-206.
9. Тарасенко В., Иваненко Д. Социальная идентификация украинского общества / В. Тарасенко. // Общественная трансформация: концептуализация, тенденции, украинский опыт. — К., 2004. — С. 175.
10. Вебер М. Социология религии. (Типы религиозных сообществ)/ М. Вебер. Избранное. Образ общества. — М.: Юрист, 1994. — С. 78-280.

© Замкова Н. Л.

11. Бардиер Г. Л. О соотношении понятий толерантность и идентичность / Г. Л. Бардиер // Права человека и проблемы идентичности в России и в современном мире / Под ред. О. Малиновой и А. Сунгурова. — СПб.: Норма, 2005 — С. 72-80.

12. Круглова, Н. В. Актуализация толерантности к неопределенности в эпоху кризиса / Н. Круглова // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. — 2009. №110. — С. 298-304.

Замкова Наталія Леонідівна - кандидат педагогічних наук, доцент, директор інституту, Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ Київського національного торговельно-економічного університету

УДК 81'1:316.47

ФЕНОМЕН «КУЛЬТУРНОГО РАСИЗМУ» ТА ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

В статті досліджено феномен «культурного расизму» та його роль у процесах дискримінації в сучасних державах; проаналізовано явище академічного «орієнталізму»; розглянуто протиставлення понять «свій/інший» та «свій/чужий» в теорії цивілізацій.

Ключові слова: расизм, культура, націоналізм, орієнталізм, європоцентризм.

ФЕНОМЕН «КУЛЬТУРНОГО РАСИЗМА» И ЕГО РОЛЬ В СТАНОВЛЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В статье исследован феномен «культурного расизма» и его роль в процессах дискриминации в современных государствах; проанализировано явление академического «ориентализма»; рассмотрено противопоставление понятий «свой/другой» и «свой/чужой» в теории цивилизации.

Ключевые слова: расизм, культура, национализм, ориентализм, европоцентризм.

THE PHENOMENON OF «CULTURAL RACISM» AND ITS ROLE IN NATIONAL IDENTITY FORMATION

The phenomenon of «cultural racism» and its role in the process of discrimination in the modern states has been examined in the article; the phenomenon of academic «Orientalism» has been analyzed; the contradiction of the notions of «common/different» and «common/stranger» in the theory of civilization has been scrutinized.

Keywords: racism, culture, nationalism, Orientalism, Europe-centralization.

Темою цієї статті є дослідження феномену «расизму» та його ролі в процесах дискримінації та навіть сегрегації в сучасних державах. У цьому контексті є цікавим феномен так званого «культурного расизму», який є спадкоємцем відносно класичного, тобто суто «біологічного» расизму. Отже, конотація «культурний» до поняття расизму впливає з факту, що самих біологічних критеріїв для визначення його сутності недостатньо. В цьому контексті можна зазначити, що посилення на біологію є нічим іншим, ніж «віталістичною метафорою», в той час як «культура» необхідна для концептуалізації *ієрархічного принципу*, розмежування «вищих» та «нижчих» антропологічних типів у рамках шкали «тварина/надлюдина». Наявність такого принципу передбачає те, що Е. Балібар називав «валоризацією певного антропологічного типу» [1, с.69], тобто певний естетичний ідеал людської тілесності та духовності. Відомо, що ідеалом націонал-соціалістів виступав тип «білокорого звіра», біловолосого Зігфрида з блакитними очима. І саме такий тип вони хотіли створити штучним шляхом, використовуючи методи міфологічної «євгеніки». І саме такому

типу був діаметрально протилежний семітський антропологічний тип, що викликало додаткові конотації для емоцій соціальної ненависті.

Із зазначеного постає питання про відмінності розуміння «культури» як однієї зі складових поняття «етнонації» та «культурний расизм». Це питання очевидне, тому що грань між «нормальним етнічним націоналізмом» та «культурним расизмом» є вельми тонкою. З нашої точки зору відмінності полягають у наступному: якщо ідентифікація спільноти за етнічною ознакою замість опозиції «рідне-інше» (яка передбачає презумпцію рівності етносів як членів спільноти на ім'я «Людство»), то основа цієї ідентифікації трансформується в опозицію «свої/чужі» (яка передбачає принцип ієрархії та стратегії ексклюзії та агресії). Така трансформація свідчить про те, що класичний етнічний націоналізм перетворився на культурний расизм. Ще одна дуже важлива деталь зазначеної відмінності полягає в тому, що «культура» в моделі класичної етнонації є не тільки продуктом «природних умов та місцевості», але й копіткої роботи «історії», в той час як «культура» в її расистській інтерпретації виступає *безпосереднім продуктом антропології*.

Інакше кажучи, расизм розчиняє історію в природі, історію – в антропології. І в цій перспективі місце раціональної філософії історії займає відвертий *міф* (принципи якого в рамках націонал-соціалістського руху чітко викладені й уособлені в роботах А. Розенберга «Міф ХХ сторіччя» та Гітлера «Mein Kampf»). За цим міфом «арійці» були «носіями сонячного міфу», ідеї життя та могутності, засновниками «культу Полудню» [6, с.58]. Характеризуючи цей культ більш докладно, А. Розенберг вводив опозицію «нордичне/близькосхідне», де в числі характеристик «нордичної» культури виступало «світле, небесне, асексуальне, чисте, величне», в той час як «близькосхідне» означає для міфолога «інстинктивне, демонічне, сексуальне, екстатичне, оргіастичне» [8, с.106]. Як бачимо, в цей міф органічно входять сексуальні конотації, які не завжди відзначаються дослідниками цього явища. Наприклад, цікавим виявляється факт, що для націонал-соціалістського міфу сутність «держави» була суто «чоловічою», тобто створеною на гомосексуальній основі, в той час як «близькосхідні» культури, згідно цього міфу, базувалися на «культі міжстатевих відносин» та «культі оргазму, який супроводжує ці відносини. І в рамках цієї перспективи євреї виступали розпусниками, які «насилують німецьких жінок» та, за висловлюванням А. Гітлера у «Mein Kampf», сприяють «проституванню» відносин та «моральній деградації німецького народу» [8, с.101].

Сам принцип виведення «культурних характеристик» з расово-антропологічної «онтології» є абсолютно незмінним у міфологічному мисленні такого роду, якщо воно наслідуює принципи расистської теорії. Наприклад, сучасний російський міфолог О. Дугін, близький до деяких положень націонал-соціалізму, повністю поділяє опозиційну пару «Сонячний Міф – Місячний Міф», «Півночі та «Півдня», «Серця» та «Розуму», ототожнюючи себе з племенем «Людей Півночі» та проголошуючи новий хрестовий похід. Він пише: «Новий Хрестовий Похід проголошений вже зараз. Маленькими ручайками стікаються під прапори з сонячно-полярною символікою всі вірні Півночі, вірні Серцю. Серед них революціонери і анархісти, консерватори і мілітаристи, «червоні» прихильники сонячної справедливості та «чорні» захисники духовної ієрархії, християни і матеріалісти, діти Сходу та сини Заходу, охоплені незбагненою пристрасстю та надлюдською ненавистю. З Півночі на Південь, з християнського світу білих народів в землі місячних семітів, іудеїв та сарацин, рушають армії «Серця», армії Любові, носії нового Світанку. Одягнені в маски Хаосу перед лицем будівників «Нового світового порядку», що приховують в глибині своїх «Я» знання про вищі закони Ієрархії, про світовий специфічний, небесний світоустрій, воїни Сонця рушають в свій останній похід [5, с.244]».

Культурний расизм є особливістю не тільки націонал-соціалізму. Останній просто уособив його з особливою силою та повнотою. Однак «расизм» як проекція огидних характеристик на представника іншої нації як носія «недокультури» є типовою характеристикою міжнаціональних відносин в Європі ХХ сторіччя. Як ми вже зазначали, кожна нація спирається на ідеал певного «культурного типу», який не зводиться лише до

зовнішнього антропологічного типу, але спирається на «ідеал-типове» уособлення цього типу в його заняттях. Наприклад, в націонал-соціалістському міфі «нордичний тип» – це Атлет, Герой та Воїн, в той час як єврей, з точки зору, А. Розенберга та А. Гітлера, це торгівець та «експлуататор», чийм культом є гроші.

Таке навішування ярликів було розповсюдженим явищем у період розквіту національного шовінізму в розвинутих країнах Європи напередодні та в період Першої світової війни. Так, сучасний французький філософ А. Глюксман наводить приклад роботи відомого філософа М. Шелера «Геній війни і німецька війна» (1915 р.), в якій цей відомий мислитель (причому якого неможливо запідозрити в радикалізмі) розглядає війну 1914 року як війну «духовних світів», послідовно та системно протиставляючи «світ німецький» та «світ англосаксонський», виводячи наступну низку опозицій: «культура-комфорт», «воїн-грабіжник», «мислити-рахувати», «істини-факти», «розум-економія», «концепція-перцептивне накопичення», «науковий метод-індуктивний метод», «пояснення-класифікація», «порядок, встановлений Богом-інтереси Англії», «божественне провидіння-англійська політика», «добро-користь», «повага до чеснот-манерність», «непохитність соціальної згоди-свобода слова і духу», «освіта-духовна обмеженість», «обіцянка-взаємний контракт», «вірність-точність у виконанні контрактів», «лицарська гра-спорт», «почуття гідності-основа кредиту», «благородство-багатство», «любов-солідарність інтересів» [4, с.140-141].

Інша сторона на залишилася у боргу в цьому обміні негативними проєкціями, і А. Суарес (1916 рік) обґрунтовує «справедливу війну» проти Німеччини тим, що «Німецька Імперія виставляє на загальний огляд жахливі наслідки культури без цивілізації», і тому ця війна є «війна індивіда проти мурашника, живої свободи проти машини і, одне слово, мистецтва проти науки» [4, с.141]. В контексті наведеного виникає питання, чи є взаємні образливі звинувачення проявом того, що ми називаємо «культурним расизмом». Питання це є слушним, тому що в наведених характеристиках є принизливі оцінки «іншої культури» як «недокультури». Крім того, наявна опозиція «свій/чужий» замість більш помірної діади «рідне/інше», агресивна стратегія на адресу «чужого», яка уособлена в воєнних діях.

Таким чином, складається враження, що ми маємо справу з випадком «культурного расизму», однак для такого висновку не вистачає лише одного: міфу про походження всіх культурних розбіжностей та культурної ієрархії з антропологічного типу (наприклад, типу німця або англійця). Цей момент залишається нез'ясованим, і тому ми можемо стверджувати, що в наведеній ситуації ми маємо справу з радикальною етнічною ксенофобією, що містить «зародки» культурного расизму, його фермент, який міг у сприятливий момент дати злякисний зріст. У контексті наведеного виникає питання про адекватність самого терміну «культурний расизм», який відстоює Е. Балібар, оскільки «расизм», за визначенням, передбачає примат «біології» над «культурою».

Так, французький філософ наводить приклад «арабофобії» як уособлення культурного расизму, оскільки його світогляд є «несумісним з європейським». І тому дослідник ставить на одну дошку «арабофобію» та «антисемітизм» як «прототип расизму без раси». На подібне положення, з точки зору нашої концепції, ми можемо дати наступне уточнення. Ненависть до певного типу культури та їх носіїв є випадком радикальної ксенофобії (арабофобії, іудеофобії, українофобії) з елементами расизму допоки культурні особливості не будуть виводитися з «біологічної організації» носія тієї чи іншої культури (араба, єврея, українця). В останньому випадку ксенофобія стане власне «культурним расизмом».

До речі, одним із перших в Європі мислителів, хто виводив культурні особливості з расового походження, хто мріяв про те, щоб на расовому фундаменті створити панівну «еліту», і хто вважав такою расою саме «арійців», був аж ніяк не А. Розенберг і не А. Гітлер, а французький автор середини XIX століття граф Жозеф Артюр де Гобіно, який у 1853 році видав роботу під назвою «Про нерівність людських рас», в якій виводив всю людську історію з розвитку Людини як природної (расової) істоти. В теорії Гобіно (яка набула шаленої популярності після першої світової війни) є показовим те, що в ній він задовго до

О. Шпенглера поставив питання смерті цивілізацій внаслідок загибелі його природного «субстрату» (тобто Людини). І саме Ж. Гобіно показав глибинний внутрішній зв'язок більшості цивілізаційних теорій з расовим принципом, який лежить в їх основі.

Наприклад, типовим проявом «культурного расизму» є висловлювання М. Трубецького, сформульовані в статті «Про расизм». Розмірковуючи на цю тематику, дослідник повертається до теми антисемітизму та формулює наступні висновки стосовно форм «культурної поведінки» євреїв. Унікальність прикладу полягає в тому, що ці міркування є расистськими в «концептуально-академічному плані», але вони є досить нейтральними в плані особистих ксенофобських емоцій. Більше того, відомо, що свої лінгвістичні розробки зі створення науки «фонології» М. Трубецький проводив разом з Р. Якобсоном. Цей приклад доводить, що расизм та ксенофобія не завжди співпадають один з одним. Інколи расизм може прийняти вигляд академічної теорії, яка може не тільки ставитися досить поблажливо до культурно «неповноцінних рас», але навіть замилуватися ними як «екзотикою».

Отже, М. Трубецький зазначає: «Невірно було б заперечувати існування в євреїв психології розпаду, як це схильні робити багато семітофілів. Треба визнати, що досить багато з типових євреїв дійсно знаходять задоволення у розвінчанні чужих ідеалів, у заміні піднесених ідеальних потягів цинічно-холодним розрахунком, у викритті занижених основ усього високого, в чистому запереченні, що позбавляє життя будь-якого сенсу» [10, с.455]. І далі: «Євреїв часто огульно звинувачують в «матеріалізмі». Це – невірно. Типовий єврей знаходить однакову насолоду як в запереченні духу, так і в запереченні матерії. І в сучасній цивілізації євреї особливо успішно знаходять себе як раз там, де справа йде про відміну матеріальної субстанції та заміну її абстрактним співвідношенням (як у фізиці, так і у фінансах). Відірвані від всякого ґрунту двохтисячолітні емігранти тяжіють не до матеріалізму і не до спіритуалізму, а до реляціонізму» [4, с.455].

Наведена цитата є дуже показовою для розуміння сутності «культурного расизму», оскільки вся культурна поведінка «етносу» виводиться з її психології, яка є набором певних історичних констант, що є незмінними та не можуть бути змінені ні в якому історичному досвіді. При всій відмінності цих фігур спільною є світоглядна база культурного расизму, що їх споріднює. Наявність цієї бази і спонукала деяких мислителів, наприклад, М. Бердяєва вважати, що «такого роду душевна формація може обернутися російським фашизмом» [7, с.759], і він був абсолютно правий! Цивілізаційні теорії або цивілізаційні міфології є вельми залежними від расових передумов. До таких передумов належать відомі рядки у Р. Кіплінга «Захід є Захід, а Схід є Схід». Особливо ця залежність виявляє себе у колоніальній свідомості та «колоніальному расизмі».

Однак не завжди «культурний расизм» будується на відверто ієрархічній або ксенофобській установці. Досить часто ця установка камуфлюється замілюванням «іншою» цивілізацією, її сприйняттям як екзотичною та дивною. Для цілей теорії така установка є цікавою тим, що в ній є всі основні складові расистської теорії – визнання «раси» в якості базового феномену людського буття та визнання «раси» в якості першопричини відмінностей між людськими цивілізаціями. Проте в цих теоріях може бути відсутній аспект «фобії» або відвертої «ексклюзії». Навпаки, до представників цих цивілізацій представник «вищої раси» ставиться як до «дикунів», «варварів» або «дітей», яких треба вчити і долучати до надбань вищої цивілізації. Мова йде про так званий месіанізм «білої Людини». Такий патерналізм не відмінняє расистської установки і вписується в стратегії расистських практик. Часто на рівні академічної теорії він нібито абстрагується від цих практик та робить акцент на проєкціях, які здійснює панівна культура відносно культури підкореної та на тому *образі*, який ця культура виробляє для «масового вжитку».

Типовим прикладом такого прихованого «культурного расизму» виступає феномен «орієнталізму», що став усталеним після праць американського дослідника Едварда Саїда, палестинського араба, який працює в Сполучених Штатах. Характеризуючи сутність орієнталізму у Вступі до книги «Орієнталізм», дослідник пише: «Схід не тільки сусідить із Європою; саме там були розташовані найдавніші, найбільші й найбагатші європейські

колонії, він також – джерело її цивілізацій та мов, її культурний суперник, він є для неї найзмістовнішим образом Іншого, до якого найчастіше звертаються. Крім того, Схід допоміг визначити Європу або Захід як свій контрастний образ, контрастну ідею, особистість, контрастний досвід. Проте жодна з характеристик цього Сходу не є просто витвір уяви. Схід – інтегральна складова європейської *матеріальної* цивілізації та культури. Орієнталізм виражає і репрезентує цю складову в культурному й навіть ідеологічному плані як певний спосіб дискурсу, опираючись на допоміжні інституції, лексику, знання, образність, доктрини, навіть колоніальну бюрократію та колоніальні стилі» [9, с.11-12].

Е. Саїд конкретизує це положення в напрямку більш вузького розуміння орієнталізму в сфері філософії, академічної думки та мистецтві. Зокрема, він пише наступне: «Орієнталізм – це спосіб думки, що спирається на онтологічну та епістемологічну різницю, що проводиться між «Сходом» і (в переважній більшості випадків) «Заходом». Так, велика кількість авторів, серед яких були поети, романісти, філософи, політологи, економісти та імперські адміністратори, брали основоположну різницю між Сходом і Заходом за стартову точку для створення теорій, епічних поем, романсів, суспільно-політичних досліджень, що стосувалися Сходу, його людей, його звичаїв, долі, ментальності тощо. Цей орієнталізм зміг об'єднати, скажімо, Есхіла і Віктора Гюго, Данте і Карла Маркса» [8, с.13].

Інакше кажучи, з точки зору Е. Саїда, «Схід» є важливою часткою культурних проєктів Франції та Британії, опозиційна пара «Схід/Захід» не є географічними поняттями, але являють собою інтелектуальні конструкції, що ідеалізують себе та спрощують «Іншого». І навіть коли представник Заходу знаходиться в позиції милування східною «екзотикою», він дивиться на цю дивну культуру як «дорослий» дивиться на «дитину». Це означає, що реальний «Схід» живе якимось *іншим*, набагато більш складним та неоднозначним життям, ніж те, яке йому приписують у своїй соціальній уяві представники його дзеркального західного Двійника. Расистський аспект такої позиції полягає в тому, що «Захід» позиціонує себе як «вищу» культуру (тобто в принципі ієрархії) та в тому, що «Захід» ідентифікує себе як істинного *суб'єкта історичного процесу*, в той час як «Схід» є пасивним «об'єктом», тобто простором, позбавленим історії.

Іншими словами, це і є те, що дослідники пов'язують з феноменом *європоцентризму*, побудованим на опозиціях «активне/пасивне», «чоловіче/жіноче», «суб'єкт/об'єкт». Звичайно, що перші члени цих платонівських опозицій належить «Заходу» або «Європі». Наприклад, Г. Гегель у своїй роботі «Філософія історії» вводить концепт «всесвітньо-історичних народів», тобто народів європейських. Цікавою виявляється передмова трансформації переоцінки ролі географічного фактора в історії в бік твердження про те, що в дуже спекотних або дуже холодних країнах не може бути «всесвітньо-історичних народів».

Тобто ми бачимо певну ієрархічну шкалу народів, які знаходяться поза історією. Расистська основа в цій ієрархії може відслідковуватись досить чітко. До них, наприклад, відносяться негри, у яких філософ відзначає «нестримний характер», тобто констатує близькість до тваринного світу. Щодо ж проблеми «Сходу» та його внесення до моделі «всесвітньо-історичних народів», то висхідний «культурний расизм» мислителя набуває поміркованого характеру «орієнталізму». В чому він проявляє себе? Так, Г. Гегель зазначає, що «історія» починається зі Сходу, але її напрямок визначається траєкторією «від Сходу на Захід», або має вигляд схеми «Азія – початок історії, Європа – її кінець». Зокрема, серед характеристик Сходу філософ виділяє «безпосередність», «субстанціональна духовність», «віра та довіра», «схильність до слухняності» (!), завершуючи висновком про те, що «Схід» маніфестує «дитячий вік історії» [3, с. 98].

Ми привели положення великого німецького філософа, оскільки для нас є важливою констатація самого принципу прихованого академічного «культурного расизму», який виявляє себе в «західноцентризмі» та «європоцентризмі». Повертаючись знову до сучасних різновидів такого мислення, достатньо згадати схему С. Хантінгтона та його тезу про «боротьбу цивілізацій», яка є більш жорсткою, ніж академічний «орієнталізм», оскільки вчений був глибоко зануреним у вирішення практичних проблем у системі національної

безпеки США, для якої абстрактний «Схід» конкретизувався в «Схід» китайський та «Схід» мусульманський, як найбільш конкурентні для Сполучених Штатів.

Західноцентристська культура – расистська передумова «цивілізаційного» мислення С. Хантінгтона (ми вже неодноразово наголошували на тому, що більшість «цивілізаційних теорій» є водночас різновидами «культурного расизму», прихованого або явного) виявляє себе у відомій лапідарній формулі «The West and the Rest». Протиставлення «Заходу» всім «Іншим» чітко виявляє одну з передумов культурного расизму – формування образу «Іншого» як точки відліку в здобутті своєї ідентичності.

Зазначена нами «жорсткість» С. Хантінгтона у порівнянні з благодушними «орієнталістами» виявляється в тому, що «Інший» поступово перетворюється на небезпечного «Чужого», джерело конфліктів та потенціальних військових зіткнень (так, із самого початку своєї відомої роботи С. Хантінгтон констатує, що «конфлікти глобальної політики» будуть проходити по лінії «розлому між цивілізаціями [11, с.33]»). Лякаючий образ «The Rest», збірний суб'єкт як «Чужий» розшифровується як «ісламсько-конфуціанський блок», єдина спільна риса якого в міфологічному мисленні сучасного американського теоретика полягає в тому, що вони становлять загрозу для спільноти «The West». Такого апокаліптичного вигляду набуває різновид «орієнталізму», обґрунтований С. Хантінгтоном, чий расистські коріння стають очевидними в контексті запропонованої нами методології.

Завершуючи тему академічного «орієнталізму», в рамках якого «культурний расизм» виступає лише в якості передумов концептуального мислення, слід навести ще одне відоме прізвище Анвара Абдель Малека, який намагався вибудувати академічну альтернативу «європоцентризму», але без впадіння у протилежність – «антизахідництво». Експеримент А. Малека аналізується в книзі І. Валерстайна «Кінець незнайомого світу» та оцінюється вельми високо творцем «світ-системного аналізу» (оцінюється навіть вище, ніж роботи Е. Саїда, який залишається на критичній точці зору стосовно «орієнталізму» як витвору «європоцентризму» [2, с.310-311]). Ми не будемо докладно зупинятися на проекті А. Малека, який є дуже цікавим у науковому сенсі слова в перспективі подолання обмеженості протиставлення «свій/інший» та «свій/чужий» в теорії цивілізацій, але аналіз якого виходить за межі основних завдань нашого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балибар Э. Нация как форма: история и идеология / Э. Балибар // Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс: Двусмысленные идентичности. М., Логос-Апльтера, 2003. — 285 с.
2. Гегель Г. Ф. В. Философия истории. М. — Л., 1935.
3. Глюксман А. Одинадцять заповідь / А. Глюксман. — К.: Дух і Літера, 1993. — 378 с.
4. Дугин А. Крестовый поход Солнца / А. Дугин // Конец света. (эсхатология и трагедия). М., Арктогея, 1997. — С.235 - 252.
5. Лаку-Лабарт Ф. Нацистский миф / Ф. Лаку-Лабарт, Ж.-Л. Нанси — Спб. : «Влад. Даль», 2002. — 80 с.
6. Половинкин С. М. Евразийство и русская эмиграция//Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. М., 1995.
7. Райх В. Психология масс и фашизм / В. Райх. — Спб.: Университетская книга, 1998. — 288 с.
8. Саїд Е. Д. Орієнталізм / Е. Д. Саїд. — К. : Основи, 2001. — 384 с.
9. Трубецкой Н. С. О расизме / Н. С. Трубецкой // Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. — М. : Прогресс, 1995. — С. 455 - 463.
10. Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций ? / С. Хантінгтон // Полис. — 1994. — № 1. — С. 33-48.

Добридень Оксана Володимирівна - кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних наук Державного закладу «Дніпропетровська медична академія МОЗ України»

УДК: 130.122+366.01

ЛЮДИНА І МЕДИЦИНА В РЕАЛІЯХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАННЯ

В статті розглядаються тенденції, що сформувались під впливом культури суспільства споживання в сучасних комунікаціях між людиною і медициною. Автор розглядає здоров'я людини як об'єкт споживання, виходячи з такої тези: завдяки певним мас-медійним і рекламним технологіям будь-що може бути наділено якостями товару.

Ключові слова: здоров'я, медицина, медикалізація, медикаментизація, індустрія медичних послуг, споживання здоров'я, соціальне благополуччя, суспільство споживання.

ЧЕЛОВЕК И МЕДИЦИНА В РЕАЛИЯХ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА ПОТРЕБЛЕНИЯ

В статье рассматриваются тенденции, которые сформировались под влиянием культуры общества потребления в современных коммуникациях между человеком и медициной. Автор рассматривает здоровье как объект потребления, исходя из такого тезиса: благодаря определенным масс-медийным и рекламным технологиям все может быть наделено качествами товара.

Ключевые слова: здоровье, медицина, медицинизация, медикаментизация, индустрия медицинских услуг, потребление здоровья, социальное благополучие, общество потребления.

MAN AND MEDICINE IN THE CONTEXT OF THE MODERN SOCIETY OF CONSUMPTION

The article covers the trends that were formed under the influence of culture of the modern consumer society in communication between man and medicine. The author considers health as an object of consumption based on this thesis: through certain mass media and advertising technology anything can be endowed with the qualities of the goods.

Keywords: health, medicine, medicalization, health industry, the consumption of health, social welfare, consumer society.

Проблема духовної, психічної та тілесної гармонії людини була й залишається однією з центральних проблем у філософії. Передусім це пов'язане із стратегічним значенням здоров'я як фундаментального ресурсу для розвитку людства. Крім того, багатогранність здоров'я як соціокультурного явища постійно дозволяє знаходити нові вектори для наукових розвідок.

Осмилення різних контекстів цієї загальної проблеми відображується у численних дослідженнях вітчизняних і зарубіжних вчених. Серед них – класичні твори В. П. Казначєєва, І. І. Брехмана, В. П. Петленка, Г. Л. Апанасенка, А. М. Изуткіна, Г. І. Царегородцева, які заклали фундамент для сучасної філософії та соціології здоров'я і медицини. Значущими є роботи з біоетики і валеології М. М. Кисельова, Ю. І. Кундієва, Б. Г. Юдіна, Л. П. Сущенко, С. С. Волкової. Сучасні дослідники також аналізують процеси конструювання соціальної проблеми здоров'я і хвороби засобами масової комунікації (Л. А. Бурганова, Ж. В. Савельєва), зміни парадигм у сучасній медицині та охороні здоров'я (В. Л. Кулініченко), взаємозв'язки способу життя і здоров'я (Д. А. Изуткін), психосоціальні чинники ставлення до здоров'я (О. В. Башмакова), соціальну цінність здоров'я (В. М. Копа), тілесний розвиток в залежності від соціального статусу (Г. О. Найдьонова), вплив здоров'я населення на економічне зростання (Т. О. Подвисоцька), здоров'я в моделях корпоральної культури (В. В. Жура, Ю. В. Рудова), соціальне здоров'я молоді в умовах сучасного українського суспільства (В. Б. Мягких, Г. В. Карпенко) та багато інших ідей, в яких

науковці висвітлюють біомедичні, психофізіологічні, культурні, гендерні, соціально-економічні, екологічні аспекти у вивченні здоров'я.

Сьогодні підвищення активності у дослідженні феномену здоров'я серед іншого продукується кризою у вітчизняній системі охорони здоров'я, яка супроводжується зниженням авторитетності й знеціненням довіри до медичних установ та їх представників у суспільній думці. Це відбувається на фоні безпрецедентного зсуву і заміщення традиційних для добросовісної лікарської справи понять милосердя, допомоги, турботи, охорони, збереження і подовження життя на символічну реальність напористої фармацевтичної індустрії і комерціалізованої медицини з її нав'язуванням надлишкових медичних послуг.

Автор цієї статті в жодному разі не заперечує значущість досягнень у медичній сфері й усвідомлює їх цінність для зцілення людини. Проте, паралельно з проривом рятівних відкриттів вчених від медико-біологічних наук відбуваються процеси, які вимагають осмислення наступних питань: чому прогрес медичного знання і впровадження його здобутків у соціальній практиці не завжди відповідає очікуваному рівню забезпечення суспільного добробуту і захищеності, а іноді навпаки спричинює появу небезпечних ефектів; які тенденції впливають на дедалі більше укорінення ситуації, коли здоров'я стає об'єктом споживання, а звідси й засобом заробляння.

Для відповіді на ці питання буде доцільним дослідити тенденції, що сформувались під впливом культури суспільства споживання в сучасних комунікаціях між людиною і медициною.

Передусім зробимо акцент на тому, що розгляд будь-яких соціальних явищ у ракурсі суспільства споживання необхідно розпочинати з такої тези: завдяки певним мас-медійним і рекламним технологіям будь-що може бути наділено якостями вкрай потрібного товару для використання чималого діапазону населення і приносити прибутки. Не виявилось виключенням здоров'я, що належить до безумовних визнаних загальнолюдських благ, до власної сутнісної природи людини і є умовою й засобом для її всебічної повноцінної самоактуалізації та самореалізації. Сьогодні індивідуальний стиль життя і біологічна спадковість людини, які здебільшого визначають якісні показники її здоров'я, дедалі більше зазнають нещадної експлуатації з боку соціально-економічних і антропогенних природних факторів, які употужнюються внаслідок нестачі політико-правового врегулювання. Все ж до пріоритетних за своєю вирішальною роллю слід віднести соціально-економічні чинники, оскільки саме вони значною мірою визначають рівень балансу між науково-технічною раціональністю, економічною рентабельністю, політичною практикою і морально-етичною сферою, через що взаємно обумовлюють різні сфери соціального й індивідуального: стан природного середовища, доцільне впровадження наукомістких технологій, рівень життя, умови побуту і праці, а звідси – здоров'я людини.

До факторів впливу, що окреслюють вектори взаємодії людини і медицини, належить процес стратегічної соціально-економічної раціоналізації медичної сфери, який полягає у посиленні втручання медицини, її мови, символіки, методології пізнання у повсякденне життя. Цей процес у 1970-х роках завдяки творам Ф. Арьеса, М. Фуко, Т. Шаша і І. Зола входить до наукового обігу як феномен медикалізації. Доволі довго науковий і громадський резонанс від досліджень медикалізації був незначним. Проте віднедавна наслідки від медикалізації, що відверто відобразилися у маніпуляціях над свідомістю і фізичною природою людини, у створенні нових змістів реальності, перейшли до площини предметного обговорення. Зокрема, відомий український соціолог Л. І. Швидка, досліджуючи наслідки медикалізації, робить категоричний висновок: «Замість того, щоб виховувати людину, яка б розумілась на збереженні здоров'я, обмежила застосування алкоголю, не палила, слідкувала за своїм репродуктивним здоров'ям, була духовно розвинутою, медичні працівники і фармацевтичні корпорації цілеспрямовано створюють ілюзію вирішення проблеми здоров'я завдяки біохімічним, генно-інженерним дослідженням, фармакологічним засобам» [1, с.84].

Дійсно, фармакологічна експансія як окремий випадок медикалізації і наслідок безпрецедентного перетворення життя особистості на контрольоване протікання

індивідуальних симптомів пацієнта нині досягла своєї крайньої форми, перетворившись у фармакратію, що на практиці виглядає як залежність від прийому лікарських препаратів навіть у тих випадках, коли мова йде про природне тимчасове нездужання. Як відомо, внаслідок будь-якої залежності виникають попит і пропозиція, які постійно підтримуються відповідно до класичних догматів суспільства споживання: у більшості випадків сформована штучно потреба – бажання – купівля предмету, послуги, тощо – задоволення потреби. Хтось купує і споживає, хтось заробляє.

Здоров'я сьогодні також є об'єктом споживання, що виглядає як бажання людини відновити свої біологічні ресурси, наступний крок – придбання відповідних медикаментів і технологій, себто з'являються безпосередні контакти з медичними працівниками. Одним із багатьох небезпечних результатів від того є одночасне призначення або самопризначення великої кількості ліків і лікувальних процедур з відновлення та укріплення організму, тобто поліпрагмазія. Хотілося б вірити, що така ситуація впливає з бажання лікаря синхронно вилікувати всі хвороби. Проте, знову-таки слідуємо моделі суспільства споживання і погоджуємось із відомим сучасним теоретиком суспільства споживання В. І. Ільїним, який, порівнюючи механізми впливів на людину з тим, що відбувається за лаштунками театральної вистави, слушно зазначає: «Кожен театр формує силове соціокультурне поле, що примушує зробити вибір: грати у відповідності з його правилами або підкорятися негативним санкціям, хоч би і до вигнання за його межі. У якості своїх ключових елементів, що формують структуру поля, театр використовує ресурси, культурну програму та комунікативну систему. Таким чином, «актори» грають під більш-менш потужним пресингом такого поля, яке нав'язує їм певну логіку поведінки і межі вибору стилю гри» [2, с.88]. В нашому випадку місце театру посідає вся індустрія медичних послуг, яка зумовлює індивідуальні та соціальні, свідомі й стихійні параметри поведінки людини. Отже, готовність людини до споживання оздоровчих товарів і технологій дає великі шанси індустрії медичних послуг і є гарантом її тепер вже незмінних комерційних успіхів. При цьому не має значення – йде мова про самолікування чи лікування за допомогою спеціалістів. В будь-якому разі медична індустрія залишатиметься у виграші завдяки суцільній медикаментизації життя навіть тих, хто скептично і з осторогою ставиться до можливостей системи охорони здоров'я.

Висока затребуваність медикаментів відкриває шлях ще одній негативній тенденції: фальсифікації фармацевтичних засобів. Виходячи з таких ризиків, чимдалі більше виникає необхідність в якісному і комплексному оновленні етичних, політико-економічних і правових національних і міжнародних нормативів щодо захисту здоров'я і прав людини, оскільки ті, що існують на цей час, не мають достатньої правоохоронної потенції, щоб подолати зростаючі загрози з боку підроблених ліків. В інформаційному бюлетені № 275 за травень 2012 року фахівці від Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) зробили такі невтішні висновки: «відстежити канали виготовлення та розподілу контрафактних лікарських засобів вкрай складно, їх оборот на ринках важко зупинити; у зв'язку з тим, що багато країн досі не прийняли закони, що посилюють відповідальність, виробники контрафактних лікарських засобів найчастіше не бояться кримінального переслідування» [3]. З цієї офіційної заяви стає зрозумілим, що навіть у разі економічного зростання не відбуватиметься помітного покращення здоров'я населення з медикалізованою свідомістю доти, поки не припиниться стихійне насичення ринку підробленими препаратами. Існує, певна річ, й інший, так само складний шлях. Він полягає у зменшенні попиту на лікарняні засоби, у демедикалізації суспільства. Ця стежа є швидше ілюзорною з огляду на те, що неможливо повернути час назад, змінити пріоритети, відмовитись від задоволень і надприбутків, позбутися всього, що пов'язане із руйнівною природою надмірності, такої притаманної суспільству споживання.

З іншого боку, ВООЗ певним чином сприяє демонстративній демедикалізації суспільного буття. Хоч і відбувається це швидше за все з соціально-політичних міркувань більшою мірою, ніж із врахування біологічних істин, а втім, вільно чи мимоволі, факт залишається фактом. В 11-й редакції Міжнародного статистичного класифікатора хвороб і

проблем, пов'язаних зі здоров'ям, опублікування якої заплановано на 2017 рік, пропонується виключити захворювання, пов'язані з сексуальною орієнтацією. Поза всяким сумнівом, виключення з класифікатора хвороб не прирівнюється до одночасного виключення з певних стереотипів суспільної думки. А втім, вода камінь точить. Стереотипи змінюються. Інше питання – чи це на благо суспільству. Років 20 тому складно було б уявити теперішнє більш-менш терпиме, або відсторонене, сприйняття проблем сексуальної орієнтації в Україні.

Слід визнати, що Всесвітня організація охорони здоров'я таки вживає певні заходи. В травні 1988 року на засіданні ВООЗ вперше де-юре було поставлено на обговорення питання щодо підробок фармацевтичних препаратів. 2006 року ВООЗ ініціювала створення Міжнародної цільової групи по боротьбі з підробленими виробами медичного призначення, яка протягом останніх років активно співпрацювала з Інтерполом. Серед досягнень такої співпраці – накладання арешту на мільйонні партії фальсифікованого товару, серед якого підроблені версії антибіотиків, протималярійних препаратів, ліків для людей із серцево-судинними захворюваннями, діабетом, шизофренією тощо. Такі дані приголомшують. Постає гостра необхідність глобального оповіщення населення щодо необхідності вкрай обережної добірки медикаментів. Ми ж спостерігаємо невиправдане, з погляду покращення здоров'я людини, накопичення рекламної продукції на теренах українських ЗМІ.

Окрім співробітництва у галузі кримінальної відповідальності у Міжнародній цільовій групі є й інші дуже важливі завдання, а саме: розроблення захищеного високотехнологічного пакування і маркування для фармацевтичної промисловості та інформування населення про реальні й потенційні загрози, конкретні випадки порушень. На превеликий жаль, масштабність проблеми дозволяє зробити висновок про малу ефективність навіть новітнього пакування з відповідно нанесеними кодами, оскільки мережа з виготовлення підробок використовує не менш технологічне обладнання і відрізнити підроблене від справжнього зможе тільки людина, що має фахові знання, і за умов наявності відповідного оснащення. Що ж казати про пересічних громадян, стареньких бабусь і дідусів?

Проблематика фармацевтичних ризиків об'єднує в сучасному суспільстві питання відповідальності на національному і міжнародному рівнях, виводить на зовсім іншу ступінь медичний вимір прав людини. Недивно, що політична активність з приводу врегулювання проблем фармацевтичної галузі медицини викликає неабияку зацікавленість з боку громадськості. Саме коло проблем, пов'язаних із виготовленням, стандартами ліцензування, продажем, експортом та імпортом фармацевтичних препаратів визначає зміну статусу політики в галузі охорони здоров'я. Традиційно державна політика з питань медичної галузі підпорядковувалась більш пріоритетній економічній політиці. Сьогодні виникає невідкладна необхідність переведення політики в галузі охорони здоров'я до пріоритетних, оскільки так звана точка неповернення, швидкість поступу до якої вимірюється здоров'ям громадян, стрімко наближається з огляду на статистичні показники захворюваності в Україні. Тим більше це необхідно також тому, що лише тільки одна фармацевтична промисловість, не говорячи вже й про інші складові діяльності у сфері медицини, має дедалі більше потужності у впливі на врегулювання світової економіки. При цьому слід враховувати той факт, що великою перешкодою на шляху до створення нової вдосконаленої моделі політики у галузі охорони здоров'я будуть принципова розбіжність між політичними, економічними і соціальними інтересами, а також необхідність залучення величезних коштів для стабілізації світового фармацевтичного ринку, в тому числі й для фактичної уніфікації світового фармацевтичного законодавства.

Як бачимо, медикалізація породжує безліч, на перший погляд, несумісних процесів. Здоров'я людини, приміром, внаслідок таких процесів окрім суб'єктивних властивостей набуває етичних, політичних, культурних, економічних контекстів. Тобто категорію «здоров'я» і пов'язані з нею індивідуально-суб'єктивні та соціально-об'єктивні відносини доречно осмислювати як соціальну конструкцію, що може автономно впливати і змінювати усталені форми суспільного устрою. Наприклад, медикалізація як один з рівнів цієї

соціальної конструкції, здатна побічно привести до нових змістів у стратифікаційному розподілі суспільства. Ґрунтовно досліджуючи медикалізацію як соціальний феномен, Міхель Д. В. зауважує, що «сучасна занепокоєність з боку представників середнього класу тим, щоб не хворіти і мати привабливий вигляд, взявши особисту відповідальність за власне життя, породжує сумні соціальні наслідки. Взявши відповідальність за своє здоров'я у власні руки, середній клас, тим самим, розв'язав руки урядам своїх країн і звільнив їх від необхідності опікуватися здоров'ям решти населення. Сфера дешевої або зовсім безкоштовної державної охорони здоров'я стала стрімко звужуватися, збільшуючи кількість хворих серед найбільш незахищених верств суспільства» [4, с.262].

З іншого боку, результати щорічних статистичних аналізів Державної служби статистики України доводять, що значна кількість населення України страждає на хронічні захворювання, які супроводжуються хронічним болем, і ці показники щорічно збільшуються. З цього приводу дуже своєчасними є спостереження В. Л. Лехцієра: «Страждаючий на хронічний біль замкнутий, а не відкритий, модифікується фундаментальна структура буття в світі. Хронічний біль замикає розуміння виключно на саморозуміння, на самоспіввіднесення. Оскільки біль обіймає місце простору і часу (почуття болю витісняє всі інші почуття), він перекриває доступ до зовнішнього світу, руйнує світ і загрожує розпадом світу внутрішнього» [5, с.195]. Виникає логічне питання: як можна за наявності замкненості на своїх проблемах і схильності до депресивного синдрому чималої кількості громадян розраховувати побудувати громадянське суспільство на засадах соціального благополуччя, минаючи вирішення вищезгаданих проблем. Відповідь: у жодному разі ніяк. Інакше й надалі відбуватиметься наслідування формалізованого державно-бюрократичного господарювання в державі. Отже, є цілком зрозумілим, що врегулювання проблеми взаємовідносин між людиною і медициною, фактичне підвищення якості медичних послуг належать до першорядних і термінових.

Таким чином, науково-технічний прогрес у галузі медичних послуг не завжди однозначно позитивно впливає на оздоровлення людини, передусім внаслідок дефіциту міжнародної врегульованої нормативно-правової бази, яка б уніфіковано визначала параметри діяльності фармацевтичної промисловості. В той же час характерна для суспільства споживання надмірність, скерована медикалізацією в інтересах медичного простору, лише поглиблюються в умовах глобалізованого соціального простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Швидка Л. І. Медикалізація суспільства як соціальна проблема: сутність, агенти, наслідки / Л. І. Швидка // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. «Філософія. Соціологія. Політологія». — 2010. — Вип. 20. — С. 80-86.
2. Ильин В. И. Драматургическая метафора: деятельностно-конструктивистский подход в исследовании повседневности / В. И. Ильин // Потребление как коммуникация — 2009: Материалы V международной конференции, 26 –27 июня 2009 г. — СПб.: Интерсоцис, 2009. — С. 87-89.
3. Информационный бюллетень ВОЗ №275, май 2012 г. Лекарства: поддельные, ложно маркированные, фальсифицированные, контрафакт [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs275/ru/>
4. Михель Д. В. Медикализация как социальный феномен / Д. В. Михель // Вестник СГТУ. Серия: Философия, социология и культурология—2011. — № 4 (60). — С. 256-263.
5. Лехциер В. Феноменологические основания медицинской антропологии / В. Лехциер // Логос. — 2010. — № 5 (78). — С. 183-195.

Кривець Людмила Володимирівна - кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (соціально-гуманітарних проблем) гуманітарного інституту Національного університету оборони України, м. Київ

УДК: 101+370.5

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ ПРО ВЛАДУ І ПОШУКИ ІДЕАЛЬНОГО СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ

На основі проведеного аналізу у статті зазначається, що на початку ХХ століття в українській філософській думці завершуються концептуальні побудови універсальних соціально-політичних та філософських моделей державотворення. Радянський період історії України до мислителів подібного спрямування був немилосердним. Саме тому формування новітнього філософського вчення про владу на території сучасної України є питанням національної важливості.

Ключові слова: українська філософія, влада, соціальне управління, ретроспективний аналіз, суспільство, держава, особистість.

УКРАИНСКАЯ ФИЛОСОФИЯ О ВЛАСТИ И ПОИСКАХ ИДЕАЛЬНОГО ОБЩЕСТВЕННОГО СТРОЯ

На основе проведенного анализа в статье отмечается, что в начале ХХ века в украинском философском дискурсе завершаются концептуальные построения универсальных социально-политических и философских моделей создания государства. Советский период истории Украины к мыслителям подобного устремления был немилосердным. Именно поэтому, формирование новейшего философского учения о власти на территории современной Украины является вопросом национальной важности.

Ключевые слова: украинская философия, власть, социальное управление, ретроспективный анализ, общество, государство, личность.

UKRAINIAN PHILOSOPHY IS ABOUT THE POWER AND SEARCHES OF IDEAL FRAMEWORK OF SOCIETY

On the basis of this analysis, the article notes that the beginning of XX century in the Ukrainian philosophical discourse completed the conceptual construction of universal socio-political and philosophical models for the establishment of the state. The Soviet period in the history of Ukraine to the thinkers of such aspirations was merciless. That is why the formation of modern philosophical doctrine of authority in the territory of modern Ukraine is a matter of national importance.

Keywords: Ukrainian philosophy, power, social management, retrospective analysis, society, state, personality.

Філософсько-політична думка України веде свій відлік від духовної й культурно-історичної традиції Київської Русі, генералізуючих ідей об'єднання всіх давньоруських земель, їх захисту та встановлення в державі порядку, який би влаштовував усі верстви населення. Першими історичними документами, які фіксували ці ідеї були: «Повість временних літ», «Слово о полку Ігоревім», «Руська Правда» та «Устав кн. Ярослава про церковні суди» та «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона.

Об'єктом статті є феномени влади та соціального управління.

Предметом – аналіз феномена влади в контексті українського філософського дискурсу.

Метою роботи ми визначаємо проведення ретроспективного аналізу феноменів влади та соціального управління в контексті українського філософського дискурсу.

В XIV столітті з переміщенням центру суспільно-політичного і культурного життя в Галицькі землі, географічне розташування яких створювало можливості розширених зв'язків

із західноєвропейською культурою, українська політико-ідеологічна думка долучилась до ідей європейського гуманізму, а згодом – просвітництва, що поглибило її демократичну спрямованість, підняло авторитет у світі [3]. Її представляли Ю. Дрогобич, С. Оріховський, П. Скарга, І. Вишенський, М. Смотрицький, брати Зизанії. У XVI-XVII ст. українська соціально-політична думка була представлена іменами П. Могили, Б. Хмельницького, І. Мазепи, Л. Барановича, І. Гілятовського, Ю. Немирича; на початку національного відродження – іменами В. Антоновича, І. Гізеля, П. Орлика, С. Яворського, Ф. Прокоповича, М. Козачинського і, звичайно ж, мандрівного філософа-гуманіста Григорія Сковороди.

Соціально-політична філософія Г. Сковороди базується на зрозумінні людини як особливого витвору макрокосму. Людина, вважав філософ, є центр, у якому сходяться всі життєві проблеми, діяльність і пізнання. Щоб пізнати світ (макркосм), людина має пізнати себе (мікркосм). Саме в самопізнанні бачив Григорій Сковорода ключ до розкриття буття світу як світу природи і людської культури. Найважливішим для людини є щастя, яке ґрунтується на духовному багатстві людини. Ні чини, ні звання, ні посади не можуть підмінити глибину духовного ества людини. Пізнавши себе, вважав філософ, людина вибере відповідно до власної природи заняття («сродний труд») і організує свій спосіб життя відповідно до своїх духовних надбань.

Стосовно розуміння феномену «влади», Г. Сковорода обстоював ідею людини-володаря, маючи на увазі мету пізнання людиною в собі Бога. Звідси ж беруть витоки обґрунтування філософом системи суспільних відносин як людських, людяних, гуманістичних. Суспільно-політичний ідеал – гармонійне суспільство – трактується ним як «людська держава», політичний устрій якої спирається на суспільний компроміс, взаєморозуміння і духовну (божественну) єдність громадян. І хоч його міркування певною мірою мають фрагментарний характер, багато в чому позначені утопізмом і містикією, загальну ідеологію наближення людини до людських форм соціальних відносин, схоплені філософом досить точно і своєчасно.

Філософська спадщина Григорія Сковороди багато в чому визначала загальну спрямованість ідей його сучасників та мислителів більш пізнього періоду, зокрема, І. Котляревського, П. Гулака-Артемівського, М. Костомарова, М. Максимовича, Т. Шевченка, створеного ними Кирило-Мефодіївського товариства, української політичної думки XIX ст. загалом. Суттєвий вплив на формування політико-ідеологічних орієнтацій українських мислителів цього періоду мала творчість німецького філософа-просвітителя Й. Г. Гердера, особливо гуманістичні ідеї його праці «Ідеї до філософії історії людства» щодо історії суспільства як натурального продукту людських здібностей, трактованого філософом у якості головного закону історії. Не менш популярними в Україні були також праці Ф. Шеллінга, гуманістичний пафос яких, зокрема, делегував в українську політико-ідеологічну традицію перший ректор Київського університету Микола Максимович.

Провідними ідеями політико-ідеологічної думки в Україні практично у всі історичні часи були ідеї соціального й національного визволення. Вони породжувалися, насамперед, тим нестерпним колоніальним режимом, у якому перебувала Україна впродовж багатьох століть. Особливо це стало проявлятися в період польського та російського поневолення. У цей період в ідеології царської Росії домінували три основні принципи влади, на яких мала триматися вся російська державність: православ'я, самодержавство й народність. Характерно, що в Україні ці принципи сприймалися далеко не однозначно. Православ'я, як виключно панівний принцип, не могло бути визнане, зокрема, західноукраїнськими землями, де тривалий час упродовжувався католицизм. Для свідомої частини українського населення самодержавство означало не тільки зосередження всієї влади в руках монарха, а й рішуче усунення громадянства від будь-якої участі в політичному житті, недопущення ніякого самоуправління. Волелюбна ж натура українців вимагала іншого – свободи і самовираження. Третій принцип державної системи – народність – належало розуміти як панування великоруської народності й придушення національного партикуляризму.

Така система державної ідеології не могла не викликати невдоволення української

людності. В Україні визрівали ідеї громадянської непокори, визволення, національного розвитку. Першою більш-менш узгодженою й концептуально виваженою програмою політико-ідеологічного спрямування українства в цей період стали ідеї Кирило-Мефодіївського товариства, а саме М. Костомарова, П. Куліша, М. Гулака, В. Білозерського та Т. Шевченка.

Члени товариства підготували низку програмних положень, найважливіші з яких знайшли своє відображення у творі М. Костомарова під назвою «Закон Божий (Книги Буття українського народу)». *Головна ідея твору* – єдність долі слов'янських народів, бажання їх об'єднання в прогресивному рухові, в якому кожен творив би свою державу і мав змогу розвивати свою культуру. Тут же підкреслювалась думка щодо демократичного переобладнання політичної системи і вивільнення селян від кріпацтва. Головною передумовою перебудови існуючого ладу на нових засадах товариство вважало знищення абсолютизму.

Політико-ідеологічна доктрина М. Костомарова базувалась на походженні будь-якої влади від Бога, як «царя над родом людським». Володарювання одного, розмірковував далі філософ, практично завжди веде до «самодержності», порушення Божих настанов і насильства над людською природою. Подібне ж виникає й від свавілля «багатьох царьків» – тобто за демократичного політичного устрою. На думку М. Костомарова, ефективним і надійним з точки зору реалізації людських цінностей може бути лише «влада народу» – республіканський політичний устрій, де реалізується виборча, змінна і підзвітна народові виконавча влада. Не менш переконливо М. Костомаров висловлювався й щодо типу держави. На його думку, вона має бути змішаного типу – федерація і конфедерація, сприятливою для того, «щоб кожен народ скомпонував свою Річ Посполиту і управлявся незмісимо з другими». Подібні ж погляди обстоювали й інші члени товариства [6].

Наступний етап у розвитку політико-правових ідей в Україні пов'язаний з революційним народництвом, діяльність якого проходила в нерозривній єдності з народницьким рухом у Росії, зокрема, з такими організаціями, як «Народна воля» та «Чорний переділ». Більшість революційних народників схилилася до заперечення будь-якого монархізму, абсолютного чи конституційного. Принцип верховенства волі народу планувалося покласти підвалиною всіх рівнів влади. Принципами організації центральної влади проголошувалися її виборність, змінність, підзвітність, підконтрольність. У програмних принципах народоправління важливе місце відводиться демократичним традиціям сільської общини.

Зовсім не випадковістю є те, що репрезентованим героєм України у XIX столітті був не державний муж або воїн, а поет – Тарас Шевченко. Мабуть, найголовнішою ознакою політико-правових поглядів Т. Шевченка є глибоке несприйняття й різке засудження влади самодержавства. Майбутнє України поет пов'язував не з буржуазно-правовим ладом, а з самоуправлінням народу, з громадською, колегіальною формою реалізації влади як гарантією від свавілля властителів. В основу самоуправління народу він поклав суспільну власність і, насамперед, власність на землю.

Першим серед українських енциклопедистів, засновників ліберально-демократичної думки можна назвати М. Драгоманова. [6, с.349.]. М. Драгоманов прекрасно розумів роль економічних чинників у розвитку суспільства, проте не поділяв ортодоксії матеріалістичного розуміння влади, а зазначав роль традиції, культури, національного характеру, тобто виходив з множинності чинників, що детермінують історичний процес. «Соціалізм в Україні не є випадковим явищем, зазначав учений. Адже тут, як і в Росії, зароджуються капіталістичні відносини, чисельно і соціально зростає пролетаріат, шириться робітнича справа. Для побудови соціально справедливого суспільства потрібна докорінна зміна економічного ладу, що включає передусім передачу землі та всіх знарядь праці робітникам. Проте економічний чинник не є визначальним і єдиним для суспільного прогресу. Надзвичайно важливу роль відіграють у ньому політичний та інтелектуальний чинники. Всі три чинники треба розглядати як рівнозначні, наголошував М. Драгоманов. Саме тому, що Україна має свої

особливості в політичній та інтелектуальній історії, вона піде до соціалізму (до цього її спонукає економічний чинник), проте своїм шляхом – шляхом культурницьких реформ, просвіти, і розвитку громадського самоврядування» [7].

Нині ідеї М. Драгоманова щодо владної організації української національної справи – про народно-національну єдність, демократичні перетворення, і адміністративну автономію та децентралізацію – розглядаються й обговорюються як найбільш конструктивні ідеї державного будівництва в процесі суверенізації. Як безсумнівне надбання української політико-ідеологічної думки, вони повинні ввійти в її сьогоденний контекст, «запрацювати» в сучасному політичному, ідеологічному і культурному полі. Для цього їх треба лише осмислити адекватно з тим змістом й ідеологічною спрямованістю, в якому викладав їх вчений.

За І. Франком, новий соціально-справедливий устрій базуватиметься на самоуправлінні общин і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів. Що ж до держави, то вона в сучасному її розумінні, на думку І. Франка, не може мати місця в омріяному суспільному ладі [1]. І. Франко слушно вважав: «державна неможлива поза адміністративним апаратом – прошарком, що самовідтворюється. Тому й наявність держави розглядається як панування саме адміністративного прошарку, котре веде до соціальної нерівності в суспільстві» [7, с.156].

Письменник висловлював переконання, що за наявності державної влади, як її розуміли соціал-демократи, соціальна нерівність не буде подолана. Політична свобода – це відсутність політичного тиску влади на народ, відсутність держави як сили примусу, відсутність управління згори, а сам народ знизу управляє сам собою, працює сам на себе, сам освічується й сам захищається. У майбутньому суспільстві мусить ствердитися справжнє народовладдя, реальна, а не формальна демократія. І. Франко підкреслював пріоритет безпосередньої демократії. Головний засіб здійснення народом своєї влади, на його, погляд, це громади, що виконують усі функції управління суспільством: господарсько-економічну, науково-освітню, судову. І. Франко наголошував, що науковій інтелігенції слід йти не назад до народу, а вперед із народом, і не обмежуватися просвітницькою діяльністю навіть у широкому розумінні, піднімаючи народ до себе.

Для І. Франка майбутня Україна – це розвинена, висококультурна нація Європи. У досягненні цієї мети вчений надавав великої ваги розвитку українського науково-освітнього середовища: мережі шкіл, друкарень, вивчення національної мови, підтримки письменства, формування народної освіти. Разом із тим ця мета може бути досягнута з втіленням суспільного ідеалу: досягнення Україною політичної самостійності. Крилатими стали слова великого гуманіста про те, що не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи. Вільний розвиток народів без будь-якого верховенства однієї народності над іншою, за думкою Франка, здатні забезпечити соціалізм і федерація.

Розглядаючи феномен «влади», Леся Українка поєднувала його з ідеалом свободи, який виключав будь-які, хоч відкриті, хоч завуальовані форми пригнічення особи. Люди повинні мати політичну й економічну свободу. Наявність справжніх політичних, економічних і соціальних прав людини, свободи слова, совісті, права брати участь в управлінні державою залежить від державного ладу й економічних відносин, які його зумовлюють. Вона вважала, що поки влада перебуває в руках багатіїв, не можна досягти ні політичної, ні економічної свободи трудящих. За її переконаннями, досягнення справжньої свободи можливе шляхом суспільної й культурної перебудови державної влади, фактичного визволення робітників, до яких вона відносила й найбідніше селянство та трудову інтелігенцію [2].

В. Винниченко пропонує свій варіант творення ідеального соціального устрою, який він назвав «колектократизацією». Його суть в об'єднанні, «себто: негайно, але без зброї, почати переводити приватну власність та засоби продукції на колективну. Не державну, а колективну, це різниця... Не націоналізація, а соціалізація. Краще сказати: колектократія, себто влада колективна. Ще простіше – організація кооператорів, продукційних, торговельних, фінансових, аграрних і таких інших, колектократизація всього національного господарства...»

[1, с.253].

Особливе місце у формуванні теорії народної влади та встановленні української національної свідомості й ідеології належить політичній доктрині Д. Донцова. Ідеї про устрій нової України Д. Донцов виклав у працях: «Українська державна думка і Європа», «Головні підстави української культури», «Націоналізм», «Політика принципіальна і опортуністична», «Де шукати наші історичні традиції», «Від містики до політики», «Клич доби» та ін.

Політико-ідеологічна концепція Д. Донцова включає три вихідні елементи світогляду, що включають і актуалізацію феномену «влади»:

– Росія – найголовніший ворог України;

селянство – хребет нації й держави;

влада має належати активній національно-свідомій еліті, що прагне до впровадження нової національної ідеї та формування шляхів національного розвитку.

Усі ці елементи знайшли своє послідовне втілення у величезній кількості праць і, зокрема, у «Підставах нашої політики» й «Націоналізмі». Запропонована Д. Донцовим селянська демократія не мала нічого спільного з демократією «пацифізму, егалітаризму, антимілітаризму, охлократії, жолудкового соціалізму і класової боротьби, як вважали деякі критики вченого, вона була демократією праці, владної ієрархії, суспільної солідарності, обов'язку і міцного поступу» [4, с.26]. Актуальними аспектами влади письменник вважав «владу сили тіла і сили духу»: «Боротьба за існування є законом життя. Всесвітньої правди нема, – писав Д. Донцов. – Влада належить тому, хто викажеться більшою силою, моральною і фізичною. Ту силу можемо ми здобути лише тоді, коли переймемося новим духом, новою ідеологією. Перед кожною нацією є дилема: або перемогти, або згинуть» [4, с.55]. Подібні ж погляди обстоювали Микола Міхновський, Микола Сціборський, Степан Бандера, Ярослав Стецько.

Особливе місце в історії української соціально-управлінської та політико-ідеологічної думки належить В. Липинському. Очолюючи кафедру української державності в Українському національному університеті Берліну, вчений здійснив філософське обґрунтування принципів українського державотворення, сформував ряд соціологічних концепцій. Ключовими поняттями політико-ідеологічної доктрини В. Липинського стали поняття: «традиція», «аристократія», «нація», «демократія», «охлократія», «класократія». За їх допомогою вчений обґрунтовує ідею принципової незавершеності історії, відкритості її в майбутнє, значення свідомої волі, спрямованої на державотворення, накреслення орієнтирів та проектів конструювання «української трудової монархії».

В. Липинський висуває ідею класу як формуючої націю сили, згуртованої не тільки економічними інтересами, а й віковими традиціями, культурою – «клас хліборобів». Цей клас мав бути творцем нової еліти – «селянської аристократії». Концепція державотворення у В. Липинського, таким чином, має характер свідомого елітаризму: активна меншість «дає провід і править», тоді як пасивна більшість залишається об'єктом керування. Еліти змінюють одна одну під впливом існуючих передумов, об'єктивних і суб'єктивних факторів (прав володіння, управлінських здібностей, стихійного прагнення до влади). Ці якості визначають творчий характер еліти, різні типи якої складаються з «войовників», «продуцентів» та «інтелігентів».

Класократична організація суспільства здатна забезпечити поєднання порядку і хаосу, традиції й прогресу, авторитету сильної влади зі свободою економіки і культури, самодіяльності широких верств нації, бути перешкодою на шляху революційного хаосу (охлократії). Проблеми побудови незалежної держави в Україні вирішуються за допомогою формування національної еліти, підвищення політичної активності, освідченості та культурності мас [3].

В. Липинський вважав, що здобуття Україною державної незалежності можливе через попереднє спадкове монархічне правління. На його думку, як головний володар, Гетьман є своєрідним «національним прапором», живим символом України, навколо якого гуртується все населення, а головним чинником державобудівництва є встановлення правової монархії в

© *Попова Ю. В.*

традиційній гетьманській формі. За переконанням В. Липинського, основною умовою формування в Україні ефективної державної влади є єдність: освітня, релігійна, політична, організаційна, національна. Справу української державності завжди губила відсутність єдності між українцями (галицько-наддніпрянський антагонізм). Здобуття державності багато в чому залежить від організації та освідченості провідної верстви, від її згуртованості. Але потрібно спочатку виплекати її. Народ, що не вміє відтворити й виховати власних «панів», тобто провідної верстви, змушений навіки коритися чужим панам. Вчений обстоює ідеї єдності, віри й справедливості, любові до людей і землі як найбільш фундаментальні цінності українського духу, що мають втілюватись у державність.

Провідна верства, тобто еліта, за В. Липинським, відрізняється від маси освіченістю та здатністю до усвідомлення власних інтересів щодо сприйняття державотворчих форм, до перетворення ірраціональних бажань в ідеологію, накреслення національних завдань. Адже «стихійне хотіння даної групи, не усвідомлене нею, поки ця група не має свідомості себе і своїх бажань, то її хотіння дрімає і ніякими проявами руху, проявами сили не дає про себе знати, аж поки в певний історичний момент певна частина цієї групи не усвідомить собі свого стихійного, досі неусвідомленого хотіння. З того моменту досі пасивна група стає групою активною, її хотіння, досі не усвідомлене, хотіння стихійне, сліпе стає свідомим хотінням, свідомою волею, волею до влади, здатною творити» [3].

Висновок. Фактично В. Липинським і Д. Донцовим завершуються концептуальні побудови універсальних соціально-політичних та філософських моделей українського державотворення. Радянський період історії України до мислителів подібного спрямування був немилосердним. І хоч оригінальні думки висловлювали В. Чорновіл, В. Стус, Л. Лук'яненко, Є. Сверстюк, В. Лісовий і багато інших духовних провідників українства, їхні ідеї залишались лише ідеями – концептуально не оформленими; важливими, своєчасними, але – незавершеними. Саме тому формування новітнього філософського вчення про владу на території сучасної України є питанням національної важливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Винниченко В. Відродження нації. / В. Винниченко — Київ-Відень, 1920. — С. 262-264.
2. Грушевский М. С. Очерки истории украинского народа / М. С. Грушевский. — К.: Либідь, 1990. — 386 с.
3. Замалеев А. Ф. Отечественные мыслители. Конец XIV – первой трети XX в. — К.: Академкнига, 1990. — 388 с.
4. Зоц В. А. Визначні українці / В. А. Зоц. — К.: Золоті ворота, 1987. — 260 с.;
5. Ісаєвич Я. Юрій Дрогобич / Я. Ісаєвич. — К.: Нова книга, 1972. — 250 с.;
6. Костомаров Н. И. Исторические произведения / Н. И. Костомаров. — М.: Академия, 1987. — 588 с.;
7. Чичуров И. С. Политическая идеология. Византия и Русь / И. С. Чичуров. — М.: Астр, 1990. — 622 с.

Попова Юлія Владимировна – аспірантка кафедри філософії естественних факультетов ОНУ ім. І. І. Мечникова

УДК: 16+161+162+167

СИСТЕМНО-ПАРАМЕТРИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ФОРМ ВЫВОДНОГО ЗНАНИЯ

В статье представлено исследование различных логических форм в категориях параметрической общей теории систем и двойственного системного моделирования. Определены основания классификации форм выводного знания с помощью значений бинарных атрибутивных системных параметров.

Ключевые слова: параметрическая общая теория систем, системные дескрипторы, бинарные атрибутивные системные параметры, формы выводного знания.

СИСТЕМО-ПАРАМЕТРИЧНЕ ВИМІРЮВАННЯ ФОРМ ВИВІДНОГО ЗНАННЯ

У статті представлено дослідження різних логічних форм у категоріях параметричної загальної теорії систем та двоїстого системного моделювання. Визначені основи класифікації форм вивідного знання за допомогою значень бінарних атрибутивних системних параметрів.

Ключові слова: параметрична загальна теорія систем, системні дескриптори, бінарні атрибутивні системні параметри, форми вивідного знання.

THE SYSTEM-PARAMETRIC MEASURING OF LOGICAL CONCLUSIONS' FORMS

The article represents a different logical forms investigation in categories of the General Parametric Systems Theory and dual system modeling. Conclusions classification basis is determined by means of binary attributive system parameters' values.

Keywords: the General Parametric Systems Theory, system descriptors, binary attributive system parameters, forms of conclusion.

В современном мире, развитие которого связывают с процессами глобализации и интеграции, весьма важное значение имеет то, какие методы и формы научного познания наилучшим образом способствуют пониманию этого мира и нашего места в нем. Когда оказалось, что классические технические дисциплины, разработанные до начала второй половины 20 века, оказались не в состоянии служить средством конструирования больших систем, в отдельную область была выделена такая наука, как системотехника, и, таким образом, потребности современного производства привели научную мысль к созданию системной методологии.

В настоящее время существует целый ряд исследований по теории систем, выполненных М. Месаровичем, Л. Заде, С. Биром, Р. Акофом, У. Р. Эшби, О. Ланге, Г. Грневским и другими авторами. Одним из новых и перспективных направлений системной теории является параметрическая общая теория систем, разработанная одесским философом и логиком А. И. Уемовым и его школой. Она применяет свои концептуально-методологические положения не только к объектам физического мира или к техническим и социальным системам, но и к объектам философской мысли. В основе этой теории лежит принцип взаимосвязи: «определено, что особое место в философских основах параметрической общей теории систем занимают принципы диалектики – принцип всеобщей связи явлений и принцип развития» [5, 4].

Параметрическая общая теория систем предлагает новые методы исследования объектов – в частности, системно-параметрический метод и метод двойственного системного моделирования, что позволяет исследовать различные типы логических выводов в новом, системно-параметрическом аспекте. Еще древнегреческий философ Аристотель в своих «Аналитиках» начал исследование основных форм логической мысли: понятия, суждения, умозаключения. В более поздние времена философская мысль развивалась в этом направлении: так, И. Кант [2], Г. Гегель [1] в эпоху немецкой классической философии подробно изучали различные виды умозаключений. В истории русской логики М. И. Каринский [3] и Л. В. Рутковский [4] предоставили новые варианты классификации умозаключений в противоположность традиционному, предполагавшему деление видов выводного знания по направленности выводного процесса: от общего к частному – для дедуктивных умозаключений и от частного к общему – для индуктивных. В 20 веке А. И. Уемов также раскритиковал такое традиционное деление умозаключений и противопоставил этому подходу свою классификацию, в которой умозаключения были разделены на дедуктивные, индуктивные и аналогические в зависимости от того, совместимы ли классы предметов, к которым относятся посылки и заключение [6].

Новый аспект исследования различных форм логической мысли заключается в том, что ранее все эти формы были исследованы независимо одна от другой. Были исследованы особенности понятий, суждений, а также структура и виды умозаключений, которые рассматривались в виде особой группы. Параметрическая общая теория систем позволяет исследовать все формы логической мысли в едином аспекте, совместно, что позволяет не только произвести новую классификацию данных форм, но и сравнить и сопоставить их системно-параметрические характеристики и, таким образом, получить новое знание о логических формах, которое не было представлено ранее в истории логики. Данное исследование возможно путем представления различных логических форм в виде системно-параметрических моделей и последующего выделения их системно-параметрических характеристик: системных дескрипторов – концепта, структуры, субстрата, а также значений бинарных атрибутивных системных параметров.

Параметрическая общая теория систем базируется на двух тройках категорий, выделенных А. И. Уемовым: вещи – свойства – отношения и определенное – неопределенное – произвольное [8, с.33-35]. На этих двух тройках категорий построены два определения системы, принятых в параметрической общей теории систем в качестве основополагающих. Первое определение характеризует систему как «множество объектов, на котором реализуется определенное отношение с фиксированными свойствами» [9, с.117]. На языке тернарного описания, принятого в параметрической общей теории систем в качестве формализма данной теории и названного так потому, что данный язык основан на двух тройках категорий, указанных выше, первое определение можно записать так:

$$({}_1A)Sist =_{df} ([a(*{}_1A)])t \quad (1),$$

где $({}_1A)Sist$ – система, которую мы определяем, ${}_1A$ – множество объектов, a – определенное отношение, которое реализуется на данном множестве, t – фиксированные свойства указанного определенного отношения. Это определение А. Ю. Цофнас называет «атрибутивным» [10, с.53], поскольку в данном случае мы начинаем определение системы с концепта, одного из трех дескрипторов системы, который здесь является системообразующим свойством. Реляционная структура, второй дескриптор системы, представляет собой системообразующее отношение, существующее между элементами исследуемой системы. Третий дескриптор – субстрат системы – это те элементы, на которых реализуется системообразующее отношение, которому присущи свойства, заданные концептом.

Второе определение системы, соответственно, является реляционным. В соответствии с этим определением, система есть «множество объектов, которые обладают заранее определенными свойствами с фиксированными между ними отношениями» [9, с.117]. На языке тернарного описания можно записать это определение следующим образом:

$$({}_1A)Sist =_{df} t ([({}_1A*) a]) \quad (2),$$

где $({}_1A)Sist$ – система, ${}_1A$ – множество объектов, которые обладают заранее определенными свойствами a , между которыми существуют фиксированные отношения t . В таком определении структура является атрибутивной, то есть представляет собой некоторое свойство, а концепт – реляционным, выражающим отношение. Преобразования такого рода (свойства – отношения) известны в проективной геометрии. Они называются двойственными и иллюстрируют содержание принципа двойственности, принятого в параметрической общей теории систем наряду с принципами универсальности, дополненности двойственных системных описаний и функциональности различения вещей, свойств и отношений.

Характеристиками каждой системной модели являются системные параметры, которые подразделяются на атрибутивные, описывающие свойства какой-либо одной системы, и реляционные, соотносящие между собой дескрипторы различных систем. В свою очередь среди атрибутивных системных параметров выделяются бинарные, имеющие только два значения (положительное и отрицательное), многозначные, линейные, многомерные. Мы исследуем различные логические формы с помощью определения значений их бинарных атрибутивных системных параметров, то есть «фиксированных значений такого признака, по

которому объем понятия «система» может быть разделен на классы, которые, во-первых, не пересекаются друг с другом, и, во-вторых, совместно исчерпывают объем понятия «система» (при заданных дескрипторах системы» [8, с.57]. Используя системно-параметрические характеристики, о любой системе можно сказать, входит ли она в класс систем, имеющих определенное значение атрибутивного системного параметра. Такое знание дает нам основания для новой классификации логической форм – системно-параметрической классификации типов выводного знания.

Для построения такой классификации назовем основные логические формы, которые мы будем исследовать:

Понятие – элементарная логическая форма, логический «атом», из которого состоят любые суждения и умозаключения.

Суждение – мысль, с помощью которой выделяется определенный предмет, раскрывается его содержание и отношение между ним и некоторой частью его содержания.

Непосредственные умозаключения – операции с суждениями (превращение, обращение и контрапозиция) и сопоставления суждений, которые наглядно выражены на логическом квадрате (подчинение, противоречивость, контрарность и субконтрарность).

Опосредованные умозаключения: дедуктивные (для большей наглядности обратимся к силлогизму), индуктивные (выводы по полной и неполной индукции), условные, условно-категорические, разделительные, разделительно-условные умозаключения, умозаключения отношений (равенства, степени), а также умозаключения по аналогии и доказательство.

Поскольку принцип универсальности позволяет представить любой объект в системном виде, мы можем исследовать все логические формы мысли в качестве системных моделей. Например, представим системно-параметрическую модель суждения. Определим дескрипторы данной системной модели. В соответствии с первым определением системы, атрибутивная системная модель суждения будет иметь атрибутивный концепт, а именно свойство – способность раскрыть некоторую часть содержания предмета, утверждая что-либо о нем. Реляционная структура представляет собой системообразующее отношение, в данном случае, отношение между понятиями субъекта и предиката, выраженное с помощью логической связки и квантора. Субстратом системной модели являются элементы суждения (субъект, предикат, логическая связка, квантор). Для двойственной первой, реляционной системной модели, которая соответствует второму определению системы, будет определен реляционный концепт, выступающий уже в виде отношения между субъектом и предикатом суждения («является», «не является»). Аtribuтивная структура, представляющая в данном случае системообразующее свойство системы, характеризует субъект суждения с помощью предиката. Субстратом системы остаются элементы суждения. Таким образом можно исследовать любую логическую форму, представив ее в качестве системной модели.

Исследуем системно-параметрические характеристики основных логических форм. Для этого представим с помощью таблицы значения бинарных атрибутивных системных параметров, характеризующие исследуемые логические формы.

Таблица 1

Значения бинарных атрибутивных системных параметров
основных логических форм

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1. Упорядоченность	-	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-	+
2. Структурная точечность	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3. Опосредованность	-	+	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	+	-	-

4. Расчлененность	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
5. Всецелонадежность	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6. Элементарность	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7. Детерминированность	-	-	+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	-	-	-
8. Центрированность	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
9. Многослойность	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-
10. Внутренняя система	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11. Первичная система	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12. Завершенность по субстрату	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-
13. Завершенность по структуре	-	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-
14. Имманентность	-	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15. Минимальность	+	+	+	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	-	-
16. Уникальность	+	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17. Стабильность	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+
18. Стационарность	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+
19. Сила	+	+	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20. Гомогенность	+	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	+
21. Функциональная гомогенность	+	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+
22. Цикличность	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23. Цепная система	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
24. Частичная система	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+
25. Вариативность	+	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	+

Таблица отражает системно-параметрические характеристики основных логических форм, которые представлены в верхней строке таблицы:

1. понятие;
2. суждение;
3. превращение;
4. обращение;
5. контрапозиция;
6. логический квадрат;
7. силлогизм;
8. вывод по полной индукции;
9. вывод по неполной индукции;
10. условное умозаключение;
11. условно-категорическое умозаключение;
12. разделительное умозаключение;
13. разделительно-условное умозаключение;
14. умозаключение отношений;
15. умозаключение по аналогии;
16. доказательство.

В левом столбце таблицы представлены бинарные атрибутивные системные параметры. Значение каждого из бинарных параметров для системных моделей логических форм мысли – положительное (+) или отрицательное (-).

Что дает нам такое системно-параметрическое исследование логических форм? Во-первых, здесь одновременно исследованы различные логические формы, которые ранее не сопоставлялись, например, понятие и доказательство, логический квадрат и умозаключение отношений, суждение и аналогическое умозаключение и так далее. Кроме того, сопоставленные с помощью таблицы логические формы в качестве системных моделей оказываются принадлежащими либо не принадлежащими к некоторым классам систем: в частности, в класс упорядоченных систем, то есть таких, для которых является существенным порядок их элементов, попадают суждение, превращение, обращение, контрапозиция, логический квадрат, силлогизм, условное, условно-категорическое, разделительное, разделительно-условное умозаключение и умозаключение отношений, а также доказательство. К неупорядоченным системам относятся системные модели понятия, полной и неполной индукции, умозаключения по аналогии. Традиционно логики рассматривают индуктивные и аналогические выводы как дающие в выводе знание, обладающее качеством новизны, но не достоверности. Таким образом, само качество новизны может быть соотнесено в системно-параметрическом измерении со значением системного параметра «не быть упорядоченной системой». В свою очередь, упорядоченные системы в большей степени могут свидетельствовать о достоверности знания, получаемого в логическом выводе.

Все исследуемые логические формы попали в группу систем расчлененных, элементарных и нециклических. Действительно, ни одна из подсистем системных моделей данных логических форм не является системой в том же смысле, что и сама система; ни в одной системной модели элементу не присущи системные характеристики системы в целом; и ни в одной системной модели не происходят изменения свойств элементов согласно некоторому периодическому закону. Возможны сомнения относительно параметра расчлененности, сообщающего, что система состоит из более чем одного элемента. В науке логики принято считать понятие некоторой неделимой формой мысли, «атомом», как было сказано выше. Но мы поддерживаем идею А. И. Умова, который считает понятие сложным образованием, поскольку «в содержание понятий, во всяком случае, конкретных, входит большое количество признаков» [7, с.10], поэтому определяем системную модель понятия как модель, обладающую свойством «быть расчлененной системой».

Далее, в один класс систем часто попадают выводы по неполной (и иногда полной)

индукции и по аналогии. В частности, это утверждение справедливо для таких значений бинарных атрибутивных системных параметров, как неупорядоченность, отсутствие опосредования, недетерминированность, незавершенность по субстрату и структуре, неминимальность, стабильность, стационарность, гомогенность, вариативность и свойство быть частичной системой. Таким образом, эти значения системных параметров также могут характеризовать свойство новизны знания, получаемого в выводах по аналогии и неполной индукции. Соответственно, свойство достоверности выводного знания может соответствовать таким значениям системных параметров, как упорядоченность, опосредование, детерминированность, завершенность по субстрату и структуре, минимальность, нестабильность, нестационарность, негомогенность, невариативность и полнота.

Отдельно можно выделить дедуктивные умозаключения и логический квадрат, системным моделям которых свойственны характеристики «быть внутренней системой», «быть первичной системой», а также имманентность, уникальность и сила. Эти бинарные атрибутивные системные параметры характеризуют наиболее точные, наглядные, достоверные, строгие логические формы, коими и являются силлогизм и логический квадрат.

Данное исследование можно продолжить, исследуя значения каждого бинарного атрибутивного системного параметра для всех представленных логических форм. Видно, что в одну группу часто попадают логические формы, которые в истории логики ранее не сопоставлялись, что дает основания для построения новой, системно-параметрической классификации форм выводного знания, начало которой положено в данной работе. Исследование может быть продолжено в контексте изучения значений линейных и реляционных системных параметров форм выводного знания, что позволит распределить системные модели по их простоте-сложности, а также сопоставить системные характеристики (концепт, структуру и субстрат) системных моделей между собой. Это направление исследования также является перспективным, поскольку предполагает решение традиционных, давно известных логических проблем, в новом аспекте, аспекте параметрической общей теории систем, что означает новый виток развития как системно-параметрической теории, так и логической науки в целом.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Гегель Г. В. Ф. Наука логики: В 3 т. / Г. Гегель. — М.: Мысль, 1970 Т. 3. —1972. — 371с.
2. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. — Симферополь: Реноме, 2003. — 464 с.
3. Каринский М. И. Классификация выводов / М. И. Каринский // Избранные труды русских логиков XIX века. —М.: Изд. АН СССР, 1956. — С. 3 — 177.
4. Рутковский Л. В. Критика методов индуктивного доказательства / Л. В. Рутковский // Избранные труды русских логиков XIX века. — М.: Изд. АН СССР, 1956. — С. 193 — 264.
5. Терентьева Л. М. Системно-параметричний аналіз структури і розвитку наукової теорії / Л. М. Терентьева. — К.: УМК ВО, 1991. —52 с.
6. Уемов А. И. Аналогия в практике научного исследования / А. И. Уемов. — М.: Наука, 1970. — 264 с.
7. Уемов А. И. Методы, приемы и способы исследования: гл. IX / А. И. Уемов // Основы марксистско-ленинской философии: Учебник. — М.: Политиздат, 1971. — С. 205 — 216.
8. Уемов А.И. Общая теория систем для гуманитариев: Учебное пособие / Уемов А., Сараева И., Цофнас А. — Universitas Rediviva, 2001. — 276 с.
9. Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем / А. И. Уемов. — М.: Мысль, 1978. — 272 с.

10. Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания: Монография / А. Ю. Цофнас. Одесса: — Астропринт, 1999. — 308 с.

Савусін Микола Павлович - методист департаменту освіти та науки Одеської міської ради, здобувач ступеню кандидата філософських наук Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, філософський факультет, кафедра філософії природничих факультетів

УДК: 165 / 168: 001.8 (043.3)

ФІЛОСОФСЬКІ Й ТЕОРЕТИКО-СИСТЕМНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИТЕРІЇВ ПОРІВНЯНО БІЛЬШОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ОБ'ЄКТІВ У МОВІ ТЕРНАРНОГО ОПИСУ (МТО)

У загальній теорії систем (ЗТС) важливо порівнювати простоту-складність (П-С) систем, особливо, для їх спрощення. П-С системи можна оцінювати, порівнюючи ту визначеність-невизначеність (В-Н), що існує в певному дескрипторі системи. Критерії такого порівняння спираються на філософські передумови логічного апарату - Мови Тернарного Опису (МТО) і виражаються через фундаментальні відношення МТО.

Ключові слова: система, простота-складність, визначеність-невизначеність, логіка, критерії спрощення.

ФИЛОСОФСКИЕ И ТЕОРЕТИКО-СИСТЕМНЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ КРИТЕРИЕВ СРАВНИТЕЛЬНО БОЛЬШЕЙ ОПРЕДЕЛЁННОСТИ ОБЪЕКТОВ В ЯЗЫКЕ ТЕРНАРНОГО ОПИСАНИЯ (ЯТО)

В общей теории систем (ОТС) важно сравнивать простоту-сложность (П-С) систем, особенно, для их упрощения. П-С системы можно оценить, зная ту определённости-неопределённость (О-Н), которая имеется в данном дескрипторе системы. Критерии сравнения О-Н опираются на философские предпосылки логического аппарата - Языка Тернарного Описания (ЯТО).

Ключевые слова: система, простота-сложность, определённость-неопределённость, логика, критерии упрощения.

PHILOSOPHICAL AND SYSTEM'S PRE-CONDITIONS OF CRITERIA OF COMPARATIVELY MORE DEFINITENESS OF OBJECTS IN LANGUAGE OF TERNARY DESCRIPTION (LTD)

To compare degrees of a complexity-simplicity (C-S) of systems – is a very important problem in General System Theory (GST). It is possible to estimate the C-S of system, knowing that definiteness-vagueness (D-V), which exists in taken system's descriptor. The criteria of a comparison of D-V are based on philosophical pre-conditions, which underlie the logical calculation – Language of Ternary Description (LTD). The criteria express by the fundamental relations of LTD.

Keywords: system, complexity-simplicity, definiteness-vagueness, logic, criterion of simplification.

1. Вступ.

1.1. Постановка проблеми. У загальній теорії систем (ЗТС) вельми актуальною задачею є порівнювати простоту-складність (П-С) систем, зокрема, заради їх спрощення. В рамках параметричного варіанту загальній теорії систем (ПВ ЗТС) [1-45]. П-С об'єкта як системи оцінюється за допомогою ентропійних та негентропійних мір [1-9]. Такі кількісні міри (П-С) відображають степінь деякої визначеності-невизначеності (В-Н). Це – та В-Н, що існує в деякому певному аспекті, чи ракурсі, системи [1-11]. Але і в ЗТС загалом, і в ЗТС ПВ, та й у практиці застосування таких мір, існує нагальна проблема: треба мати не кількісні, а саме логічні критерії порівняння значень В-Н. Причому, - для довільних систем [12-17].

Таких критеріїв досі немає.

1.2. Аналіз останніх досліджень із проблеми порівняння й вимірювання значень П-С. Порівнювати значення П-С у даній системі можна безпосередньо - через процедуру порівняння значень В-Н у цій системі [17]. Однак, у ПВ ЗТС ще не знайдено достатньо узагальнених критеріїв для такої процедури. До того ж, такі критерії мають бути формально логічними. У ПВ ЗТС, при спробах побудови таких критеріїв використовуються чисто якісні моделі об'єктів [2; 16-18]. Якісні (тобто, не кількісні) моделі об'єктів як систем доцільно подавати в мові тернарного опису (МТО) [2; 16-21]. До того ж мова, МТО оперує різними типами визначеності та невизначеності (вони пов'язуються в МТО логічно). І це, принципово, дозволяє вирішити нашу проблему.

1.3. Невирішені раніше частини проблеми критеріїв для порівняння значень П-С. ПВ ЗТС очікується, що розшукувані критерії порівняння значень В-Н можна сформулювати через певні зв'язки та залежності об'єктів у МТО. Саме такі відношення об'єктів ми й запропонуємо та проаналізуємо нижче. Зокрема, це – такі відношення: 1) імплікація (як узагальнення імплікації); 2) генетичне відношення; 3) відношення зв'язку «річ А має об'єкт В» і 4) відношення залежності «річ А притаманна об'єкту В».

І Надалі, для обґрунтування цих згаданих критеріїв треба буде вперше використати наступне. 1. Аналогію між змістом, чи змістовністю поняття про об'єкт і визначеністю цього об'єкта. 2. Аналогію між логічним змістом твердження (або сукупності тверджень чи теорії) та визначеністю цього твердження (або сукупності тверджень чи теорії). 3. Відомі критерії більшої змістовності даного поняття порівняно з тим, іншим, яке з даного імплікативно впливає чи логічно виводиться. 4. Відомі критерії більшого логічного змісту, який криється у даному твердженні, порівняно з тим, іншим, котре з нього імплікативно впливає чи логічно виводиться. Згодом, критерії (3–4) слід узагальнити.

Але тут слушним буде застерегти. Наша модель порівняння визначеності-невизначеності систем, подана нижче, має обмеження: ця модель є застосовною лише в рамках фіксованої мови чи заданої теорії, котра містить те поняття, що узагальнюється або конкретизується. І, взагалі, системи порівнюються в певному плані і за інших рівних умов (*caeteris paribus*). Цей методологічний принцип порівняння (*caeteris paribus*) є стратегічним при порівнянні систем.

2. Філософські передумови МТО як формально-логічного апарату загальної теорії систем.

2.1. Якісна трактовка речей і мова тернарного опису (МТО). ПВ ЗТС будується на базі категорій «річ», «властивість», «відношення» (вони співвідносні, взаємопереходять, взаємовироджуються і т. д. [2; 4, §1; 18]). При цьому, виходять саме з якісного, не просторового уявлення про речі [2; 4, с.16-25; 18; 22, с.23-36]. Під якими розуміються деякі властивості. З другого боку, якісну трактовку відомо під іменем неекстенціональної, або ж інтенціональної. Згідно з нею, речі можуть вважатися деякими якими: річ може ототожнюватися з однією якістю, якою співвіднесеною з другою (згадаймо

Аристотеля з його категорією «співвіднесене!»). Наприклад, одна річ може ототожнюватися з єдністю інших якостей і т. п. Об'єкт, він не зводиться до обсягу поняття про нього і аналізується як синтез якостей, за змістом такого поняття. Зокрема, якості можна трактувати і як сутності (перші, другі) та як суще, за Аристотелем [23175, Розд. Гл. 5, 2а, 10-4а; Розд. Гл. 7, 8а, - Розд. Гл. 8, 8в-11 в; 22, с. 23-36; 25, с. 65-73; 24, Кн. 12, Розд. Гл. 1, 1069а-Розд. Гл. 6, 1071 в]. Процедурі конкретизації й узагальнення поняття про дану якість можна співставити конкретизацію й узагальнення самої цієї якості [11(129)]. У МТО маємо наступну панораму.

1. У МТО (через його абетку формул) функціонують наступні об'єкти-примітиви: **a** – невизначена річ; **t** - визначена річ; **A** – довільна річ.

2. Готичні букви позначають собою формули МТО [19-21]. Судженням, чи висловлюванням, відповідають відкриті формули, котрі обрамлено фігурними дужками, чи скобками, а поняттям – замкнені, ув'язнені в прямокутні дужки. Наприклад, співвідношення

«річ, яку позначено формулою А, володіє властивістю, позначеною формулою В», - це співвідношення презентовано схемою $\{(A)B\}$. Об'єкт, прихований під схемою А, котрий має властивість, яку помічено символом В, має формульну схему $[(A)B]$. Ситуація, коли властивість А притаманна об'єкту, позначеному В (реалізується на об'єкті В), позначається через $\{(B^*)A\}$. Властивість, притаманна об'єкту, який позначено через В (реалізована на об'єкті, позначеному В), має схему $[(B^*)A]$.

Примітимо, що у подальшому, словесний пасаж «...позначений формулою...» можна опускати там, де це не веде до непорозумінь.

Об'єкт А, котрий має відношення В, висловлено в схемі $[B(A)]$. Відношення, реалізоване на об'єкті В, має схему $[A(*B)]$. Ситуація, коли відношення А реалізується на об'єкті В, позначається через $\{A(*B)\}$. Поряд із тим, обставина, коли річ під знаком А має відношення, що є під знаком В, позначається як $\{B(A)\}$. Аналогічно вводиться формула, що відображає поняття «речі А і В» і т. д. За такої «артикуляції» породжується низка похідних понять.

У МТО відкриті правильно побудовані формули, ППФ, висловлюють судження, чи висловлювання. Закривши їх, тобто, замінивши фігурні дужки на квадратні, отримуємо відповідне поняття. Там, де це не приводить до непорозумінь, фігурні дужки можна опускати.

3. Співвідношення «річ А ототожнюється з об'єктом В» позначається через сполучення $\{ \Gamma A J B \}$. Тут **J** символізує англійську букву «джей»

(«йот»), а **Г** - перевернуту букву «джей». Для зручності ж типографського набору, замість цього можна задіяти схему $\{A \Rightarrow B\}$.

4. Об'єкти, оскільки вони можуть бути невизначеними, не нумеруються,

проте розрізняються конкретні співвідношення, висловлені через міжкатегоріальні, фундаментальні співвідношення МТО. «Міжкатегоріальні - у тому сенсі, що вони є між речами, властивостями й відношеннями. Ці співвідношення інтерпретуються як конкретні ситуації. Об'єкт А, що бере участь у конкретній ситуації α , позначається $\iota_\alpha A$; надалі, річ В, тотожня йому, - через $\iota_\alpha B$. Тобто - за допомогою прямої й перевернутої грецької букви «йота», можливо, з помітками, індексами. Аналогічно, вводяться конкретні (певні) об'єкти, так звані «конкрети». Наприклад, - $\iota_\beta C$, $\iota_\gamma D$, $\iota_\delta F$, $\iota_\epsilon K$ і т. д., і т. п. Ситуації $\alpha, \beta, \gamma, \delta$, і т. д., - можна назвати локалізуючими, або локалізаторами [26].

5. У МТО визначається (як похідне поняття) відношення імплікації $\{A \rightarrow B\}$. У ній узагальнено відому в логіці імплікацію. Це відношення інтерпретується так: «А тягне й В», «Якщо є А, то, тим самим, є й В», «Якщо, в даному сенсі, існує А, то в тому же сенсі, існує й В», «А обумовлює собою й В», «А наперед визначає собою й В», «в А закладено В» [2; 19 - 21].

Імплікація пов'язує антецедент А й консеквент В за сенсом, або за змістом понять про річ «А» і про річ «В». По суті, фраза «даний об'єкт імплітує собою річ В» означає наступну ситуацію: «даний об'єкт дійсно є тим самим об'єктом, який має притаманну йому річ В».

Якщо властивість або відношення даної речі імплітуються нею, вони називаються її внутрішніми властивостями чи відношеннями. У протилежному випадку, вони суть - зовнішні, наприклад, ситуативні чи факультативні (можливі, але не необхідні) і т. п.). Зовнішні властивості - це ті, що привходять (привходящі), за Аристотелем. Тобто, - акцидентальні, чи акциденції, як писав відомий стародавній перекладач Аристотеля Юліус Паціус. Ясно, що зовнішні властивості - це не невід'ємні, не типові, не граничні і т. п. [2].

6. Співвідношення «річ А є об'єктом В» (чи «річ А виступає об'єктом В» позначимо через $\{A|\Rightarrow B\}$. Прикладом співвідношення $\{A|\Rightarrow B\}$, як конкретної імплікації [19] послуговує ситуація «квадрат є ромбом». Співвідношення $\{A|\Rightarrow B\}$, можна інтерпретувати, зокрема, як наступні ситуації. 6.1. «Річ А - це конкретизований об'єкт В (тобто, А послуговує проявом або конкретизацією об'єкта В». 6.2. «Річ А служить предметним (чи референтативним) значенням об'єкта В (екземпляром, взірцем, маніфестацією останнього). 6.3. «Річ А - це якість, що визначає вид для якості В, котра визначає рід». 6.4. «Річ А - це

форма прояву (чи спосіб прояву) речі В, її іпостась, котра визначає рід». 6.5. «Річ А є інкарнатом для речі В, а сама В – його сутністю (тобто, річ В втілена у вигляді речі А)». 6.6. «У вигляді речі А втілено об'єкт В (тобто, сам В є типажем, або інтерналом для тої речі А) [26]». 6.7. «Річ А – це стан, чи невідроджена модифікація речі В».

7. Співвідношення «Річ А тягне об'єкт В» («маючи А, маємо й В»). позначено через $\{A \rightarrow B\}$. Це співвідношення (імплікатії) є узагальненням імплікації, знаної в логіці висловлювань. Але імплікатія може зв'язувати не тільки висловлювання, чи судження, не тільки співвідношення речей (яке відображено в судженні), але й самі речі. Імплікатія може зв'язувати речі [2]. Це, імплікативне, відношення можна інтерпретувати, зокрема, в вигляді наступних ситуацій. «Якщо є А, то, тим самим, є й В. «Якщо в заданому сенсі існує А, то в тому ж сенсі існує й В». «А наперед визначає собою В». «Із А впливає (в логічному сенсі) В» і т.п.

8. Якщо «замкнути» імплікатію $\{A \rightarrow B\}$ або імплікатію $\{A | \Rightarrow B\}$, ми отримаємо поняття $\{A \rightarrow B\}$ (тобто «річ А, що імплітує об'єкт В») або $\{A | \Rightarrow B\}$ (тобто – «річ А, що є об'єктом В»).

9. Співвідношення «Річ А має в собі властивість В» позначимо через $\{A \supset \rightarrow B\}$. При цьому $\{A \supset \rightarrow B\} =_{\text{def}} \{ \Gamma A \text{ J}(a)B \}$. Тут знак $\supset \rightarrow$ є цілісним. Це співвідношення $\{A \supset \rightarrow B\}$ (атрибутивної імплікатії) будемо інтерпретувати, наприклад, так: 1) «річ А має внутрішню властивість В»; 2) «річ А дійсно володіє (характеризується) об'єктом В як властивістю»; 3) «річ А характеризується властивістю В як своїм атрибутом».

10. Співвідношення дефініції $\{ A =_{\text{def}} B \}$ вводить на мета-рівні для МТО, тобто є мета-рівневим для МТО. Воно тлумачиться як наступна картина: «річ, яку позначено формулою А, - це та сама річ, що й об'єкт, позначений формулою В». Коротше: «річ А дорівнює, за визначенням, В» [19].

11. Істинність, чи «бутійність» (від слова «буття» [19]), котра визначається в МТО, позначимо через **T**, а хибність (або «небутійність») – через **F**. Так, - як в [20 - 21]. «Небутійність» походить – від слів «не бути».

12. Предикація (або апплікація за Каррі Х.Б., [27]) – це співвідношення між річчю й тим, що їй притаманне (що вона має, чим вона володіє). Це – відношення інцидентності, або співвідношення між річчю і тим, що послуговує для нею властивістю або відношенням і т.п. Про предикації типу $\{ A \text{ р } B \}$ дивись [19]. Зворотне відношення (типу «властивість – її носій», « відношення – його корелят» і т. п.) – це зворотна предикація. Предикації відображуються фундаментальними співвідношеннями МТО [19]. Наприклад, властивість **P** може приписуватися, тобто «предикуватися», носію цієї властивості **M**. Предикацію можна модифікувати, специфікувати, конкретизувати і т.п., тобто перевести її в деякий її стан. Різні окремі випадки даної предикації, її прояви, можна назвати способами предикації (видами, або типами предикації, способами її реалізації, її екземплярами, її прикладами, її взірцями, її виглядами) [28, с.77]. Способи предикацій аналогічні способам придання предикаблій у Аристотеля [23, Гл. 2 – 6; 1а, 15-6а, 35. (Т.2. С. 53-66)]. Якщо, наприклад, відношенням є дія, а його корелятом – об'єкт дії (або суб'єкт дії разом із її об'єктом), то тут способом предикації буде спосіб реалізації дії, тобто, по суті, - режим дії і т.п. [29]. Для поняття про спосіб предикації існує низка аналогів теоретико-множинного характеру [30-35].

Один спосіб предикації може бути більш конкретним, аніж інший по всім тим об'єктам (якостям), через які від визначається. Якщо спосіб предикації задано шляхом накладання на предикацію конкретного обмеження, то, за інших рівних умов (*caeteris paribus*), цей спосіб буде більш конкретним. Сенс розуміння (або тип предикації) предиката відображує те, як саме предикат приписується об'єктам. Сенс розуміння предиката може конкретизуватися шляхом фіксації відношення предиката до цих об'єктів.

Іноді в системі задається (тобто зазначається) спосіб предикації структури **R** її субстрату **M**, або - спосіб, яким субстрат **M** володіє структурою **R** (яким чином він нею володіє (її має) і т. п. Таке зазначання, чи задавання, фіксує той факт, що відношення між структурою й субстратом проявляється в певному вигляді. У вигляді – певного свого предметного значення. Наприклад, можна вказати, у вигляді синтезу яких саме компонент

(бінарних відношень) проявляється структурно-субстратне співвідношення **R / M** (на єдність яких саме компонент розкладається (**R / M**)-відношення) [1; 2; 4; 5; 8; 9].

Таким чином, результат синтезу речі з відношенням або із властивістю, взагалі кажучи, не визначається однозначно тими об'єктами, які синтезуються. Результат може бути різним. Різним – у залежності від способу синтезу, від способу придання об'єкту **M** відношення **R** або властивості **P**. Тобто, - у залежності від способу їх предикації носію **M**, від способу їх аплікації носію **M** (носій властивості або відношення інакше називається також їх корелятом, чи субстратом).

2.2. Володіння і притаманність як відношення. 1. Співвідношення «Річ А має об'єкт (чи якість) В (і, в цьому сенсі, володіє ним)», це співвідношення позначимо через $\{A > B\}$. Це співвідношення можна змодельювати в МТО. Його припустимо інтерпретувати, наприклад, у вигляді наступних ситуацій. 1.1. Річ А обумовлює, визначає, підпорядковує собі об'єкт В. 1.2. Річ А пов'язана (зв'язана) з об'єктом В через підпорядковуючий (чи підкоряючий) зв'язок і. т.п.

2. Співвідношення «Річ (або якість) А притаманна (чи належить) об'єкту В», це співвідношення позначимо через $\{A < B\}$.

Це співвідношення також можна змодельювати в МТО. Можливі, наприклад, наступні його інтерпретації. 2.1. «Річ А залежить від об'єкта В («...підпорядкована об'єкту В»). 2.2. «Річ А є у відповідності з об'єктом В» («... відповідає об'єкту В», «... узгоджена з В»; «... принагідна до В»);

2.3. «Річ А є супутньою для об'єкта В» і т. п.

Співвідношення $\{A > B\}$ та $\{C < D\}$, якщо вони існують (тобто, вони, перебуваючи істинними), є транзитивними. Отже, маємо наступне.

Якщо $\{\{I_{\alpha} A > I_{\beta} B\} \supset \rightarrow T\}$ і $\{\{I_{\beta} a > I_{\gamma} C\} \supset \rightarrow T\}$, то $\{\{I_{\alpha} a > I_{\gamma} a\} \supset \rightarrow T\}$.

Якщо $\{\{I_{\alpha} A < I_{\beta} B\} \supset \rightarrow T\}$ і $\{\{I_{\beta} a < I_{\gamma} C\} \supset \rightarrow T\}$, то $\{\{I_{\alpha} a < I_{\gamma} a\} \supset \rightarrow T\}$.

Категорії «володіння» (у сенсі – «щось мати») і «притаманності» використовуються Аристотелем для відображення зв'язків і залежностей, існуючих не тільки між речами та їх властивостями (або відношеннями), але й – між річчю й річчю [2, с. 90; 25]. Ці відношення можна, зокрема, тлумачити як ті, що виражені дієсловами «**have**» і «**belong**» у англійській мові.

Замикаючи відкриті формули $\{A > B\}$ або $\{A < B\}$. Ми отримуємо закриті формули для понять: 1) $[A > B]$, тобто – «річ А, що має якість В»;

2) $[A < B]$, тобто – «річ А, яка притаманна об'єкту В». Наприклад, річ $[a < t]$ може тлумачитись так: річ а, підхожа до об'єкта t; а, відповідна до об'єкта t; річ а, придатна до об'єкта t; річ а, прийнятна для об'єкта t; річ а, пристосовна до об'єкта t; річ а, доречна в ситуації t (належна в ситуації t). А також і - так: 1) річ а, гідна об'єкта t; 2) тощо.

2.3. Проміжні підсумки. Отже, ми шукаємо логічні критерії порівняння значень В-Н, сформульовані через уже згадані зв'язки та залежності об'єктів у МТО. Для обґрунтування цих критеріїв, ми будемо далі наступні моделі. 6.1. Зміст, чи змістовність поняття про об'єкт ми моделюємо як визначеність цього об'єкта. 6.2. Логічний зміст твердження (або сукупності тверджень чи теорії) ми моделюємо як визначеність цього твердження (або сукупності тверджень чи теорії). 6.3. Якщо дане поняття має більшу змістовність аніж інше, то ми цей факт моделюємо так: із даного поняття імплікативно випливає чи логічно виводиться те інше, та не навпаки. Тобто, - зворотнього імплікативного зв'язку немає. 6.4. Якщо дане твердження має більший логічний зміст, аніж інше, то ми цей факт моделюємо так: із даного твердження імплікативно випливає чи логічно виводиться те інше, та не навпаки. Тобто, - зворотнього імплікативного зв'язку немає.

У подальшому наші моделі 6.3. – 6.4. потрібно узагальнити, а системи порівнювати за методологічним принципом *caeteris paribus*. Їх слід порівнювати в певному плані (тобто, за певним параметром) і за інших рівних умов, причому, - у фіксованій системі знань [36].

3. Філософські й теоретико-системні передумови критеріїв порівняння визначеності-невизначеності об'єктів у МТО.

3.1. Дескриптор речі як корелят її якісного представлення. Параметр. Уже зазначено вище, що річ можна представити (подати) як один об'єкт, з'єднаний з другим (взятий разом із другим, володіючий другим, як такий, що має при собі другий і т. п.). Інакше кажучи, вихідний об'єкт А можна розглянути як результат з'єднання, чи синтезу, однієї речі з другою [2; 16-18]. Тому, в результаті аналізу [11; 37-39] вихідного об'єкта А можна виділити деяку компоненту згаданого синтезу (тобто, деяку якість цього об'єкта), котру доречно назвати її дескриптором [11, 17, 29].

У такому сенсі, дескриптор речі – це об'єкт, від якого вона похідна. Усі дескриптори даного об'єкту мають між собою зв'язки та залежності, через процедуру його аналізу. Тобто, - логічні відношення (зв'язки та залежності). Зокрема, в речі можна виділити її системний дескриптор [40; 22].

Виявитися дескриптором у даної речі можуть, наприклад, наступні її якості, котрі можна розуміти в широкому сенсі слів: її аспект; її сторона, чи бік; її начало; її фактор (фактор, який її визначає), риса, характеристика, компонента, форма, зміст, ознака, момент і т. п. Подібні якості Д.П. Горський назвав абстрактними предметами [41; 42, с.268 – 290, 303], котрі можуть бути й змінними [5, с.266, 269, 315]. Основні системні дескриптори раніше називались системними змінними [43, с.23, 21].

Для прикладу, дескрипторами у поняття можна вважати наступні речі: його ознаки; значення ознак; ті категорії, терміни, від яких воно походить (як не первісне), ті речі, через які воно визначається.

Дана річ А може розглядатись як похідна від її дескриптора В, як річ С, дійсно пов'язана з ним (з В). Або – як річ С, володіюча ним, як та, що має цей дескриптор В. Зокрема, - як річ, яка функціонально пов'язана із цим своїм дескриптором. У такому разі дескриптор В послуговує додатком, чи ад'юнктом речі С (додатком - до вихідного об'єкта А). З іншого боку, дескриптор речі, постає перед дослідником як дещо, притаманне їй, те, що належить їй, те, що мається у неї (або – в ній). Дескриптор речі виявляється чимось, взагалі кажучи, залежним від неї, її власним корелятом її аналізу. Сама річ також, природньо, служить одним із своїх дескрипторів.

1. Позначимо через $\{A \supset B\}$ співвідношення, котре можна інтерпретувати так: «річ А має дескриптор В». Це співвідношення можна змодельовати і визначити в МТО. Таке співвідношення припускає свою інтерпретацію, зокрема, в вигляді наступних ситуацій: 1) «річ А – це дещо, пов'язане з об'єктом В». Наприклад, «річ А – це дещо, що має цей об'єкт В, володіє об'єктом В», або «...дещо, взяте разом із В»; 2) «річ А отримано за допомогою об'єкта В, її можна наперед визначити через нього, вона обумовлена ним, вона похідна від нього, походить від нього; 3) «річ А є причетною до нього». Скажімо, - в тому сенсі, як людина причетна до якості на ймення «живе» [44, Кн. 5, Гл.5, 134, а 5-135, 5].

Зауважимо тут, що до сьогодні відомі більш чи менш вузькі моделі поняття «дескриптор» [40; 17, 22, 26, 29].

Вказане співвідношення («річ – її дескриптор») можна назвати генетичним відношенням, або відношенням походження (а також – похідності, чи продукування). Тут А є похідним від В (А утворено від В, походить від останнього, є вторинним порівняно з ним, продуковано з нього).

Звернімо увагу: як відмічає низка авторів, генетичне відношення не слід плутати, змішувати, з причинним [42; 45; 2, с.15]; генетичний зв'язок станів не можна зводити до причинного зв'язку; генетичне відношення не зводиться також до співвідношення типу «ціле – частина» [19].

За відомих, вельми жорстких, обставин, генетичне відношення можна тлумачити й так: «значення А деякої функції, взяте в одній ситуації, отримано із значення аргументу В, взятого в іншій ситуації».

Генетичне співвідношення транзитивне. Наприклад, продукт, отриманий з напівфабрикату, який отримано з даного ресурсу, - є продуктом із цього ж ресурсу. По суті, об'єкт В як дескриптор речі А, можна визначити через генетичне співвідношення $\{A \supset B\}$,

взяте за вихідне, початкове.

2. Співвідношення, зворотнє до генетичного, позначимо через $\{N \prec O\}$. Його можна тлумачити як наступну ситуацію: «Об'єкт N служить дескриптором речі O». Це – дескрипторне відношення, або відношення виокремлюваності, чи виділимості (об'єкта N у речі O). Таке відношення також можна визначити в МТО. Причому, - визначити так, що об'єкт N, послуговуючий дескриптором речі O, буде відображено в так званій «замкненій схемі» $[N \prec O]$. Див.: [19]. Зокрема, результат $[N \prec O]$ можна інтерпретувати також і у вигляді наступних об'єктів. 2.1. Об'єкт N, що виділяється в речі O, здатний наперед визначити її (той, що потенційно обумовлює її, потенційно детермінує її). 2.2. Об'єкт N, що наперед визначає річ O. 2.3. Об'єкт N, притаманний речі O (її детермінант), значимий для неї,

введений в неї, послуговуючий її носієм, корелятом, її приналежністю; об'єкт N, взятий як її передумова, як її момент, фактор і т. п. 2.4. Об'єкт N, що є причиною (або співпричиною) речі O, об'єкт, який спричиняє річ O, породжує її, (або спільно породжує її з якимось її співпродуцентом); об'єкт N, що забезпечує її (що виступає як її гарант); об'єкт, котрий виступає як засіб її отримання. Відношення $\{N \prec O\}$ також припустимо назвати співпричинним. Тут причину ми тлумачимо в тому широкому сенсі, - в якому розумів причину Аристотель [46, Фізика: 194, в 23-35; 24: Метафізика, в, 23-35; 982, в. 6; 983, а 26-32; Кн.12, Гл. 1, 1069а – Гл.6, 1071в]. Див. також [47; 22, с.90-91]. 2.5. Об'єкт N, що підпорядкований речі O, що залежить від неї (або є залежним від неї), власний для неї [44, Кн. 1, Гл. 5, 102 а, 15-25]. 2.6. Об'єкт N, доречний для речі O, адекватний їй, тобто, - що годиться для речі O, відповідний до неї (у цьому сенсі - підходить для неї відповідає їй). 2.7. У окремих випадках отримуємо також наступні інтерпретації: «Об'єкт N, який служить для речі O компонентою, інгредієнтом, елементом, частиною, внутрішньою властивістю, сутністю, змістом, формою, внутрішнім відношенням, підоб'єктом» [19] і т. п. Зокрема, дескриптор об'єкта може виявитись його предикабілією, що використовував Аристотель [44; 48, с.646, 205-209].

Відношення $\{N \prec O\}$ можна також назвати співпродуцентним, оскільки співпродуцент – це, по суті, один із засобів отримання продукту, наприклад, його ресурс або операція перетворення ресурсу в продукт [49, с.31]. Співпродуцент можна виділити з продукту, наприклад, шляхом аналізу походження продукту (тобто, мовляв, – шляхом його «історичного аналізу»).

Згідно з тим, що $\{N \prec O\}$, об'єкт N – це співпричина для O, тому об'єкт N є значимим для речі O як одна з його причин, за Аристотелем.

Однією з інтерпретацій цієї значимості буде цінність об'єкта N для речі O, її корисність для O і т. п.

Дескрипторне відношення транзитивне: дескриптор дескриптора у вихідної речі – це також є її дескриптор. Генетичне відношення (тобто, відношення «річ O – її дескриптор N») є окремим випадком співвідношення «річ O має об'єкт N, володіє ним»: $\{\{t_\alpha A \prec t_\beta B\} \mid \Rightarrow \{r_\alpha a > r_\beta a\}\}$.

Відповідно, дескрипторне відношення є окремим випадком співвідношення притаманності: $\{\{t_\alpha A \prec t_\beta B\} \mid \Rightarrow \{r_\alpha a < r_\beta a\}\}$.

3. Відповідно до дефініції предметного значення, предметним значенням для зазначеної речі (або для поданої якості і т. п.) будуть її окремий випадок, її стан, її прояв і т. п.

4. Логічне відношення дескриптору об'єкта назвемо його параметром. Статус параметрів також є відносним. Цей статус залежить від системного подання об'єкта. Відношення дескриптора, оскільки воно логічне, то воно прямо береться із числа фундаментальних співвідношень МТО, або синтезується з них. Тому воно виражає певний зв'язок чи певну залежність.

5. Концепт, структура, субстрат, атрибут і т. д. – це приклади дескрипторів першого порядку.

6. Системний параметр також можна розглядати як окремий випадок системного

дескриптора. Однак, це – дескриптор категоріально іншого типу. Це – відношення дескрипторів (звичай – інших системних дескрипторів, дескрипторів більш низького порядку). Відношення дескрипторів притаманно тій системі, котра його має. Відношення дескриптору є атрибутивним параметром, якщо воно логічне, тобто, виражає деякий зв'язок чи деяку залежність. Зауважимо, що тут поняття «системний дескриптор» трактується в більш широкому сенсі, ніж «системна характеристика першого рівня» [50].

Відношення дескрипторів співвідносить систему (чи системи) за дескрипторами (мовляв, по-дескрипторно). Реляційний параметр співвідносить різні системи [38; 43, с. 70 – 71, 143, 123].

7. У згоді з цим, простоту-складність системи можна вивчати, аналізуючи її параметри, і взагалі – дескриптори.

8. Дескриптор M дескриптора N у речі O має схему $[M \rightarrow [N \rightarrow O]]$. Це – глибинний дескриптор другого рівня глибини, або нижній дескриптор. Наприклад, - склад структури у системи O . В силу транзитивності генетичного співвідношення («річ – її дескриптор») і дескрипторного співвідношення, об'єкт $[M \rightarrow [N \rightarrow O]]$ служить співродуцентом указаної речі O .

9. Не все, що абстраговано із результатів аналізу вихідної речі, служить її дескриптором. Наприклад, не всіякий корелят у співвідношення, притаманного речі, - це її дескриптор. Такий корелят може виявитись і не притаманним їй, стороннім для неї. Тоді вона не є похідною від нього. Наприклад, даній системі властиво те, що вона міститься в універсамі u всіх речей, але він не є її дескриптором. Він є внутрішньо суперечливим об'єктом і вона не є похідною від нього. Основні системні дескриптори – це, немов би, «наріжні камені», чи «стовпи» системного представлення.

3.2. Імплікатія як приклад генетичного відношення. Ми спираємось на наступний аналіз імплікатії. Її може бути подано у вигляді деякого генетичного відношення: $\{\{ \iota_a A \rightarrow \iota_b B \} \mid \Rightarrow \{ \iota_a a \rightarrow \iota_b a \} \}$.

Дійсно, об'єкт, що стоїть у консеквенті імплікатії, можна представити як деякий дескриптор тієї речі, котра стоїть у антецеденті. У цьому сенсі, будь-яка імплікатія є якимось генетичним відношенням типу «антецедент є похідним від консеквенту».

3.3. Логічний, чи зв'язково-залежнісний, критерій порівняно більшої визначеності, або довизначення. 3.3.1. Будемо виходити із наступного робочого критерію більшої визначеності (назвемо його логічним, чи зв'язково-залежнісним, і потім уточнимо нижче): «Річ A більше визначена, ніж об'єкт B , якщо (і тільки якщо) вона має його, а він її – ні. Інакше кажучи, - якщо (і тільки якщо) він їй притаманний, а вона йому – ні». Формально: $\{ \{ A > B \} \supset \rightarrow T \}$, але $\{ B < A \}$. Тут $\{ B < A \}$, де знак $<$ закреслено, означає: « B не притаманне об'єкту A ». Закреслений знак $<$ може бути й таким: $\cancel{<}$. Тобто, $\{ B < A \} =_{\text{def}} \{ \{ \{ B < A \} \supset \rightarrow T \} \supset \rightarrow F \}$.

Таким чином, об'єкт M , більше визначений, ніж дана річ N , підпорядковує її односторонньо (без зворотнього зв'язку). Він має її, але навпаки – не вірно, тобто він їй не притаманний. За цим критерієм, більш конкретна річ є і більш визначеною. Наприклад, якість на ім'я «квадрат» є більш визначеною, ніж якість на ім'я «ромб». Адже, квадрат є ромбом, але не вірно, що квадрат притаманний ромбу. Залежність «ромбу притаманний квадрат» тут відсутня: ми ще не стверджуємо, що ромбу належить квадрат. Аналогічно, оскільки об'єкт на ім'я «температура» має таку якість, як значення, але ми ще не стверджуємо, ніби якість на ім'я «значення» має температуру, то температура є більш визначеним об'єктом аніж значення. 3.3.2. Зокрема, - «Річ A більше визначена, ніж об'єкт B , якщо (і тільки якщо) вона походить від нього, але йому не притаманна». Тобто, - «...якщо $\{ A > B \}$, але не вірно, що річ A притаманна об'єкту B ». Тому при цьому не вірно, що B є дескриптором для A . Так ми маємо генетичний критерій довизначення. За ним, об'єкт на ім'я «проросше зерно» є більш визначеним, аніж річ на ім'я «зерно». Генетичний критерій довизначення є більш вузьким, аніж зв'язково-залежнісний критерій цього. 3.3.3. За імплікативним критерієм довизначення, річ A більше визначена, ніж об'єкт B також і в наступному, ще більш особливому випадку:

коли річ А так походить від об'єкта В, що вона якось імплітує собою об'єкт В), але не притаманна йому.

Приймаючи згаданий (у п. 3.3.1.) зв'язково-залежнісний критерій (тобто, більш загальний, ніж імплікативний критерій), ми спиралися на аналогію між визначеністю й змістовністю. Як відомо в логіці, перше поняття суворо змістовніше, ніж друге, якщо зміст другого випливає із змісту першого, але навпаки – не вірно [51, с. 203-205; 52, с. 100-101; 53, с. 137, 186].

У К. Поппера логічний зміст деякого твердження або теорії Т – символічно $C_t(T)$ – це клас усіх логічних наслідків Т [54; 55]. «Ясно, що кон'юнкція двох тверджень, крайньою мірою, не менш визначена, ніж кожне з них; і що ця кон'юнкція, за своїм змістом, перевершує кожне зі складових його тверджень» - вважає К. Поппер [54, с. 73].

Виходячи з подібних дефініцій змісту чи змістовності, приймається і критерій того, коли один зміст домінує над другим. Оскільки імплікатія є окремим, приватним, випадком генетичного відношення, то більша змістовність означає й похідність (похідний характер), або вторинність.

Ми також урахували той факт, що визначеність аналогічна, зокрема, логічній змістовності у сенсі Р. Карнапа й Бар-Хілела. Вони моделюють логічний зміст речення Φ_k як деяку множину $LO(\Phi_k)$. При цьому вони приймають, аксіоматичною, наступне: « $LO(\Phi_j) \subset LO(\Phi_i)$ тоді і тільки тоді, коли $\Phi_i \rightarrow \Phi_j$ ». Тут знак « $\rightarrow$ » позначає **імплікацію**. Потім для Φ_i автори вводять міру змісту, змістовну потужність, чи змістовну могутність, тобто, те, що можна й назвати змістовністю. Вводять її через аналог неймовірності речення, величину **cont (i)**. При цьому, якщо $\Phi_i \rightarrow \Phi_j$, то **cont (i) $\geq$ cont (j)** [30; 31, с.120, 101-102].

Оскільки ми констатуємо, що визначеність аналогічна змістовності, то наш імплікативний критерій можна інтерпретувати, зокрема, і – як критерій Р. Карнапа й Бар-Хілела. Наш критерій відповідає і мірі **cont (i)**, за Я. Хінтіккою, і якісним аналогам змісту висловлювань, за Є.К. Войшвілло [56, с.243].

Тут поняття імплікації можна уточнити як такі поняття: як зв'язок за змістом; як логічна імплікація, у Д. Кемені; як релевантне слідування (що розуміється в вигляді відношення між логічними змістами висловлювань у релевантній логіці) [57; 58, с.31; 32]. У МТО задача такого уточнення розв'язується за рахунок вельми широкого визначення поняття імплікації [19-21].

3.4. Приклади порівняно визначеності. 1. Розглянемо трикутники на площині. Порівняймо за ступенем визначеності поняття «трикутник» і «прямокутний трикутник». При цьому, прямокутний трикутник можна вважати трикутником, цілком заданим за величиною одного з кутів. Взаємне розташування двох сторін задано як ортогональне. Очевидно, що прямокутний трикутник – річ більш конкретна в цілому, річ більш визначена, ніж якість на ймення «трикутник». І, взагалі, специфічне, поняття є більш визначеним, аніж загальне. Аналогічна картина – із системою загального виду і особливого виду. Система, конкретизована за значенням вибраного дескриптора, є й більш визначеною за цим значенням. Тут ми маємо однобічну конкретну імплікацію «особливе – загальне» [19-21].

2. Трикутник містить у собі свою сторону як його частину. При цьому він є, в цілому, річчю більш визначеною, ніж його сторона. Причина – в наступному: тут, знову ж, пряма мереологічна імплікатія [19-21] є, але зворотної немає.

3. Трикутник як плоска фігура внутрішньо характеризується своїм периметром. Тобто, трикутник атрибутивно імплітує [19-21] річ на ім'я «периметр фігури». При цьому, імплікатія однобічна. Аналогічно, він атрибутивно імплітує річ на ім'я «площа». Отже, трикутник – це річ більш визначена, ніж об'єкт на ім'я «периметр фігури». І – ніж площа.

4. Маючи зорю, ми, тим самим, фактично, маємо й потік елементарних частинок. Тобто, зоря фактично імплітує потік елементарних частинок шляхом деякої нейтральної імплікації [19 - 21]. Причому, - однобічним чином. Отже, зоря є річчю більш визначеною, ніж потік елементарних частинок.

5. Глечик як продукт, виліплений з глини як із ресурсу, є більш визначеним, аніж глина

(ресурс). Глечик – річ похідна від глини. Він є більш визначеним, ніж глина за його структурою. Глечик є більш визначеним за походженням, за процесом його отримання. Можна сказати, що глечик є більш визначеним генетично, історично, чи процесуально. Тобто, - за тією (гончарною) діяльністю, яку докладено до глини з певною метою (або з певним результатом) [29]. Адже глечик – це глина, яку піддано діям (чи операціям) указаної діяльності, тобто, глина яку пов'язано з тими діями. Якщо процес створення чи походження продукту, чи речового результату діяльності, трактувати як сильне відношення [2], то продукт є більш визначеним, ніж ресурс (чи об'єкт діяльності), саме за структурою. Ця структура є дією, дієвим відношенням, діяльністю. Отже, тут ми маємо генетичне співвідношення «глечик – глина». Воно тут пряме, та не зворотне. Аналогічно, маємо генетичне співвідношення «глечик – засіб його створення». Воно також тут пряме, та не зворотне. Тут засобом служить гончарна діяльність по його створенню.

7. Взагалі, продукт або результат дії (чи поведінки) є більш визначеним, ніж об'єкт або засіб дії. Більш визначеним – генетично, тобто, - за структурою.

8. Що є більш визначеним, - відбитки пальців або невідомий злочинець, що їх має? Очевидно, об'єкт на ім'я «невідомий злочинець», маючий річ на ім'я «відбитки пальців», має відбитки пальців. Це – за визначенням такого об'єкта. З іншого боку, відбитки пальців належать невідомому злочинцю. Тут співвідношення володіння є жорстко однобічним, тому об'єкт на ім'я «невідомий злочинець, який має річ на ім'я «відбитки пальців»», є більш визначеним, ніж ця річ. Даний об'єкт є більш конкретним за значенням тієї властивості, яку утворено зафіксованим співвідношенням володіння.

9. Нехай керівна підсистема (КПС) жорстко керує виконавчою (ВПС) на певній фазі. Тобто, тоді зворотного зв'язку немає, а є однобічний прямий зв'язок: ВПС залежить від КПС, не навпаки. Отже, у цей час, КПС більш визначена ніж ВПС. Виявляється, навіть, що тоді КПС є і більш складною, ніж ВПС. Інакше, - як на це ще вказував видатний кібернетик У.Р. Ешбі, - керівництво стає не ефективним [59].

3.5. Висновки та перспективи наукових розробок. Отже, ми відшукали логічні критерії порівняння значень В-Н, сформульовані через уже згадані зв'язки та залежності об'єктів у МТО (див. 3.3.). В подальшому, на базі запропонованих критеріїв (порівняння значень В-Н), треба розробити формальні процедури конкретизації та узагальнення, а далі - й спрощення та ускладнення систем за обраними системними дескрипторами та параметрами. Важливо, щоби спрощена система при цьому зберігала ефективність свого функціонування.

За методологічним принципом *caeteris paribus*, системи слід порівнювати в певному плані (тобто, за певним параметром) і за інших рівних умов, причому, - у фіксованій системі знань [36].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Логика и методология системных исследований. — Киев — Одесса: Вища школа. 1977. — 256 с.
2. Уёмов А.И. Системный подход и общая теория систем. — М.: Мысль, 1978. — 272 с.
3. Савусин Н.П. Формализация определения системы средствами новой версии ЯТО // Проблемы системных исследований. Межвузовский сб. научн. трудов. — Новосибирск: Изд.-во НГУ, 1985. С. 89 — 96.
4. Ujomow A., Sarajewa I., Cofnas A. Ogolna teoria systemow dla humanistow. — Wydawnictwo Uniwersytas Rediviva, 2001. — 276 s.
5. Мамчур Е.А., Овчинников Н.Ф., Уёмов А.И. Принцип простоты и меры сложности. — М.: Наука, 1989. 3— 04 с.
6. Алдакимова М.П., Сухоруков Г.А. Об одном подходе к определению количественной оценки сложности систем // Промышленная кибернетика. — Киев: Изд.-во Ин.-та кибернетики АН СССР, 1971. — 343 с. С. 101 1— 14.
7. Алдакимова М.П., Сухоруков Г.А. Информационный подход к оценке сложности объектов и задач управления. Там же. С. 184 1— 93.
8. Савусин М.П. Про один варіант ентропійної міри простоти-складності систем //

Філософські проблеми сучасного природознавства. Міжвідомчий наук. збірн. Вип. 34. Київ: — Вид.-во Київськ. держ. ун.-ту, 1974, С. 1 — 4.

9. Савусин Н.П. Субстратно-структурная простота систем и связь между её видами // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник, 1980. — М.: Наука, 1981. — С. 303 — 314.

10. Бонгард И.М. О понятии «полезная информация»//Проблемы кибернетики. Вып. 9, 1963. —М.: Гос. изд. физ.-мат. лит., 1963, с. 71–102. С. 73.

11. Савусин Н.П. Моделирование процедуры обобщения понятий средствами языка тернарного описания (ЯТО) // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури. Збірн. наук. праць. — Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2001. — 272 с. С. 180 — 187.

12. Goodman N. Axiomatic Measurement of Simplicity. - The Journal of Philosophy, 1955, 52, № 24. P. 709 — 720.

13. Goodman N. The Test of Simplicity. — Science, 31 October, № 128, № 3331, 1958, p. 1064 — 1081.

14. Kemeny J.G. Two Measures of Compltxity. - The Journal of Philosophy, 1955, 52, № 24. P. 722 — 733.

15. Kemeny J.G. Two Measures of Compltxity. - The Journal of Philosophy, 1955, 52, № 24. P. 722 — 733.

16. Уёмов А.И. Свойства, системы и сложность. — Вопросы философии, 2003 г., № 6, С. 96 — 110.

17. Савусин Н. П. Качественное сравнение систем по простоте-сложности //Тез. Областн. конференції «Системний аналіз наукового знання». 24-26 ноябр. 1986. Одеса: Изд.-во Одесск. обл. дома полит. просвещ., 1986. С. 90-91.

18. Уёмов А. И. Вещи, свойства и отношения. М.: Изд.-во АН СССР, 1963. — 184 с.

19. Уёмов А. И. Основы формального аппарата параметрической общей теории систем // Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник 1984. — М.: Наука, 1984, С. 152-180.

20. Avenir I. Uyemov. The Language of Ternary Description as a deviant logic. Boletin da sociedade Paranaense de Matematica: Editora UFPR. 1-2 as, V.15 n 1/2, 1995; II-(2s). V.17, 1/2 (1997); III - V.18, N 1-2, 1998.

21. Avenir Uyemov. The Ternary Description Language as a formalism for the Parametric General System Theory; Part 1—Int. J. General Systems, - 1999 OPA, N.Y., Vol. 28 (4-5). Part II—2002, Vol. 31 (2), p.p.131 - 151.

22. Уёмов А. И. Системные аспекты философского знания. — Одесса: Студия «Негоциант», 2000. — 160 с.

23. Аристотель. Категории. — Соч. в 4-х т., т. 2. — М.: Мысль, 1978. — 687 с.

24. Аристотель. Метафизика. — Соч. в 4-х т., т. 1, — М.: Мысль, 1976. — 550 с.

25. Уёмов А. И. Метафизика. — Одесса: «Астропринт», 2010. — 260 с.

26. Системология в Одессе. Сб. трудов республик. семинара «Проблемы параметрической общей теории систем». Т.1 — 40. Одеса: ОТУСА ИПРЭЭИ НАН Украины, 1975 — 1996. Машинопись. Научная библиотека ОНУ им. И. И. Мечникова. Фонд А. И. Уёмова.

27. Карри Х. Б. Основания математической логики. Пер. с англ. В. В. Донченко. Под ред. Ю. А. Гастева. — М.: Изд.-во Мир, 1969. — 568 с.

28. Уёмов А. И. Логические основы метода моделирования. — М.: Мысль, 1971. — 312 с.

29. Савусин М. П. Системное исследование процедур формирования целевых комплексных программ. // Целевые комплексные программы хозяйственного освоения ресурсов Мирового океана. /А.И. Уёмов, Киев: Наукова думка, 1988. С. 107 — 117.

30. Bar-Hillel J., Carnap R. Semantic Information // W. Jackson, ed. Communication Theory. — London, 1953.

31. Тондл Л. Проблемы семантики. — М.: Прогресс, 1975, — 484 с.

32. Войшвилло Е.К. Философско-методологические аспекты релевантной логики. — М.: Изд.-во МГУ, 1988. — 140 с.
33. Попович М.В. Доказательство и смысл теоретических утверждений // Актуальные проблемы логики и методологии науки. — Киев: Наукова думка, 1980. — 335 с. С. 50 — 68.
34. Хинтиikka Я. Логико-эпистемологические исследования. — М.: Прогресс. — 448 с. С. 188.
35. Kemeny J.G. A New Approach to Semantics. — The Journal of Symbolic Logic, 1956, 21.
36. Савусин Н. П. Критерии сравнения простоты-сложности систем в языке тернарного описания // Философ Уёмов. Biblioteka dialogu. Под ред. Анджея Горальского и Арнольда Цофнаса. — Warszawa: Wydawnictwo Universitas rediviva, 2014. — 374 с. С. 239 — 240.
37. Уёмов А. И. Формальные аспекты систематизации научного знания и процедур его развития // Системный анализ и научное знание. — М.: Наука, 1978. — 247 с. С. 95 — 141.
38. Уёмов А. И. Формализация элементарных приёмов познавательной деятельности в языке тернарного описания // Системно-кибернетические аспекты познания. — Рига: Зинатне, 1985. С. 41-88;
39. Уёмов А. И. Анализ операций как средство изучения динамики систем // Философия: вопросы методологии и логики. Научн. труды Лат. Ун.-та. — Рига, 1990. — Вып. 551. С. 143-170.
40. Уёмов А. И. Теоретические основания и прикладное значение системного подхода // Проблемы методологии и современная наука. — Кишинев: Штиинца, 1988 — С. 47-84.
41. Горский Д. П. Вопросы абстракции и образования понятий. — М.: Изд.-во АН СССР, 1961. — 352 с., С. 268-290, 303; 266-269; 315.
42. Философские проблемы естествознания. — М.: Высшая школа, 1985. — 400 с., С. 249.
43. Уёмов А. И., Плесский Б. В., Сумарокова Л. Н. Информационные процессы в научном — исследовании и проблемы их упрощения // Проблемы информатики. Заочный семинар. Вып. 3. — Новосибирск: Наука, Сибирск. Отделение, 1972. — 58 с.
44. Аристотель. Топика. — Соч. в 4-х т., т. 2, — М.: Мысль, 1978. — 687 с.
45. Уёмов А. И. О временном соотношении между причиной и действием: Борьба против индетерминизма в квантовой механике и временное соотношение причины и действия. Учёные записки Ивановск. гос.пед. ин.-та, 1960 г. Т. XXV, вып. 1. — Иваново, 1960. — 94 с. С.92.
46. Аристотель. Физика. 194, в 23-35. — Соч. в 4-х т., т. 4,-М.: Мысль, 1981. — 687 с. С. 87–88.
47. Уёмов А. И. Метафизика. — Одесса: «Астропринт», 2010. — 260 с.
48. Микеладзе З. Н. Примечания к т.2 кн.: Аристотель. — Соч. в 4-х т., т. 2, — М.: Мысль, 1978. — 687 с. С.646.
49. Акофф Р., Эмери Ф. О целеустремлённых системах. — М.: Сов. Радио, 1974. — 272 с. С. 31.
50. Сараева И. Н. К проблеме определения понятия «общесистемная закономерность» в рамках параметрической общей теории систем // Системный метод и современная наука. Межвузовский сб. научн. трудов. — Новосибирск: Изд.-во НГУ, 1983. — 169 с. С. 3-13.
51. Войшвилло Е. К. Понятие. — М.: Изд.-во МГУ, 1967. — 286 с.
52. Войшвилло Е. К. К анализу развития знания // Вопросы философии, 1971, № 8. С. 95-106.
53. Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления. — М.: Изд.-во МГУ, 1989. — 240 с.
54. Popper K. R. Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge. N.Y., 1962, p. 240.
55. Никифоров А. Л. От формальной логики к истории науки. Критический анализ буржуазной методологии науки. — М.: Наука, 1983. — 177 с.
56. Войшвилло Е. К. Понятие интенциональной информации и интенционального отношения логического следования (содержательный анализ) // Логико-методологические

исследования. — М.: Изд.-во МГУ, — 1980. — С. 206-245.

57. Войшвилло Е. К. Попытка семантической интерпретации статистических понятий информации и энтропии // Кибернетику – на службу коммунизму. Теория информации. Вычислительная техника. Семиотика. — М. – Л.: Энергия, 1966. — 312 с. — С.275-293.

58. Войшвилло Е. К. Логическое следование и семантика обобщённых описаний состояний // Релевантные логики и теория следования. Материалы II Советско-финского коллоквиума по логике. — Москва, декабрь 3-7, 1979 г. — М.: Изд.-во Ин.-та филос. АН СССР, 1979. — С. 46-55.

59. Эшби У. Росс. Введение в кибернетику. — М.: Изд.-во иностр. Лит.-ры, 1959. — 432 с.

Халапсис Алексей Владиславович – доктор философских наук, профессор, профессор кафедры философии и политологии Национальной металлургической академии Украины

УДК 130.3

ЗАПАД: КРАХ ИЛИ ВОЗРОЖДЕНИЕ?

Статья посвящена выявлению метафизических причин мировоззренческого кризиса современной западной цивилизации. Автор размышляет о возможной стратегии его преодоления и приходит к выводу, что для этого необходимо использование нестандартных методов, связанных с введением в аксиологическую сферу новых онтологических смыслов.

Ключевые слова: аксиология, цивилизация, глобализация, Запад, кризис, онтология, метафизика, история, футурология.

ЗАХІД: КРАХ ЧИ ВІДРОДЖЕННЯ?

Стаття присвячена виявленню метафізичних причин світоглядної кризи сучасної західної цивілізації. Автор розмірковує про можливу стратегію її подолання і приходиться до висновку, що для цього необхідне використання нестандартних методів, пов'язаних з введенням в аксіологічну сферу нових онтологічних смислів.

Ключові слова: аксіологія, цивілізація, глобалізація, Захід, криза, онтологія, метафізика, історія, футурологія.

THE WEST: COLLAPSE OR REBIRTH?

Article is devoted to identifying the causes of metaphysical ideological crisis of modern Western civilization. The author reflects on the possible strategies for overcoming the crisis and concludes that this requires the use of non-standard methods, associated with the introduction of new ontological senses in the axiological sphere.

Keywords: axiology, civilization, globalization, the West, ontology, metaphysics, world history, futurology.

Актуальность. Актуальность мировоззренческой проблематики чрезвычайно высока ввиду происходящих ныне глобальных цивилизационных трансформаций, которые приведут либо к открытию принципиально новой главы всемирной истории, либо к завершению последней, по крайней мере, в привычном ее понимании. Исторический горизонт человека всегда был ограничен некоей более или менее локальной Ойкуменой, включающей в себя «его» мир как определенный пространственно-временной культурный континуум и мир его ближайших, в той или иной степени «не таких, как мы», соседей. Люди никогда ранее не жили в условиях глобальной коммуникации, означающей пространственную стянутость мира, сведение ранее почти не пересекавшихся культурно-исторических пространств в одно

измерение и даже приведение их к единому топосу. Такая цивилизационная ситуация возникла во многом благодаря деятельности западного духа, и он вынужден первым принимать на себя все возможные риски, связанные с собственным проектом. Какие испытания в связи с этим готовит западному человеку будущее и выдержит ли он эти испытания?

Степень разработанности темы. Тема кризиса западной цивилизации волновала многих социальных мыслителей. В той или иной степени ее затрагивали Н. Данилевский, К. Леонтьев, Ф. Ницше, О. Шпенглер, А. Дж. Тойнби, А. Вебер, П. Сорокин и другие. Современных философов она также не оставляет равнодушной. Назовем хотя бы таких известных авторов как А. Зиновьев, П. Бьюкенен, Ф. Фукуяма, Э. Тоффлер. Но происходящие поистине с калейдоскопичной скоростью изменения в духовной жизни западного общества (а именно с западным обществом не без основания идентифицирует себя современная Украина) заставляют вновь возвращаться к этой проблематике.

Целью данной работы является выявление метафизических причин мировоззренческого кризиса современной западной цивилизации и поиск стратегии его преодоления.

С помощью мировоззренческих кодов человек не только расширявает бытие, он и «перепрограммирует» его, при этом сам, что бы там ни говорили сторонники идеи неизменности человеческой природы, совершая некий выбор и создавая прежде-не-сущее, изменяется, о чем говорит хотя бы отнюдь нетривиальный факт того, что человечество до сих пор, несмотря на наличие технологических возможностей, себя не истребило (Подробней см.: [5]). История все же чему-то учит, вопрос же заключается в том, какие именно из уроков истории будут усвоены и в какой форме. Человек в состоянии изменить не только свою жизнь, свою культуру, но, до известной степени, и протекание естественных процессов. Необходимо лишь, чтобы при этом он четко осознавал свои цели и предвидел последствия своих действий. Однако любой возможный здесь план, любой самый надежный алгоритм могут завести в глухой тупик (как завел человека в тупик чистый технократизм при всех своих впечатляющих материальных успехах) при недостаточном внимании к мировоззренческой составляющей. Поневоле вспоминается евангельское: «Ибо какая польза человеку, если он приобретет весь мир, а душе своей повредит?» [8, с.36].

Современное мышление стремится быть строго рациональным и считает себя вправе вывести религиозные вопросы за рамки обсуждающихся сегодня проблем культуры, подобно тому, как Лаплас вывел идею Бога за рамки своей космологической концепции. Исходный рационалистический тезис о тождестве бытия и мышления легитимизирует претензии разума на адекватность познания, позволяющего (поскольку «*scientia potentia est*») преобразовывать мир, причем, не только мир как внешнеположенную чуждую реальность, но также мир-как-культуру и, соответственно, мир-как-историю. Впрочем, будучи источником и фундаментом всякой возможной рационализации, сам этот тезис может быть рационально (насколько это вообще возможно) обоснован лишь в рамках религиозного мышления, ибо только религия может внятно указать на *причину* этого тождества. Но религия предполагает наличие у *человеческого* разума фундаментальных границ, существование принципиально неинтеллигибельной сферы, а стало быть – признает не-до-тождественность (или, скажу мягче, неполную тождественность) бытия и мышления (человеческого). Рационализм же, получивший свое «первое обоснование» от религии (в частности, от теологии), испытывает сильное искушение избавиться от «родительской» опеки, для чего использует постулат об автономии разума от веры, традиции, авторитета и т.д. В итоге, не будучи в состоянии себя обосновать, он вынужден провозглашать в качестве незыблемых истин собственные допуски, которые, принимаемые вначале *ad hoc*, постепенно становятся самостоятельными сущностями, за которые цепко держится разум, попадая, таким образом, в рабство к своим же схемам. Номинально оставаясь христианской, цивилизация Запада фактически становится *нигилистической*.

Такое положение дел является крайне неустойчивым, ибо нигилизм ни при каких

обстоятельствах не может быть конструктивным цивилизационным фактором. Нигилизм связан с девальвацией ценностей, а главной отличительной чертой современного нигилизма становится *ирония*, ставящая под удар не только традиционные ценности, но и квазиценностные конструкты, которые должны были бы прийти на смену традиции. Нет ни одной ценности, которая не была бы высмеяна современными нигилистами – наряду с традиционными, такими как религия, отечество, государство, народ, честь, совесть, любовь и т.д. – высмеяны и ценности, которыми их предполагалось заменить, такими как свобода, демократия, человеческое достоинство, права человека, гуманность и т.д. Последние, будучи жестко привязаны к политическим убеждениям, воспринимаются лишь как поддерживающие полезные правила «священные коровы», сами по себе не имеющие никакого внутреннего обоснования; этот двойственный статус и служит объектом насмешки, чему эти ценности воспрепятствовать не могут, ибо в себе они содержат возможность собственного отрицания. Критики свободы, гуманности и т.д. имеют полное право требовать соблюдения в отношении к себе критикуемых ценностей, которые не имеют «обратного действия», то есть, распространяются на всех, независимо от личного принятия или неприятия (чем недобросовестные люди часто злоупотребляют).

Жизнеспособная аксиология невозможна без жизнеспособной метафизики. Ценности и идеалы приобретают подлинное звучание исключительно при соотнесении с трансцендентным бытием; без этого условия все они превращаются в пустые, ничего реально под собой не имеющие политико-идеологические клише, которыми рафинированные интеллектуалы пытаются прикрыть свое творческое бесплодие и навязать далеким от метафизических медитаций массам мораль, имеющую ничуть не бóльший (если даже не меньший) авторитет, чем пресловутый «Моральный кодекс строителя коммунизма». Если же связь с онтологическим уровнем ослабляется или совсем прекращается, не остается ничего другого, как создавать некие квазионтологии, формально сохраняющие структуру онтологий, но по содержанию представляющие собой конвенциальные конструкции, имеющие хождение в рамках более или менее замкнутой целевой аудитории, приобретающей характер субкультуры. Отличительной чертой этих квазионтологий есть то, что они не претендуют, да и не могут претендовать на установление бытийного статуса трансцендентного, подменяя последнее «посюсторонними» сущностями.

Например, журналы и сайты, посвященные обзорам и тестированию высокотехнологичных продуктов, пестрят заявлениями, что выбор между сохраняющими технологический паритет брендами есть исключительно «вопрос религии». В каждой шутке, как известно, только часть является собственно шуткой. «Религией» для безрелигиозного (хоть и необязательно атеистического) общества становятся бренд, партия, стиль, мода, увлечение и т. д. (ср. соответствующие субкультуры). Здесь происходит показательное смещение акцентов: мировоззрение уже не ждет для себя онтологического обоснования, но становится «онтологическим» обоснованием самого себя. Виртуальный образ, изначально явленный в своей виртуальности и условности, приобретает затем бытийную значимость, становясь псевдореальностью, подчиняющей себе жизнь личностей, групп и даже общества в целом. Фактическая значимость и ценность этого образа уже не имеет определяющего значения, подменяясь виртуальной значимостью и ценностью. Для какого-нибудь «ушедшего в on-line» индивидуума события «мира эльфов и орков» могут стать гораздо более значимыми, чем события собственно человеческого мира.

Это, конечно, крайние случаи, но в них лишь в наиболее явной форме просвечивают симптомы болезни всего утратившего свой онтологический стержень общества: если подвергнуты иронии и, в конце концов, отвергнуты онтологически ориентированные ценности, то любая сколь угодно случайная и произвольная идея может стать мировоззренческой ценностью, занимая освободившееся место. Впрочем, эта произвольная ценность не имеет универсального характера, ввиду того, что даже ее наиболее преданные адепты в глубине души осознают ее иллюзорность; в ней нет, стало быть, искренности и убежденности.

Из квазионтологий вырастают квазиаксиологические конструкции, которые уже не могут выступать в роли ценностных факторов, объединяющих человеческие массы в культурно-исторические сообщества. Последние распадаются на множество слабо связанных между собою, а то и прямо враждующих друг с другом субкультур. Ведь не только реальный мир влияет на виртуальный, но имеет место и обратное влияние. Место традиционной идентичности занимает идентичность виртуальная, предполагающая возможность произвольного выбора *любого* набора параметров, что ведет с одной стороны – к расширению ментальной топологии (умножение «лакун индивидуального сознания»), а с другой – к размыванию определенности «Я».

Значимость пространства для культурогенеза (субкультурогенеза) уменьшается и основную роль начинает играть время. Причем пространство «сворачивается» не только в территориальном и пространственном смыслах: границы в виртуальном пространстве исчезают, благодаря чему его «обитателям» порой проще общаться в реальном времени и понимать своих визави на другой стороне Земного шара, чем общаться и понимать оставшегося в off-line «соседа за стеной». В рамках одного топоса фактически сосуществуют разные хронопотоки, характеризующиеся различными скоростями прохождения времени, характером инновационности, представлениями о ценности времени и т.д. и т.п.

Деонтологизация культуры и вызванный ею духовный кризис оказались не в последнюю (если не в первую) очередь следствием гипертрофирования роли рационального начала в жизни человека и общества, на базе чего вырастает утопический проект тотальной рационализации бытия. Но проблема в том, что секуляризованному разуму не под силу справиться с кризисом цивилизации, поскольку ему не достает онтологической полноты и убежденности веры (Интересные размышления по этому поводу можно обнаружить у Ивана Ильина [3]; впрочем, его «христианский национализм» не представляется мне плодотворной и конструктивной идеей, вооружившись которой можно было бы найти выход из духовного кризиса современности). Вовсе небезосновательно Шпенглер утверждал: «Сущность всякой культуры – религия; следовательно, сущность всякой цивилизации – иррелигиозность» [13, с.546]. Напомню, что под цивилизацией он понимал «мумию культуры».

Современное мышление считает себя достаточно компетентным для «управления бытием». Ф. А. фон Хайек в своей не потерявшей актуальность и поныне работе отмечал: «Отказываясь покоряться силам, которых мы не понимаем и в которых не усматриваем чьих-то сознательных действий или намерений, мы впадаем в ошибку, свойственную непоследовательному рационализму. Он непоследователен, ибо упускает из виду, что в сложном по своей структуре обществе для координации многообразных индивидуальных устремлений необходимо принимать в расчет факты, недоступные никакому отдельному человеку» [9, с.198]. Хотя Хайек имел в виду преимущественно экономические факторы, его замечания могут быть использованы и для более широкого обобщения. Отвергнув все не способствующие «рациональной организации бытия» формы и сосредоточившись исключительно на практических приемах изменения мира, западный человек должен был бы получить «мир своей мечты». Что же «сломалось» в этом рациональном механизме? Возможно, не следует спешить отвергать все, не укладывающееся в рациональные схемы, особенно то, что «работает», даже если принцип работы не вполне понятен. Тот же Хайек заметил, что «мы готовы принять любое объяснение кризиса, переживаемого нашей цивилизацией, но не можем допустить мысли, что этот кризис является следствием принципиальной ошибки, допущенной нами самими, что стремление к некоторым дорогим для нас идеалам приводит совсем не к тем результатам, на которые мы рассчитывали» [9, с.38-39].

Духовную жизнь современного западного общества подтачивает болезнь, имя которой – *нигилизм*, причем болезнь эта, захватившая почти все «тело» западной цивилизации, диагностируется лишь в исключительных случаях. Современный нигилизм уже редко выражается в антисоциальных действиях или подчеркнутом нонконформизме. Он стал вполне респектабельным и настолько врос в мировоззрение современного западного

человека, что его почти никто не идентифицирует в его собственной сущности. Сегодня уже противная нигилизму позиция рассматривается «широкой публикой» как нонконформизм и чудачество. Вольфганг Краус отмечает, что «... на протяжении последних десятилетий (это было написано в 1983 г. – А. Х.) нигилизм уже не воспринимают как таковой, поскольку он едва ли выделяется из всего остального... Если на многие тревожные явления нашего времени посмотреть под определенным углом зрения, становится очевидной их закономерность. Не в нигилизме ли берут начало именно те силы и течения, которые представляют для нас наибольшую угрозу сейчас и в будущем?» [6, с.7]. Но необходимо четко понимать, что нигилизм есть не причина кризиса, а его симптом. Тот же Краус замечает: «Жизнеспособные культуры крайне редко поддаются нигилизму: препятствием ему становится самоочевидность культурных ценностей» [6, с.93]. Фактическое отсутствие этой самоочевидности, сознательное разрушение святынь, идеалов, даже обычных норм приличия и правил поведения – это все вполне *естественные* следствия материалистического мировоззрения. «Нигилизм, как правило, появляется прежде всего тогда, когда приходят в упадок или исчезают религии. Когда нет наивысшей ценности, другие ценности неизбежно оказываются под угрозой, даже если они окончательно и не исчезают» [6, с.15].

Не только сон разума порождает чудовищ; культ разума имеет те же следствия. Тем, кто заботится о максимальной рационализации культуры, следует напомнить, что самыми рациональными проектами культуры в XX веке были – коммунизм и национал-социализм. Результаты их реализации вряд ли следует считать удовлетворительными. Более того, никогда еще в истории не удавалось создать культуру (и на ее основе – цивилизацию) только на рациональных принципах (пожалуй, только за исключением «выпавшего» из времени и истории конфуцианского Китая), поэтому было бы весьма наивно полагать, что это удастся сделать при помощи либерализма и им подготовленных «инженеров человеческих душ». Я вовсе не пытаюсь высмеять или унижить либеральную идеологию (как политическая идеология либерализм – пожалуй, одна из самых гуманных и достойных доктрин, изобретенных человечеством), но лишь хочу сказать, что для конституирования культуры, для выхода из кризиса цивилизации ни одна рациональная идеология не является «достаточным основанием».

Мишель Фуко заметил, что «... современное мышление никогда не было способно предложить какую-нибудь мораль, однако причина этого не в том, что она является чистой спекуляцией, скорее, наоборот – с самого начала, во всей своей толще она является прежде всего определенным способом действия. Пусть кто хочет разглагольствует, побуждая мысль выйти из своего убежища и объявить свой выбор; пусть кто хочет пытается построить мораль без обетования и без добродетели. Для современного мышления мораль невозможна, поскольку с XIX века мысль уже «вышла» за пределы себя самой в своем собственном бытии, она уже не является более только теорией; когда она мыслит, она ранит или примиряет, сближает или разделяет, она разрывает, расчленяет, она соединяет и воссоединяет, она уже не может не освободать и не поработать. Прежде чем предписывать и предназначать будущее, прежде чем предрекать, что следует делать, прежде чем призывать или просто настораживать, мысль и само ее существование, начиная от самых ранних форм, является уже действием, и действием опасным» [10, с.349].

Жизнь современного Запада проходит под знаком техники. В этом его сила, но в этом же и его слабость. Часто именно в технике видят причины ухода от изначальности культуры. На наш взгляд, дело здесь в другом. Не потому Homo Occidentalis оказался в мировоззренческом тупике, что плох путь технического развития, по которому он, начиная с Нового времени, шел, а потому, что этот путь фактически стал безальтернативным, а как следствие – произошла редукция культурных ценностей. Проблема не в технике, а в технократическом идеале организации бытия, создающего иллюзию того, что все проблемы человечества могут быть разрешены исключительно техническими методами. Последние нельзя недооценивать, но и переоценивать их не стоит. Мне представляется, что одной из ключевых задач современности есть необходимость нахождения конструктивного синтеза

между рациональным и иррациональным, знанием и верой, техникой и культурой, прагматическим взглядом на мир и альтруистическими идеалами и т. д. и т. п.; для решения этой задачи следует объединить усилия науки (представляющей рациональное, по преимуществу, начало), теологии (репрезентирующей сверхрациональное начало) и философии (вбирающей в себя элементы того и другого начал). Без такого синтеза человечество не выйдет из тех мировоззренческих тупиков, в которых в той или иной форме и степени, оказались все культурно-исторические общности (цивилизации), которые его представляют в глобализирующемся мире.

Осуществить его на практике будет очень непросто, ибо ученый, теолог и философ не только по-разному видят истину, но по-разному воспринимают саму идею синтеза. Представление о многомерном характере истины для многих все еще слишком экзотично, для иных – абстрактно, поэтому необходимость синтеза далеко не всем кажется очевидной. У науки и теологии очень мало точек соприкосновения ввиду того, что в их рамках реализуются совершенно разные стили мышления и представления о ценности конечного результата. Идея синтеза ближе всего философии, поскольку она всегда занимала между наукой и теологией промежуточную позицию (об этом, в частности, писал Б. Рассел, называя философию лежащей между теологией и наукой «Ничейной Землей» [7, с.5-6]). Впрочем, и философия самостоятельно осуществить его не сможет, поскольку такой синтез – имеющее характер дополнительности *общее дело* философии, науки и религии; в противном же случае вместо живого синтеза получится либо пустая декларация, либо наукообразная псевдорелигия, либо оккультная химера. Примеры *такого рода* «синтеза», к сожалению, весьма многочисленны.

Вывод. Полагаю, что решить сложнейшие проблемы, с которыми столкнулась цивилизация Запада, а через нее (поскольку через формы глобализации она распространяет свое влияние далеко за собственные пределы) – весь мир, и прийти к искомому синтезу *на основе ныне существующих парадигм и моделей* невозможно. Немногочисленные в этом направлении предпринимаемые меры помогают хоть как-то поддерживать жизнеспособность социокультурной системы, но не предлагают внятной и серьезной стратегии развития, поскольку сами они, по большому счету, имеют характер запаздывающей реакции на свершившиеся факты. Чтобы стратегия была эффективной, она должна иметь под собой надежный онтологический фундамент, который связал бы воедино сущее и должное; не имея под собой такового фундамента, существующие стратегии оказываются либо беспочвенным прожектерством, либо терапевтическими средствами, с помощью которых невозможно поддерживать жизнеспособность сколь угодно долго. Время, ставшее главным фактором развития, играет против Запада, который, если соответствующая онтология не будет создана (каким образом – это уже другой вопрос) в ближайшие десятилетия, попросту исчезнет с горизонта всемирной истории, подтвердив тем самым мрачные прогнозы мыслителей шпенглеровской закалки, причем это исчезновение будет иметь совершенно непредсказуемые последствия для всего человечества.

Нет простых и строго рациональных путей выхода из мировоззренческого кризиса (в моей статье затронуты лишь некоторые его аспекты), с которым столкнулся современный Запад. Глубинные причины кризиса лежат в метафизической плоскости и для определения возможных путей выхода из него следует искать метафизические же инструменты, разработкой которых должны взять на себя совместно философия, наука и теология. Ситуация сложная, но не безнадежная. Убежден, что при наличии соответствующей воли можно разрешить любую, даже такую сложную проблему. Этим обстоятельством и определяются перспективы дальнейших поисков в этом направлении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Бьюкенен П. Смерть Запада: Пер. с англ. — М.: АСТ, 2003.
2. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. — М.: Книга, 1991.
3. Ильин И. Основы христианской культуры. — СПб.: Шпиль, 2004.

4. Леонтьев К. Восток, Россия и Славянство: Философская и политическая публицистика. Духовная проза (1872-1891) / Общ. ред., сост. и коммент. Г. Б. Кремнева. — М.: Республика, 1996.
5. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории: Синергетика, психология и футурология. — М.: ПЕР СЭ, 2001.
6. Краус В. Нігілізм сьогодні, або Терплячість світової історії: Пер. з нім. — К.: Основи, 1994
7. Рассел Б. История западной философии: Пер. с англ. — К.: Основи, 1995.
8. Тойнби А. Дж. Постыжение истории: Пер. с англ. — М.: Прогресс, 1991.
9. Хайек Ф. А., фон. Дорога к рабству: Пер. с англ. — М.: Новое издательство, 2005.
10. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук: Пер. с фр. — СПб.: А-сад, 1994.
11. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. — 1990. — № 3.
12. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции: Пер. с англ. — М.: АСТ, ЛЮКС, 2004.
13. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории: Пер. с нем. — М.: Мысль, 1993. — Т. 1. Гештальт и действительность.

Цибра Микола Федорович – доктор філософських наук, професор кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 300.54 +130.2 + 124.4

ОСОБИСТІТЬ У СУЧАСНОМУ ВИМІРІ

В статті підкреслюється специфічна вага проблем історичного часу, що є суб'єктивною епохою людського буття, порою діяльності особистості, складовою історичних подій, детермінантою творчої сутності у формуванні «нового часу і нового мислення».

Ключові слова: рефлексія, особистість, час, історичний час, соціальний час.

ЛИЧНОСТЬ В СОВРЕМЕННОМ ИЗМЕРЕНИИ

В статье подчеркивается особый вес проблем исторического времени, что является непосредственным отрезком существования человеческого бытия, временем человеческой деятельности, составляющей исторические события, детерминантой творческой сущности в формировании «нового времени и нового мышления».

Ключевые слова: рефлексия, личность, время, историческое время, социальное время.

PERSONALITY IN MODERN MEASUREMENTS

It is underlined in article, that now the special weight the problem of historical time, that is direct time of human life, time of human activity, constituent of historical events, acquires, determination of creative activity and forming of the «newthinking».

Keywords: reflection, man, time, historical time, social time.

Квестія людського існування, сутності завдань, еволюційних перспектив, можливостей, призначення є найактуальнішими темами кращих мислителів всіх цивілізаційних часів, рівно так як і сьогодні. Проблеми особистості накопичуються разом з історичними подіями, (як прогресивними, так і регресивними, або стагнаційними періодами) нівелюються

подіями в суспільстві. Питанням інформаційного і побутового навантаження на особистість переймаються не тільки науковці, а також публіцисти, політики, діячі культури, апологети багаточисельних релігійних течій.

Якщо тривалий час завданням філософії вважалось теоретичне доведення існування бога, верховного судді, то у наші милітаризовані часи, «епоху великих змін» і різкого техногенного злету провідним завданням постає відстоювання гідності людини, збереження її гуманістичних надбань й взагалі, по суті самого її існування як виду. Актуалізація теорії про проблеми людини пояснюється важливими факторами:

По-перше: людство привело себе на межу самознищення, ні в кого вже немає сумнівів у цьому нав'язливому постулаті, до якого, на превеликий жаль, всі вже звикли. Актуалізація питання про місце і призначення людини в світі залишається важливою необхідністю для самозбереження і подальшого прогресивного існування людства.

По-друге: на арену сучасної цивілізації інтенсивно вторгається штучний інтелект, людиною створено нову – віртуальну форму реальності. Нове явище набуває відверто активного, часом агресивного, існування і примушує невідкладно працювати над питаннями про нову «своєрідність» і місце людини у глобалізованому інформаційному полі, а скоріше у брудному вареві з усіх видів брехні та вимушеної, необхідної частки правди, заради так званої «достовірності».

По-третє: особистість розбудовує новітні технології, що негативно впливають на довкілля і мають загрозливий характер. Досягнуто великих успіхів у царині біотехнологій і генної інженерії, можливі наслідки яких ще не зрозумілі і не досліджені навіть у першому наближенні. Все це зобов'язує узагальнюючою філософською теорією і науковими дослідженнями задовольняти потребу в осмисленні обривів людської діяльності.

По-четверте: у сучасних умовах суспільний механізм дефектний, події розгортаються так швидко і так малопрогнозовано, що похибки не вдається вчасно виправляти, «анігілювати», ситуація нерідко виходить з-під контролю, суспільство втрачає свої важелі, свій вплив на ситуації й на індивіда, який в них потрапляє свідомо, або ні, але не встигаючи прорахувати кінцевий декрет. Як орієнтуватись у невідомих обставинах індивіду, якої якості повинна бути свідомість і душа людини, що повинна вирішувати питання власного існування? Здається, у філософів суттєвий брак відповідей на нові питання нових часів.

Особистість унікальна, кожна репрезентує відмінний тип існування і її неможливо вивчати як предмет, як річ. Вихідний постулат будь-якого вчення про людину від релігії – «у бога не існує інших рук, ніж твої», а від філософії – їх чимало, оптимальні: «найкращий вчитель – досвід, бере дорого, – вчить якісно», або «знання – сила, незнання – робоча сила». Проблема людини має міждисциплінарний характер, одне зрозуміло кожному, щоб знайти початок, виток, джерело – прийдеться певний час плисти проти течії. Антропологічна рефлексія проймає психологію, культурологію, етнографію, історію, мовознавство, біологію, теорію і практику педагогіки, політичну і правову науки, майже всі сучасні природничі науки. Кожна дисципліна фіксує і розкриває певний аспект індивіда. Виникла, природно, необхідність синтезу різних наук і комплексного підходу до вивчення людини. Якщо уявити проекцію людини у площину біології, то вона постане системою фізіологічних рефлексів, а у площині психології – системою психологічних реакцій. Ці проекції не тільки суперечать одна одній, але й суперечать уявленню про людину як цілісну істоту, тому слід звертатись до аналогій узагальнення.

Специфіка філософської антропологічної рефлексії має своє забарвлення. Ще Бердяєв підкреслював, що філософія досліджує людину з людини і в людині, досліджує її як таку, що належить царині духу, наука ж досліджує людину як таку, що належить царині природи, тобто поза людиною, як дослідний об'єкт. Проблема людини не займає в філософії якогось окремого місця, а пронизує предметне поле філософії. Як справедливо зазначає Б. Т. Григор'ян, предметом філософського дослідження є людина у певній постійності й відносній незмінності своєї природи і водночас у тій неповторній конкретно-історичній цілісності, у якій реалізують себе константи якості й властивості індивіда. Тому філософське

питання про те, що таке людина, є питанням про її природу і сутність, про закономірності й механізми функціонування генетичних даних і придбаних у культурній історії традицій і якостей. Важливо не ігнорувати питання про характерні особливості й зміни суспільного розвитку, як середовища, що будує індивід, торкатися тем неповторної своєрідності сучасного конкретно-історичного єства особистості та її безпосереднього існування.

В філософії людина розглядається системно, цілісно. На кожному етапі розвитку, філософія акцентує увагу на певному колі проблем людини, окреслює теоретичну модель і впроваджує адекватні часу принципи дослідження особистості. Досліджується індивід як багатомірний та багаторівневий феномен, жодна окрема концепція, яка є в історії філософії, не визнається у якості універсальної. Кожний із типів антропології розглядається в історичному часі та у внутрішньому взаємозв'язку.

Питання часу завжди передбачає додаткове питання про контекст, в якому воно повинно «працювати», дисципліну, яка його розглядає. Якщо ж таким контекстом визначено філософію, то на авансцену спочатку запрошується палітра парадигм тлумачення часу, де, відповідно, фігурують такі концепти, як «історичний час», «біологічний час», «антропологічний час». Останній фіксує особливу значущість часу для людини і можливість його дослідження в руслі її потреб. Згадаймо чиясь виправдану «часову» розпач «не дай нам, боже, жити в епоху великих змін!»

Проблема часу розглядається у різних контекстах: філософському, онтологічному, соціальному, психологічному, тому що відчуває на собі вплив всього комплексу соціокультурних явищ. У зв'язку з цим особливої ваги набуває проблема історичного часу, що є безпосереднім часом людського буття, часом людської діяльності, складовою історичних подій, детермінантою творчої (і не творчої) діяльності, формування «нового мислення».

Сучасне «нове мислення» працює на випередження. Створюються можливі сценарії майбутнього, проектується ймовірнісні світи свободи, найміцніші, з точки зору виживання, способи буття індивіда та суспільства. Перша монада традиціоналізму – низький соціальний рівень і статус мислячої людини та інтелігенції як соціального прошарку. Теоретизування ілюструється суспільними поневір'яннями новатора, зубожінням винахідника у будь-якій галузі. Вимушена мімікрія письменника, журналіста, вченого вкрай шкідливі для розвитку будь-якого суспільства. Особливо гірко спостерігати за суспільствознавцями, що вимушені подавати хибну думку як розвиток «не поміченої раніше ідеї» владного чиновника.

Відрадно, що ми почали помічати ці «екзерсиси», надавати їм відповідної критичної оцінки. Це перші ознаки суспільного одужання. Люди чудово обходяться мінімумом розумової роботи, як констатував Шиллер Фердинанд Каннінг Скотт (1864-1937), англійський філософ, представник прагматизму, що тлумачив буття у дусі персоналізму та волюнтаризму. Стандартизоване промислове виробництво, коли воно вдало налагоджене, не потребувало постійного напруження інтелекту. Це, вважалось, могло викликати підвищене психічне навантаження на простий люд, чого слід суспільству уникати і чого громади чудово уникали довгі роки.

Вихід у нестійкий світ «новацій» вимагає від особистості постійного напруження, практичних пошуків для втілення «ідей», загальних мислительських зусиль. Інтелектуальну напруженість сучасного життя можна характеризувати як емпіричний факт, що вимагає додаткової уваги з боку усіх наук, без винятку. Новаторство, пошук, дискусія, самостійність, різнобічність, конкретність рішень небезпідставно вважаються травматичними для людської психіки. Нове мислення виводить особистість на новий рівень знань й новий рівень «нелінійного» існування. Нове мислення оздобилось новими категоріальними термінами, такими як: контекстуальне, системне, нелінійне, концептуальне, перспективне, аксіологічне, тощо.

Контекстуальність проблем і рішень контрастує з попереднім розумінням професіоналізму, яке базувалось на вмінні вирішувати типові завдання типовими методами. Такий «професіонал» кар'єрно зростав зі стажем роботи, від нього вимагався мінімум

мислення та максимум слухняності. Сьогодні, коли ми говоримо про необхідність підходу до проблеми на рівні фаховості, професійності, у поняття вкладається вже інший, більш адекватний зміст. Дискусія про «економічну свідомість» доводить, що суспільство намагається йти конструктивним шляхом. Суспільні інституції спровокувала економічна криза, що оголила малодієві бюрократичні методи управління. За допомогою «вольових рішень» фахові питання вирішувати стало складно, практичнішими виявились професіонали своєї справи, «економічні стимули» та економічні методи. Виявилось, що в економічних питаннях приховано безліч різнорідних інтересів: державних, групових, відомчих, особистих.

«Економічне» виявилось строкатим, ховалось то в «лукавій цифрі», то у знищенні дешевих товарів заміни їх на ринках дорогими. Вітчизняні вироби опинились у списках невігідних, імпорт мав більший «навар». Вивертів у сфері торгово-економічних відносин – безліч! Виявилось, що економічна форма краще політичної здатна наповнюватись «вигодами», «фартом» різного толку. Економічна система відносин у конкретному «окремому випадку» може існувати тільки у сфері такої ж чистої економічної конкретики.

Оптимальний для суспільства, держави економічний розвиток не може не враховувати системи соціально-політичних пріоритетів, економічних наслідків, демографічної ситуації, системи виробничих зв'язків, рівня наукових досягнень у галузі, сучасних параметрів, динаміки попиту, стану транспортної мережі, національно-культурних традицій. Важливі всі «інгредієнти суспільного вінегрету», що можуть вплинути на кінцевий результат. Фактично економіст, як і філософ, у сучасній цивілізації має справу з відтворенням самого життя. Сучасне буття людини – і контекстуальне, і стаціонарне, і змінне – означає неспівпадіння з будь-якою традиційною обмеженістю.

Ми змушені сьогодні надавати не лише економічну обґрунтованість проектів, а їх екологічну, навіть, психологічну експертизу. За філософським «флєром нужди» ховатись сьогодні марно, дурнів мало. Теза про пріоритет економічних методів може означати на практиці вимоги управлінських війн, що переслідують власний інтерес, а не суспільний. Нерідко момент світоглядних орієнтацій не враховується, проте свідомість сучасного українця має історичні корені й зараз, пробуджену самосвідомість повернути до сервільного стану неможливо, навіть тотальним зубожінням. Відбувся дивовижний, довгоочікуваний якісний стрибок гідності у свідомості українця. Тоталітарна свідомість сусіда-брата перелякана до нестями! Слід повернути до їх пам'яті вислів Конфуція, мудреця великого народу, до якого вони необачливо кинулися за підтримкою – хочеш помститися – рий дві ями!

Розуміння важливості виховання людської істоти на підвалинах історичної пам'яті наближає суспільні інститути до усвідомлення того, що є історія взагалі і для чого ці знання необхідні народу і самосвідомості кожного. Ті історичні дані, що «утрамбовують» у свідомість нового покоління, дійсно переслідують виховні та культурологічні цілі нації, але й також це завжди уподобання владних конгломератів як однієї з форм сучасних економічних об'єднань. Семе ці «уподобання» вкрай небезпечні, тому що викривлюють істину, нерідко «за дорученням» сатрапи знищують артефакти, щоб не залишати свідків брехні та невігластва «власцьмущих». Тут ситуації суцільно відпрацьовують сентенцію «цілуй руку, яку не маєш можливостей вкусити».

Історичні факти – це скарбниця, кожна дрібниця з давнини є ілюстративним матеріалом морально-етичних та політологічних максим, які для нас описують і тлумачать науковці. Вони підносять населенню не завжди адекватні істини, інколи дійсно помилково, тут важливо, щоб наука не виконувала завдань «партии и правительства», не допомагала брехнею забезпечувати ідеологічну «начинку» партійних піріжків. Повторюсь, керівні вказівки, «настанови», «уяви», нерідко елементарне неучтво, невігластво, є небезпечними для історії кожного народу.

Навчальні посібники навчальних закладів у нашій державі викликають багато нарікань, нерідко матеріали підібрані тенденційно. Неправдиві історії супроводжують

шеренги історичних подій і стосовно давнини, і відносно акцентів подій недавньої вітчизняної історії. Інших винуватих «назначають» за часів лихоліття, щоб спаплюжити сьогодення українця й українського народу, видаючи національну самосвідомість за націоналізм, пристосовуючи до народної гідності інші, малоприємні «ізми». З агресивних московітів станеться! Історичні приписи завжди були лукавством, лакуванням певних «нелицеприємних» часів. Легко плюндрувати особистості «на замовлення», замовчувати, робити «з мухи слона», хитро зміщувати акценти. Розібратися в істинному становищі речей важко, інколи неможливо за браком знищених доказів, особливо неспеціалісту. Нелукавому науковцю доводиться відокремлювати «зерна від плевел», ми повинні знати своє минуле, поважати свою культуру, любити і знати свою мову. Пам'ять і знання свого роду, свого походження, в собі несуть гени і кров, навіть небо, вода і повітря у кожного народу має особливий, рідний присмак. Так от, за останніми антропологічними, біологічними науковими дослідженнями, українська нація генетично нічого спільного зі слов'янськими народами, окрім віри, немає! І це не плюс, і не мінус, це звичайна наукова істина, бажана завжди і скрізь.

У більшості часів писалися не підручники з історії, а виткана історичними візерунками ідеологія. Зараз, у історичному знанні, проблематично відсепарувати ідеологічні нашарування з фактів, що дійсно мали місце. Спектр, на протилежних кінцях якого розміщені історична істина та історична міфологія – занадто мімікрійний, його кольори постійно змінювались, щоб малопомітно пристосовуватись «за потребами» влади. Деідеологізація історії необхідна, але має мало шансів на реалізацію. Кажуть: слабка людина, ласа до влади і портретів власної «величі»! Хтось казав, що часи не вибирають, в них живуть і помирають, тому завжди сучасники існуватимуть у полі необхідностей прикрашати свої оселі так же шалено і затято, як і власні таланти.

У своїх інтенціях (намаганнях) сучасна ідеологізована історія, на жаль, не контрастує з давньою, що велася від літописів, які мали своїх міфологізованих героїв. Природна тенденційність інтерпретації стародавніх подій для кожної спільноти. Зарадити правди вилучити її з глибини віків сьогодні неможливо всупереч всім технічним можливостям науки! Історія, в сучасній її формі, у поєднанні з матеріальною та духовною культурою є фактором спадкоємності у житті людей, спадковості соціального досвіду. Перестаючи бути «консервативним», сучасне суспільство, безумовно, не розриває всіх зв'язків із минулим. Взагалі неможливо водночас підвісити себе у «безповітряному» просторі. Інколи, наче повністю забуте, здатне досить чуттєво нагадати про себе. Історичний ланцюг не переривається ані у революціях, ані у переможних, відносно спокійних періодах, оскільки зберігаються матеріальні умови буття і елементи духовної культури, які зникають повільніше, ніж пам'ять, і щільніше трансформуються у суспільній свідомості неантагоністичних поколінь.

Радикальні спроби зруйнувати історичний зв'язок, щоб нечебто якнайшвидше побудувати «новий світ» силовими методами, насадити нову архітектуру, нову літературу, нове мистецтво, навіть нову мову. Вся ця «прогресивна новизна» з агресивними рисами обертається трагедією цілих поколінь людей. Двадцять століття фактично вкратило позитивне зростання демократичних паростків у українського народу. Розселювання, голодомор, Велика і локальні війни, руйнація моралі, сімейних зв'язків і традицій, знищення мови, культури – все це ми відчули на власній шкірі, і на власні очі не сподобились насолоджуватись панорамою обіцяного прекрасного майбутнього – комунізму!

А радянському комуністичному суспільству було гарантовано через 20 років рай, не гірше, ніж у саудівців, донецьким «ілюзіоністом» Микитою Хрущовим. Нічого вам не спадає на думку?! Здається, Донеччина – розплідник містифікаторів! То було «все навкруги моє» **теоретично** для кожного, а тепер «все навкруги моє» **фактично** персональне, вкрадене у трудового народу, якого, по невігластву, до того ж, поставили під гвинтівку, щоб відстоювати награване. Дивовижна містика! Супершахраї заволоділи двома виснаженими комунізмом, але ще багатими державами, і граються життями і смертями людськими в пінг-

понг! Воістину, хто не шанує свою армію – годує чужу! Не допомогли людям історичні паралелі, обдурили знову московіти Україну! Знадобиться чимало зусиль, щоб виправити ситуацію, проте, я вірю, що попри криваву ціну, топтатись по собі народ вже не дозволить!

Сучасний вал технологічних досягнень привабливий, надзвичайно стрімкий, багато у чому комфортний, проте, тотальна і глобальна технологізація «розлюднює» людину, роботизує її психіку, обмежує необхідні для почуттєвої рівноваги духовні контакти. Егоїзм у віртуальному просторі, де є можливість подавати і продавати «себе коханого», як заманеться, дає підстави вважати, що й історичні події теж будуть віртуально сумнівними, «неживими», змодельованими «на потребу». Тут хто сміливий, той і не голодний! Вкидай у людські мізки, що потрібно, щоб їх зруйнувати і знову повести не в той бік! Впливай на психіку 25 кадром – і натоп твій! Куди повернуть психічно хворі «літописники» сучасної історії агресивної Росії та кому це буде цікавим потім – важко сказати.

Наймодніше гасло серед молоді «Тут – і зараз!». Часи блискавично і кардинально змінюються, технізуються, глобалізуються, ні про який «плавний перехід» домовитися вже неможливо. Триматись «на плаву» поталанить лише добре інформованим, інтелектуально розвиненим професіоналам у своїх галузях. З цих переконань і трансформувати суспільну свідомість слід у фахових напрямках.

Абстрагуватись від думки, що «свобода від минулого» своерідна «лоскутна» амнезія, породжує неукоріненість індивіда, егоїзм «тимчасовості», комплекс непричетності, байдужості від безсилля не вдається. Суспільство, перенасичене такими якостями особистості, приречене на деградацію. Своїх «манкуртів» мала кожна епоха, але загальний стан суспільства компенсував місцеві руйнації історичного зв'язку, з часом відбувалась регенерація свідомості, громада виживала без тотальних культурологічних втрат. Залишається сподіватись на краще, але не пасивно очікуючі, а дієво втручатись у всі негаразди суспільства.

Розриви у загальному потоці історії інколи відігравали антитетичну, позитивну роль. Уособлене «нове», означало соціальний експеримент, що був корисним і у негативному, і у позитивному планах. Надійність стихійного механізму у наші часи різко знизилась, діалектика «змінності та спадковості», що діяла ще у нещодавньому минулому, у часи глобалізації відмирає як застарілий механізм. В умовах глобалізаційної інформаційної цілісності «культурна мутація», з небаченою досі швидкістю, стає всезагальною і невідворотною, як би ми не намагались втрутитись у ці процеси. В сучасних мобільних технічних умовах гальма не спрацюють, і це слід визнати без «еквівоків», мовляв, «а може...» Не може! Потяг пішов! Залишається швиденько приєднатися і діяти разом з іншими пасажирами, що просуваються у майбутнє.

Свідома наукова діяльність, по підтримці адекватної історичної пам'яті, не повинна припинятись в навчально-методичному процесі. Не слід потурати духовному каліцтву в угоду кому б там не було! У всіх аспектах історичні знання – це засіб соціалізації, гуманітаризації й гуманізації суспільства, і правдивість та істинність цього процесу слід допомагати відстежувати громадянам з самого раннього дитинства і до поважного віку. У історії проглядається ще одна функція, що зараз визнана ведучою – історичні знання допомагають нам у процесах набуття гідності, у практиці самоосвітництва як самоідентифікації, самовдосконалення, самоствердження.

Ми істоти опредмечені у минулих справах і думках поколінь. Вивчення фактичного історичного матеріалу дозволить нам вирішувати завдання дельфійського оракула – **пізнавати самого себе!** Чим ми відрізняємось від іншої природи, окрім капостей? Які ми є і якими ми повинні бути? Слід з'ясувати, що сьогодні – це наше завтра! Гуманістичні питання тисячоліть й досі не дочекались «внятої» відповіді. Міфологізована історія, як відомо, не працює на глибину, її використовують казкарі, а дорослі «діти» потім вимушені за все розраховуватись.

Через специфічне існування історія не тотожна часу як загальній формі буття матерії. Якщо б історичність зводилась до «проходження через роки», то мало б чим відрізнялась від

мінливості річкового руслу, або калюжі після дощу. У феномені історичності не накопичувались би ніякі проблеми. Людський процес буття, час буття є процес умовного, уявного, нерідко міфологізованого самовизначення.

За словами нідерландського філософа, пантеїста Баруха Спінози, людина – *causa sui* (лат. – причина себе). Він слушно вважав, що людина – частина природи, душа її – це модус мислення, а тіло – модус протягу до довжини. Воля співпадає з розумом, це те, що у кожного з нас всередині, а всі дії людини, як ланка, до ланцюга універсальної світової детермінації. Проте, говорено, що час не любить, коли його витрачають марно! Людину можна повністю ізолювати від природи, від матеріального контексту, мовляв, людина не обумовлена у своїй поведінці «зовнішніми обставинами життя», проте, що залишиться у такому випадку від її змісту?

Об'єктивне знання – передумова стійкої успішності самодетермінованої поведінки суб'єкта. В іншому випадку, це мало б вигляд неймовірності та випадковості. Та якою б малою не була міра самодетермінованості людини, і як би не була обумовлена її поведінка обставинами буття – це вже не відноситься до природного процесу. Автобіографія – дещо більше, ніж констатація часової послідовності, на зразок: «я народився, зростаю, пішов до школи, закінчив вуз, працював, одружився, виростив дітей, залишився невідомим і непотрібним нікому». Відсутня сумарна оцінка!

На мікрорівні історичного процесу самодетермінованість раніше подавалась як непомітна, або несуттєва. Тут історія набувала вигляду «природноісторичного» процесу, що означало «квазіприродний», тотожний природному у смислі об'єктивної закономірності, хоч тотожності тут не спостерігається. Історичні персонажі будь-якого рангу діяли свідомо. Історія, яка складається з множини подібних актів, виявляється об'єктивно незалежним від людини процесом, що автоматично забезпечує трансформацію суспільної свідомості. Зрозуміло, що закономірність така скоріше стохастична, ніж динамічна. Можна висловитись з цього приводу інакше: на мікрорівні історії не діяв суб'єкт, усвідомлюючий себе історичною одиницею. Індивіди, що формували тодішнє суспільство, не володіли аналізом власної свідомості, не розуміли її глобальних функцій. Для більшості «масштабний» історичний час виявлявся зачиненим для уяви. Зрозуміло, що майбутнє, у кращому випадку, намагалися передбачити в образі четвертої просторової координати світу, щось цікаве у цьому сенсі постійно пропонували езотерики – Блавацька, Гурджієв, Успенський, Реріх, інші.

Сучасне ноосферне людство, поєднане глобальними інформаційними мережами, починає масштабно замислюватись і відчувати себе як єдине ціле, пов'язане в єдину виробничо-економічну систему. Населення світу наближається до розуміння іншої історичної свідомості, що вже постала на порозі, поки що, здається, на оглядини. Світ ще повинен усвідомити її недоліки і шукати інших шляхів розвитку. Хтось побудував піраміди, інші незрозумілі поки споруди, і забрав з собою знання, змусивши нас «від сохи» шукати самостійні шляхи у науці.

Історична свідомість містить у собі розуміння власної свободи, відрізняючи історичну дію народів від природної стихії. Інтегрована пізнанням об'єктивних умов буття, причинних та інших зв'язків свобода преображає зміст історичного процесу. Ідея про сумісність свободи та необхідності не є новою. Свобода, на мою думку, пручається не необхідності, а примусу і насильству. Виявляється, що вільна необхідність працює у суспільній кухні якнайпродуктивніше, і, хоч тисячоліття тому це вже було відомо, доводиться знову і знову нагадувати людям про цю банальну істину.

Свобода – це історична самодетермінація соціального розвитку, але це не досягнення історичних подій у закономірності об'єкта, не залежного від волі та свідомості суб'єктів. Власний час (історичний час) людини і суспільства, які не володіють історичною свідомістю і почуттям історизму, не мають також і почуття історичної провини та історичної відповідальності, що неодмінно залишає негативний наслідок на свідомості суспільства трансформацією у «вседозволеність».

Штучне культивування історичного «безпам'ятства» вкрай небезпечно, а виховання на історичних прикладах – важливий засіб соціалізації нового покоління, з умовою збереження традицій. Безумовно, не як архаїки, а як культурологічної спадкоємності. Навчання, що охоплює предмет історії, як знайомство з іншою культурою, або навчання в якому, по суті, лише «культурологічна протипага», має різну навантаженість і несе різну істину. Критичний настрій до сучасних підручників історії, певний скепсис має підґрунтя. В останні часи кожна влада намагалася маніпулювати власним розумінням історичного процесу заради впливу на свідомість громадян.

Соціальний конформізм, антипатія до порожнього «вольнодумства» у політиці та економіці злились в один конгломерат проблем. Нашій свідомості, як і нашому буттю, притаманний гострий присмак невпевненості, нестійкості, невизначеності, громадської розгубленості. Ситуація політичних «потасовок», накладена на історико-теоретичні «бодання», поглиблює суспільний сум за інтелектуальним і відповідальним правлінням. Вкарбовувати позитив у суспільну свідомість на такому підґрунті вкрай важка справа, проте, ця надзвичайно важлива філософська проблема не повинна сходити з «порядку денного» вчених суспільнознавців у доступному для прогностичного огляду майбутньому.

Сказати, що зараз складний час – майже нічого не сказати. Загострився хворобливий процес зміни світоглядної парадигми, яка лежить в основі всієї сучасної культури та самого образу життя. Категорія часу є однією з універсальних філософських категорій, що визначають параметри буття людини. Час, проходячи через призму людської свідомості, має різноманітні форми репрезентації у просторі. Людство завжди повинно розрізняти послідовність уявлень про час і власне усвідомлення часової послідовності. А отже, в свідомості індивіда постійно існують свідоме розуміння поняття часу та множинні інтерпретативні судження про час. І знову тут пригадався слушний моменту вислів Конфуція: -- Я не знаю, що таке рано, але розумію, що таке пізно!

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аббаньяно Н. Структура экзистенции. Введение в экзистенциализм. Позитивный экзистенциализм /Николо Аббаньяно; [пер. с итал. А.Л. Зорин]. — СПб. :Алетейя, — 1998. — 506с.
2. Агацци Э. Человек как предмет философского познания /Э. Агацци.-Москва, 1991 // О человеческом в человеке: сборник /ред. И.Т. Фролов. — Москва: Политиздат, 1991. — С.59-80.
3. Бердяев Н. А. Самопознание. Опыт философской биографии/ Николай Александрович Бердяев. — М.: Политиздат, — 1991.
4. Гайденко П. П. Время. Длительность, Вечность. Проблема времени в европейской философии и науке / Пиама Павловна Гайденко. — М.: Прогресс-Традиция, — 2006. — 464 с.
5. Григорьян Б. Т. Филоофия о сущности человека / Борис Тигранович Григорьян — М.: Политиздат, — 1973. — 319 с.
6. Кант И. Критика чистого разума / Иммануил Кант; [пер. с нем. Н. О. Лосского; сост. В. А. Жучков]. — М.: Наука, — 1999. — 655 с.
7. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Рейнгарт Козеллек; [пер.з нім. Володимир Швед] — К.; Дух і літера. — 2006. — 429 с.
8. Курбатов С. В. Історичний час як детермінанта творчого процесу /Сергій Володимирович Курбатов — К.: Інформ. Система, — 2008. — 172 с.
9. Хайдеггер М. Бытие и время / Мартин Хайдеггер; [пер.с нем. В. В. Бибихин]. — М.: Ad Marginem. — 1997. — 452 с.
10. Уитроу Дж. Естественная философия времени / общ. ред. М. Э. Омеляновского. — пер. с англ. — М.: Эдиториал УРСС, — 2003. — 400 с.

ПОЛІТОЛОГІЯ

© Каретна О. О.

Каретна Ольга Олександрівна – доцент, кандидат політичних наук, кафедра соціальних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія»

УДК 316.42:37.014

СИСТЕМА ОСВІТИ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

В останні кілька десятиліть прогрес у розвитку суспільного виробництва і цивілізації був пов'язаний з досягненнями науки й освіти. Одним із важливих факторів соціалізації та соціокультурної інтеграції людини та ефективним засобом розвитку соціального капіталу особистості та підвищення рівня її соціально-економічної мобільності є освіта.

Ключові слова: соціальна мобільність, соціальний розвиток, сучасне суспільство, соціальні переміщення, розвиток освіти, соціальна нерівність.

СИСТЕМА ОБРАЗОВАНИЯ КАК ФАКТОР СОЦИАЛЬНОЙ МОБИЛЬНОСТИ

В последние несколько десятилетий прогресс в развитии общественного производства и цивилизации был связан с достижениями науки и образования. Одним из важных факторов социализации и социокультурной интеграции человека и эффективным средством развития социального капитала личности и повышения уровня ее социально-экономической мобильности является образование.

Ключевые слова: социальная мобильность, социальное развитие, современное общество, социальные перемещения, развитие образования, социальное неравенство.

EDUCATION SYSTEM AS A FACTOR OF SOCIAL MOBILITY

In recent decades, progress in the development of social production and civilization has been linked with the achievements of science and education. One of the important factors of socialization and socio-cultural integration of human and effective means of individual social capital and improve its socio-economic mobility is education.

Keywords: social mobility, social development, modern society, social movements, the development of education, social inequality.

Актуальність теми полягає в тому, що соціальна мобільність служить невід'ємною частиною культури та освіти в будь-якому сучасному демократичному суспільстві. Мобільні індивіди починають соціалізацію в одному класі, а закінчують в іншому. Вони буквально розриваються між несхожими культурами і стилями життя. Середній громадянин протягом життя переміщається на одну сходинку вгору або вниз, і дуже небагатьом вдається зробити крок відразу через декілька сходинок.

Соціальний розвиток сучасного суспільства має надзвичайно складний і неоднозначний характер. В перехідний період, на етапі суспільної трансформації, роль держави в упорядкуванні соціальних процесів є головною.

Метою цієї статті є дослідження вивчення освіти як чинника соціальної мобільності, невід'ємного і необхідного критерію розвитку суспільства.

Всі соціальні переміщення особистості чи соціальної групи включають у процес мобільності. П. Сорокін під соціальною мобільністю розумів будь-який перехід індивіда, або соціального об'єкта, або цінності, створеної або модифікованої завдяки діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої [1. с.302].

Сам термін «соціальна мобільність», як і багато інших соціологічних термінів, уже «прижилися». Суспільство звикло до них і стало частіше вживати в повсякденному спілкуванні. Частіше всього під «мобільністю» розуміють кар'єрний зліт, підвищення доходів та інші значущі для сучасної культури зміни в статусі людини. Проте категорія «соціальна мобільність» набагато ширше охоплює великий пласт соціальних феноменів, вивчення яких дозволяє зрозуміти багато чого про сучасне суспільство.

Важливим фактором генезису освіти в даний час стала рефлексія цілей його розвитку: вдосконалення вітчизняної освіти, інтеграція у світовий освітній простір, обмін знаннями, прийомами і методами різних шкіл, напрямів, формування єдиних поглядів їх збереження і перевлаштування. Тому соціологічний аналіз сучасного освітнього простору і соціальних аспектів освітнього процесу актуальний на будь-якому етапі розвитку людського суспільства.

XX століття принесло кардинальні зміни в систему суспільних відносин. Проте визначальну роль в соціальній мобільності, як і раніше, грало соціальне походження.

Приблизно з середини 60-х років в умовах установки суспільства на масовість і доступність освіти та деякої лібералізації режимів у Східній Європі освіта як соціальний інститут стала основним механізмом соціального тестування, відбору і розподілу індивідів за соціальними групами. На систему освіти поклалися функції соціального контролю за процесами інтелектуального, етичного, фізичного розвитку молодого покоління. А на систему професійної освіти, крім того, ще й функції контролю за розподілом покоління, вступаючого в самостійне життя, до різних осередків соціальної структури суспільства, класів, соціальних груп, виробничих колективів.

Освіта придбала статус найважливішого засобу соціальної мобільності, виступаючи як канал масових соціальних переміщень з одних соціальних груп, прошарків до інших. Що ж до освіти як каналу вертикальної циркуляції індивідів і механізму відбору всередині різних соціальних груп, то тут даний соціальний інститут у ряді країн (в першу чергу соціалістичного табору) поступався такому засобу, як членство в політичній партії [2. с.65].

В умовах переходу до ринкових відносин в СНД роль освіти як чинника соціальної диференціації та соціальної мобільності міняється. Значення диференціюючої функції освіти відчутно слабшає. Система освіти в результаті її реорганізації, з появою великого числа елітарних навчальних закладів втрачає колишню масовість і доступність. Здобуття хорошої освіти згодом стає все більш дорогим. Положення індивіда в суспільстві, можливості просування по службових сходах визначаються якістю здобутої освіти, багато в чому пов'язаною з престижем навчального закладу. Разом з тим як канали вертикальної циркуляції індивідів все більше виступають такі з них, як соціально-економічний статус, членство в політичних, суспільних організаціях, особисті зв'язки.

З введенням платної освіти в більшості держав СНД звужується соціальна база формування студентського контингенту (що негативно позначається на механізмі відбору абітурієнтів, якості підготовки фахівця), соціальна орієнтація на здобуття вищої освіти починає превалювати над професійною. В результаті чого значення освіти як каналу соціальних переміщень зменшується. Розвиток цих тенденцій вступає в суперечність з необхідністю нарощування інтелектуального потенціалу, з тими завданнями соціально-економічного і політичного плану, які вирішують держави СНД в кінці XX століття.

Соціальна нерівність у сфері вищої освіти ще далеко не подолана. Соціологічні дослідження, які проводяться в США та країнах Західної Європи, переконливо показують, що у складі студентських контингентів (особливо якщо мати на увазі найбільш престижні вузи) непропорційно великий відсоток займають вихідці з привілейованих верст населення.

Проте принцип доступності пробиває собі дорогу. Так у США, Франції, Канаді багато вузів (включаючи ряд університетів) зараховують без іспитів усіх абітурієнтів, що мають свідоцтва про успішне закінчення повної середньої школи, число вакансій на перших курсах не лімітується. Іншими словами, вступ до вищої школи починає розглядатися не як привілей, а як природне право і необхідна умова досягнення бажаного соціального статусу. Між рівнем освіти і заробітною платою виявляється чітка кореляція, прикладом можуть бути США. Працівники, що закінчили лише середню школу, тобто здобули середню освіту, заробляють у середньому в півтора-два рази менше, ніж їхні однолітки, що мають диплом бакалавра, і втричі менше, ніж доктори. Така ж пропорція в країнах Європи, скрізь функціонують механізми, стимулюючи прагнення молодих людей до підвищення свого освітнього рівня. Кожен крок в гору по освітніх сходах певним чином винагороджується, бо

в суспільстві міцно укорінялося сприйняття вищої освіти не тільки як соціального блага, але і як суспільної необхідності. Тому воно повинне оплачуватися і стимулюватися суспільством [3, с.3].

Суспільна затребуваність знань виявляється і в тому, що оплата малоосвічених працівників відносно знижується, а високоосвічених – росте, відносно та абсолютно. Функціонує ряд матеріальних стимулів, спричиняючи залученню талановитої молоді до наукової діяльності. Високий рівень освіти розглядається в розвинених зарубіжних країнах як відома гарантія від безробіття. Збільшення зайнятості йде головним чином за рахунок осіб з відносно високим освітнім цензом, саме для них в першу чергу призначаються нові місця. Правда, кон'юнктура на ринку праці в багатьох країнах показує, що певну частину безробітних складають і дипломовані фахівці, що не зуміли знайти собі застосування відповідно до отриманої професії та кваліфікації. Але все ж таки першими, хто страждає від безробіття, стають саме працівники з мінімальним рівнем освіти, особливо молодь, серед яких частка безробітних, як правило, в 3-4 рази більше, ніж серед дорослого населення. [3, с.6].

Підвищилося значення освіти і для молоді з привілейованих груп населення, що пов'язане з новим способом формування еліти західного суспільства. Ще в недалекому минулому окремим достатньо енергійним і заповзятливим людям вдавалося досягти вищих ступенів соціальних сходів і з мінімальною освітою. Проте в сьогоденній час такі варіанти практично виключені. Енергійність та працьовитість сприяють життєвому успіху, істотну роль грають і такі чинники, як матеріальне благополуччя, походження, протекціонізм. Але тільки цього вже недостатньо. Найважливішою умовою входження до складу економічного і політичного істеблшменту є наявність диплому престижного університету. Треба відзначити, що в нинішніх умовах до таких університетів вступає невелике число здібних учнів із бідних сімей. В західних країнах та США їх навчання оплачується крупними корпораціями і добродійними фондами.

Певну роль у розширенні обхвату молоді з не дуже спроможних сімей з середньою освітою грає державна допомога на дітей. Система такої допомоги досить ретельно розроблена у ряді країн Західної Європи, де сім'ї, незалежно від доходів, отримують щомісячну допомогу, починаючи з появи першої дитини. Допомога виплачується у Великобританії і ФРН до досягнення дитиною 16 років, у Франції – до 17 років, в Італії – до 18 років, а при продовженні стаціонарного навчання і після досягнення цього віку. Така система істотно стимулює і заохочує тих, хто прагне здобути вищу освіту [3, с.60].

У США діють федерально-штатні програми матеріальної допомоги сім'ям з дітьми, які мають в ній потребу. Грошові виплати цим сім'ям разом з продовольчими талонами складають більше половини їх доходу. Такі заходи, на думку держави, повинні сприяти продовженню навчання молоді з малозабезпечених сімей. Для забезпечення можливості навчання вихідців з цього кола після середніх навчальних закладів існує федеральна система студентських стипендій Pell-grants. Окрім неї, в різних штатах діють свої додаткові програми допомоги в здобутті вищої освіти.

Істотно вплинув на підвищення доступності, а відповідно, і соціальної мобільності той факт, що в державних, після середніх, навчальних закладах низки західноєвропейських країн плата за навчання відмінена або значно знижена (Німеччина, Австрія, Скандинавські острови). Частина студентів отримує стипендії: у Франції близько 20%, в Італії та Іспанії приблизно 10%. Також дуже поширена система позик, яка надається студентам крупними корпораціями та добродійними фондами [4, с.98].

Але приведені показники зовсім не означають, що країни Заходу в повному обсязі вирішили ті проблеми, про які йде мова. Існує відносна наявність системи пом'якшення соціальних перешкод при вирішенні питань здобуття подальшої, після середньої, освіти.

Відомо, що процес освіти пов'язаний не тільки з підготовкою до навчання з певного виду діяльності, але і впливає на соціальний статус індивідів. Проте добре відомо, що освіта – чинник, але не гарантія соціальної мобільності.

Таким чином, якщо слідувати теорії Н. Дж. Смелзера, вища освіта має одночасно і практичне, і символічне значення [5, с.114].

Індивід може використовувати свої знання для досягнення специфічних цілей. Прикладом може бути те, що, ставши лікарем після закінчення медичного факультету, фахівець використовує отримані знання на практиці. Взагалі диплом лікаря також вважається показником престижу та стає символом соціального статусу.

У нашому суспільстві існують три типи навчальних закладів: по-перше, елітні гімназії, ліцеї та спецшколи, як правило платні; по-друге, школи з частково оплачуваними послугами або окремими привілеями в освіті; по-третє, масові загальноосвітні школи, що забезпечують мінімальний освітній стандарт. У свою чергу, різні типи шкіл надають різну можливість доступу до вищої освіти: перші забезпечують підготовку для вступу в «престижні» вузи, які дають гарантії досягнення високої соціальної позиції, роботи і швидкої кар'єри в секторах економіки, що знаходяться на підйомі в умовах ринку, який розвивається; другі надають шанси на вступ до вузів «другого сорту», як правило, це технічні інститути, позбавлені широкої популярності та високого конкурсу абітурієнтів, які забезпечують місця «другого сорту» у вищих прошарках суспільства, оскільки є безперспективними в плані соціального просування в умовах стагнації виробничого сектору економіки і як наслідок цього – відсутність попиту на інженерні кадри; треті практично не дають можливості для вступу до вузу без додаткової підготовки.

Такий поділ загальноосвітніх навчальних закладів визначає тип соціальної мобільності, при якому представники різних соціальних верств виявляються нерівномірно розподілені по навчальних закладах, що забезпечує різні соціальні перспективи, коли вихідці з привілейованих соціальних груп отримують переваги в освіті, а для дітей з масових верств населення доступ до якісної освіти стає все більш закритим [6, с.18-19].

Достатньо цікаві думки щодо прояву в освітній сфері про такі її функції, як соціальна мобільність, висловлював ще в середині 70-х рр. нинішнього століття американський вчений Рендалл Коллінз. За твердженням та розумінням, розширення системи освіти в США обумовлене не тільки потребою в кваліфікованих фахівцях, але і боротьбою різних «статусних груп» за владні функції, матеріальне благополуччя та престиж. Динаміка цієї боротьби у розумінні Коллінза виглядає таким чином, що різні привілейовані групи (прикладом можуть бути лікарі та юристи) прагнуть до зміцнення своїх позицій у суспільстві. Вони «підтримують своїх» та створюють перешкоди для інших. Одна з таких перешкод – це високі вимоги до рівня освіти і обов'язкова наявність ліцензії. Таким чином, вважає американський фахівець, часто боротьба з приводу вимог до рівня освіти насправді обумовлена конфліктами статусного характеру. При цьому у виникаючих конфліктах привілейовані групи наполягають на жорстокості відповідності «стандартам», а групи підлегли вимагають «доступу» до благ. Іноді це стимулює надмірне розширення системи освіти, що далеко не завжди відповідає реальним потребам економіки даного конкретного періоду [7, с. 66].

У соціологічній літературі ще в 70-их роках сформувалася точка зору, що ставить під сумнів абсолютну пряму залежність між освітнім цензом індивіда та його шансами скористатися винагородою, яку може запропонувати суспільство.

Цілком зрозуміло, що, чим більше індивід вчиться, тим вище його шанси добитися високого доходу і висхідної соціальної мобільності. Принаймні, саме освіта дає атестати, дипломи, свідоцтва, необхідні для знань багатьма видами діяльності. Також існує висока взаємозалежність між освітнім цензом або кількістю років, проведених в учбових закладах і успішною роботою. Проте разом з тим виявлено, що на професійні досягнення впливають інші чинники, наприклад, розумові здібності та соціальний і економічний статус батьків і дія середовища.

Дійсно освіта сприяє висхідній мобільності, але дає не тільки знання, необхідні для оволодіння професіями високого статусу; прикладом тут може слугувати той факт, що чим

довше індивід знаходиться в освітній системі, тим глибше він сприймає багато суспільних процесів.

У американській соціології освіти в 80-х роках широко розповсюдилося твердження (що виникло, природно, в результаті конкретних соціологічних досліджень), що хоча і зросла чисельність громадян США, що мають можливість вчитися протягом тривалого терміну, це не вплинуло на основну нерівність в розподілі доходів. Соціальний статус батьків та расова приналежність робить вагоміший вплив на мобільність і статус дітей, чим тривалість років, витрачених на навчання. Також немає єдиної точки зору і на значущість якості, що здобувається, для висхідної мобільності воно важливе, але ступінь його впливу суперечливий [8. с.31].

Існує суперечність між високим освітнім рівнем жінок і зниженням їх шансів на ринку праці. Три хвили низхідної мобільності, викликані економічною кризою, більшою мірою торкнулися жінок. Так, у 1991 р. серед спеціалістів підприємств ВПК з вищою освітою, що втратили роботу, більш, ніж половини склали жінки; в 1993 р різке зниження доходів, а значить соціального статусу, торкнулося сфери освіти та медицини – традиційно жіночих професій; нарешті, криза 1998 торкнулася раніше благополучної банківської сфери – серед звільнених, у першу чергу, знову були жінки.

Крім того, після 1998 посилилася конкуренція з боку чоловіків у таких традиційно жіночих галузях, як банківська справа, сфера послуг і адміністративна робота (від секретаря до офіс-менеджера): як тільки в них істотно підвищилися доходи працівників, відразу збільшився приплив чоловіків. Іншою стороною цього процесу є те, що середня зарплата жінок приблизно в 1,5 рази менше, ніж у чоловіків.

Фактором, що ускладнює висхідну мобільність жінок є й те, що самі жінки не вважають дискримінацією менші шанси на ринку праці. Так, проведені опитування показали, що жінки, на відміну від чоловіків, не ставлять перед собою границю рівня зарплати і посади, нижче яких вони не мають наміру опускатися. В умовах високої конкуренції на ринку праці подвійна відповідальність – на роботі і в сім'ї – обмежує професійну траєкторію жінки рамками виживання, а не прагненням піднятися наверх.

Жінки, які мають вищу освіту і навіть зробили вдалу кар'єру, частіше йдуть в «човниковий бізнес» або займаються торгівлею на ринку, тому що для них головним фактором було забезпечення матеріального становища сім'ї, а не особисті амбіції [9. с.79-81].

В Україні проблема жіночої мобільності, пов'язаної з освітою, в умовах суспільства, що постійно змінюється, набуває досить великого значення для будь-якої соціальної структури. Для нашого суспільства характерною особливістю є серйозний вплив на можливість жінки підніматися кар'єрними сходами. Показовим є те, що в нашому суспільстві жінки складають більшу половину населення, чисельність їх в органах представницької та законодавчої влади вкрай мала, а жінка в якості політичного лідера представляє виняток. В якості відмінної риси більшості українок зберігається нав'язане минулим (радянським) часом прийняття ролі працівника другого сорту на ринку праці. Багато жінок нашої країни вважають, що домашнє господарство, яке було сферою відповідальності жінки, підтримувало уявлення про те, що підлегле становище на роботі є частиною природного порядку речей. Наприклад, у дослідженні Мансурова В. А. і Семенової Л. А. наголошується, що більшість жінок-фахівців з вищою освітою, які працювали на конверсійних підприємствах, згодні з тим, що основною сферою діяльності жінки повинні бути дім і сім'я.[10. с.100].

На думку експертів, на сьогоднішній день в Україні мають місце випадки дискримінації жінок, такі як відкриті дискримінаційні висловлювання представників влади, мала чисельність присутності жінок в уряді та недопуск їх до прийняття важливих державних рішень, дискримінації в інформаційному просторі, пенсійна реформа, котра порушує права працюючих жінок, ігнорування з боку держави необхідності створення системи надання допомоги потерпілим від домашнього насильства. Експерти відзначають, що досвід багатьох країн Європейського Союзу показав, що для того, щоб забезпечити жінкам доступ до керівних посад, потрібно їх відповідно готувати. «У 2003 році Норвегія, яка мала серед

членів правлінь компаній і керівних посад тільки 7% жінок, досягла в 2009 році 38,7% жінок на керівних посадах», – повідомив Костриця і пояснив, що цього вдалося досягти завдяки спеціальній програмі підготовки та введенню обов'язкової квоти для закритих акціонерних підприємств – досягти не менше 40% представництва жінок на керівних посадах [11. с.2]

Таким чином, можна зробити висновок, що соціальна мобільність впливає на утворення, в усякому разі, це помітно по кількості чинників, які враховуються: наприклад, соціально-економічний статус, умови на ринку праці, характер розвитку економіки, ступінь протекціонізму при вирішенні кадрових питань у кожному конкретному суспільстві. Важко вибудувати чітку ієрархію та взаємозв'язок між освітнім цензом, соціальною мобільністю, становищем у суспільстві та доходами.

Коли в результаті економічних змін інтенсифікується процес виникнення нових престижних посад, якоюсь мірою це сприяє висхідній мобільності. Коливання на ринку робочої сили також впливають на мобільність та доходи. Таким чином, стан народногосподарського механізму, рівень розвитку економіки в тій або іншій її складовій на кожному конкретному етапі, умови попиту і пропозиції можуть відчутно впливати на освіту як на чинник, що визначає рівень соціальної мобільності і працевлаштування. Проте оскільки освіта завжди була важливою для пом'якшення соціальної нерівності та розглядалася як чинник досягнення соціальної єдності, воно завжди знаходилося під контролем або, принаймні, під впливом тих, хто знаходиться на вершині владних структур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова: Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с
2. Образование в социокультурном воспроизводстве: механизмы и конфликты / Отв. ред. В. Н. Шубкин. М.: ИС РАН, 1994. — 117 с.
3. Высшее образование на рубеже веков : трансформация социальных функций [Электронный ресурс] / Е. В. Астахова // Полемика : Интернет-журн. программ обмена для ученых-исследователей / Совет по междунар. исслед. и обменов IREX. — 2000. — Вып. 7. — Режим доступа: <http://www.irex.ru/press/pub/polemika/07/ast>.
4. Штокман Е. А. Высшее образование в США / Е. А. Штокман, А. Е. Штокман. — М.: Издательство Ассоциации строительных вузов, 2005. — 200 с
5. Смелзер Н. Дж. Социология. Освіта в Америці / Н. Дж. Смелзер // Социология: пер. с англ. — М.: Феникс, 1994. — 688 с
6. Чередниченко Г. А. Школьная реформа 90-х годов: нововведения и социальная селекция // Социологический журнал. 1999. №1/2. — 152 с.
7. Зиятдинова Ф. П. Образование и наука в трансформирующемся обществе / Ф. П. Зиятдинова // Социс. — 1998. — № 11. — С. 66-72. с.
8. Литтл Брюс А. Высшее образование в США / Б. А. Литтл ; пер. с англ. Е. Воронцова. — Симферополь: [б.в.], 1997. — 31 с
9. Серегина И. И. Профессиональная карьера // СОЦИС. 1999. - №4. 193 с.
10. Мансуров В. А., Семенова Л.А. Интеллигенция конвертируемых предприятий // СОЦИС. 1998. — №10. 203 с
- 11 В Украине по-прежнему актуальна проблема гендерного равенства. Режим доступа: <http://healthinfo.ua/articles/aktivn-otdh/2782>

Климончук Василь Йосифович – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

УДК 32:123.:342.727/.729

ПОЛІТИЧНІ СВОБОДИ: СУТЬ, ФОРМИ ТА СПОСОБИ НАУКОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

У статті здійснено аналіз дискурсу політичних свобод у сучасній вітчизняній політичній науці. Констатовано, що після суперечливого історичного шляху державотворення в методологічних концептах сформована найважливіша форма власної ідентифікації в сенсі історії, культури, традиції, ціннісних визначень, умов та способів життя. Показано, що вітчизняна політична думка, трансформуючись крізь призму національно-історичного досвіду, надавала класичним поняттям своєрідного забарвлення та змісту.

Ключові слова: політичні свободи, політична влада, політичні цінності, громадянське суспільство, інформаційне суспільство, демократична політична система.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ СВОБОДЫ: СУЩНОСТЬ, ФОРМЫ И СПОСОБЫ НАУЧНОГО ОПРЕДЕЛЕНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ НАУКЕ

В статье анализируется дискурс политической свободы в современной отечественной политической науке. Констатируется, что после противоречивого исторического пути создания государства в методологических концептах сформирована важнейшая форма собственной идентификации в смысле истории, культуры, традиции, ценностных определений, условий и образов жизни. Показано, что отечественная политическая мысль, трансформируясь сквозь призму национально-исторического опыта, представляла классическим понятиям своеобразие расцветок и содержания.

Ключевые слова: политические свободы, политическая власть, политические ценности, гражданское общество, информационное общество, демократическая политическая система.

POLITICAL FREEDOM: THE ESSENCE, FORMS AND METHODS OF SCIENTIFIC DEFINITION INTO NATIVE CONTEMPORARY POLITICAL SCIENCE

The article deals with the analysis of the political freedom discourse in the present-day domestic political science. Established, that after the contradictory historical way of creation of the state in methodological concepts' the major form of own authentication is formed in sense of history, culture, tradition, valued determinations, terms and ways of life. It is rotined that a domestic political idea, transformed through national-historical experience, gave classic concepts originality of colourings and maintenance.

Key words: political freedoms, political power, political values, civil society, information society, democratic political system.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження сутності політичної свободи належить до актуальних проблем. Адже людська свобода – єдиний універсальний індикатор визначення стану, рівня розвитку, а головне – ефективності функціонування всієї системи суспільно-політичних відносин, влади, дії політичних інститутів, різноманітних норм, законів, функціональної придатності політичної системи, громадянських основ буття.

Проблема політичної свободи в сучасній політичній науці України досліджується (безпосередньо чи дотично) у низці контекстів залежно від сфери, напряму чи предмета зацікавленості. Загалом ці візії можемо класифікувати у такий спосіб, як пошуки оптимальних методологічних основ дослідження проблеми свободи, вивчення теоретичних концептів свободи вітчизняних і зарубіжних авторів, антропологічні визначення свободи, історичні форми та шляхи реалізації людських свобод. Також важливе значення мають місце і пріоритети політичних форм свободи у співвідношенні з економічними, соціальними,

культурними, національними тощо. Особливо актуальними є проблеми загроз нинішнім формам свободи, пов'язані зі складними глобалізаційними, економічними, ресурсними, етнічними, релігійними та іншими чинниками.

Аналіз останніх досліджень. У зв'язку з цим у сучасній українській політичній науці з'явилася низка глибоких та цілком оригінальних досліджень, котрі зосереджуються на аналізі методологічних засад системи знань, що дають можливість звертатися до системного визначення місця та ролі людини в сучасних складних трансформаціях. Помітний внесок науковців, котрі розглядають політичну історію України й історію вітчизняної політичної науки зробили М. Кармазіна, А. Круглашов, Ф. Кирилук, Ю. Левенець, О. Солтовський, Я. Турчин, П. Шляхтун. Економічні, етнополітичні, соціальні, інституційні, виборчі, громадянські свободи у контексті демократично-правової держави вивчають, зокрема вітчизняні науковці Т. Андрющенко, В. Бебик, В. Бурдяк, І. Варзар, В. Горбантенко, В. Денисенко, Г. Кутц, М. Лендъел, М. Михальченко, С. Наумкіна, Н. Ротар, А. Сіленко, Л. Смола.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є концептуалізація теоретико-методологічних засад політичної свободи в контексті аналізу особливостей формування її на рівні індивіда, політичних інститутів та інваріантних структур, суспільно-політичного життя і такого складного феномену, як нація.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Саме до таких праць належить монографія Ю. Левенця «Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початку XX століття)» [1]. Автор аналізує методологічні основи визначення політико-історичних особливостей розвитку України та способи осмислення історії, використовуючи контексти: ідеологічні чинники політичної боротьби за свободу та незалежність; концептуальні особливості характеристик, форм і методів боротьби за свободу («генетичний метод» М. Грушевського й «вольовий націоналізм» Д. Донцова); морально-етичний дискурс в історії вітчизняної політичної думки (антропологічний аспект).

Науковець цілком справедливо стверджує, що проблема визначення феномену свободи в історії розвитку політичної, культурологічної та філософської думки в Україні переважно розв'язувалась у площині «історія – політика (ідеологія)». Водночас простір самої свободи в українській традиції, на противагу європейській, зміщується до надіндивідуальних феноменів – соціуму, нації, класу, еліти, відтак усі форми, методи та способи відстоювання її стають надіндивідуальними. Натомість «в умовах цивілізації людина і всі її форми самоздійснення набувають принципово нових, гуманітарних функцій, суть яких полягає в забезпеченні власного виживання на принципах співіснування з усім живим, що її оточує, а також з оточуючим природним і соціальним середовищем. Саме функція співіснування людини у світі з різноманітними предметами культури, з оточуючою природою породжує гуманітарний аспект її життя, усвідомлення людського, тобто духовного виміру, зумовленого органічним взаємозв'язком з культурою і соціумом» [1, с.457].

Аналізуючи розвідки Ю. Левенця, доходимо висновку: є підстави розглядати дві фундаментальні парадигми світоглядно-політичного порядку, котрі істотно вплинули на формування і політико-ідеологічного дискурсу загалом, і практичних форм реалізації та теоретичних способів осмислення політичної свободи як історично означеного способу самореалізації особи й спільноти у системі комунікативних відносин «людина – соціум – держава». Це, з одного боку, парадигма; її автор визначає як «антропологічну», оскільки центр парадигми становить людина та її свобода (антропологічний вимір свободи). З іншого – йдеться про парадигму «колективістську», що диференціюється на «соціоцентричні» й «націоцентричні» напрями, де пріоритетом постає не індивід та його свобода, а класова чи національна солідарність (колективістська або кооперована форма свободи).

Загалом проблема політичної свободи в наукових дослідженнях академіка Ю. Левенця отримала лише риси окреслення, без артикуляції на глибинні технології, способи, умови формування та здійснення, оскільки автор головними у своїх працях вбачає інші завдання.

Самі способи, умови, технології та принципи формування свободи в її індивідуальних і колективістських вимірах простежуємо у наукових розвідках В. Денисенка [2-6]. Свої моделі ментальних, культурних, правових, економічних основ політичних свобод Ю. Левенець та В. Денисенко вибудовують під різними кутами візій. Перший переважно акцентує на історичних умовах становлення політичної системи, політичних відносин, а отже, і форм свободи в Україні; другий формує модель специфічності становлення буржуазних форм свободи в Європі XVI–XIX ст. На думку В. Денисенка, принцип співвідношення людини та держави в історичному аспекті вибудовує щонайменше дві узагальнені парадигми: або ж держава як сутність соціально-політичного буття людського світу перебуває за межами реально існуючої цілісної системи людського буття (точніше – за межами кожного індивідуального способу проживання цієї дійсності), або ж вона становить суть такого буття, – тоді якісно змінюється зміст і сенс людської свободи. В останньому випадку буття самої держави іманентне буттю людини взагалі. Звідси – і вся система онтологізації феномену держави, котра вибудовується як складна ієрархічна система інституцій та відносин, що обов'язково постають як реалії людської дійсності, котрі починають вимір з людини і нею ж завершують. Однак тоді виникає парадоксальна ситуація: сутність самої людини, її свободи мусять бути тотожними державі – й навпаки. На рівні суспільного буття у певних межах розуміння це виразити можна, а на рівні співвідношення «індивід – держава» (якщо цей індивід не єдиновладний суб'єкт у системі тоталітарного чи авторитарного правління) таку тотожність сприйняти неможливо. Проте в історії політичної думки спроба «індивідуалізації» держави (а відтак – й «індивідуалізації» свобод) і «одержавлення» особи (відповідно – «одержавлення» свобод) була.

У Новий час, справедливо зауважує В. Денисенко, ці погляди репрезентувалися теоретиками суспільного договору та природних прав людини. І зовсім не утопічною виявилася така достатньо раціональна й прогресивна система теорій, адже з цього часу починає відлік алгоритм буржуазного суспільства: «Держава для людини, а не людина для держави». Така формула перетворюється на основу нового алгоритму свободи – як «свободи для людини», а не як «свободи від чужого». Отже, держава стала іманентною самій суті людини, але рівноцінно ж (чи, може, й більше) вона трансцендентна цій сутності людського буття. Це дає змогу навіть політичні свободи наповнити змістом людського буття, а не мертвими схемами політичних інститутів та відчужених владних відносин. Автор зауважує (і з ним не можна не погодитися), що така трансцендентність держави не перекреслює і не заперечує сутнісних ознак особи в ній, а навпаки, утверджує їх [5, с.116].

Найважливіше, з нашого погляду, в працях цього вченого те, що всі форми свободи він розглядає, використовуючи теорії лібералізму. Так, це насправді генетично правильно, хоча лібералізм як ідеологія та політична теорія в історії має декілька етапів суттєвої трансформації.

Тому вважаємо за необхідне звернутися до наукової розвідки Г. Куц, яка аналізує трансформаційні процеси політичних теорій лібералізму [7]. У науковій праці здебільшого визначено основні відмінності між проблематикою класичного та сучасного лібералізму, але недостатньо висвітлено відмінності між проблематикою змісту, форм і детермінант трансформацій людської свободи загалом та політичної зокрема. Хоча значущою стає аргументація, що класична ліберальна теорія та неолібералізм акцентують на різних аспектах кореляції лібералізму з демократією. У неоліберальній теорії індивідуальна свобода часто прирівнюється до свободи корпоративної. Таке зміщення пріоритетів загрожує майбутньому демократії, оскільки неоліберали не здатні сприймати правління за принципом більшості, натомість вони готові віддати владу певній групі експертів.

У праці цілком обґрунтовано стверджується: Україна перебуває на межі двох культур: між Сходом та Заходом. Саме ця «серединність» (медіативність) періодично зумовлювала різні форми протистоянь (релігійні, електоральні, соціокультурні та ін.). Головне ж – вона формує своєрідне «серединне» розуміння свободи – нібито для людини і водночас лише для спільноти; нібито на засадах моральності й водночас за межами такої, ніби через право та

закон, насправді нерідко цинічно обходячи всякі норми і правила. Отже, в сучасній Україні спостерігається переплетення східної та західної культурних традицій. Східна (візантійсько-православна) культурна традиція поширювалася переважно на духовний рівень української культури. Західна стала основою соціально-політичних взаємодій, оскільки на суспільно-політичному рівні найчастіше простежувалося відторгнення візантійських традицій. Лише вихід за межі чітко означених пріоритетів, зауважує Г. Куц, здатний окреслити продуктивне майбутнє. Ментальність українського народу – і на Сході, й на Заході – глибоко індивідуалістична. І саме індивідуалізм, який є базисною установкою в українській ментальності, може бути передумовою становлення демократичної політичної культури, основою нового типу свободи.

Заслуговує на увагу колективна монографія українських науковців Л. Губерського, В. Андрущенка та М. Михальченка «Культура. Ідеологія. Особистість» [8]. Автори досліджують функціональні й генетичні основи людської свободи та культурно-історичні форми її репрезентації. Чільне місце посідає аналіз предметного поля культури, яке у кожній історичній та політичній системі стає не лише тлом, на котрому людина може задано творити себе, а й є особливою матрицею, що у кожній точці буття формує сенс людської діяльності, поступу через способи, умови здійснення свободи. Саме вона задає і сенс життя, і вектори, і зміст, і характер культурного та духовного, в тому числі й ідеологічного, прогресування.

Наголошуючи на великій загальній методологічній значущості цього наукового доробку для розвитку вітчизняної гуманітарної науки, стверджуємо, що проблема свободи в ньому аналізується лише через спектр культури та її складової – ідеології, зважаючи на предмет дослідження. Тому історичного та діяльнісного спектра дослідження проблем політичної свободи ми в цій розвідці не простежуємо.

У монографіях Ф. Кирилюка «Новітня політологія» [9] та «Філософія політичної ідеології» [10] автор досліджує особливості історичних підходів до формування теорій політичної свободи. Другий спектр дослідження Ф. Кирилюка – аналіз проблеми політичної свободи через систему ідеологій. Адже це той самий чинник, де поняття «свобода» постає у трьох вимірах: як ідеал; як реальний шлях, технологія здійснення; як результат (помилковий, або ж істинний), що прочитується через способи реалізації самої ідеології на шляху реалізації політичної влади [10, с.54-64]. Окрім того, Ф. Кирилюк убачає в різновидах ідеологій різновиди не лише засобів та механізмів досягнення свободи, а й різновиди бачення самого феномену свободи та систему інституційних засобів її ствердження.

У дослідженні проблем політичної свободи важливим є означення меж та критеріїв нових її форм, що встановлюються такою сферою людського буття, як система громадянських відносин та інститутів громадянського суспільства. У цьому аспекті необхідно розглянути праці А. Колодій. Відразу ж зауважимо: спеціально проблему свободи А. Колодій не досліджує, хоча в контексті аналізу принципів, історичних форм та способів становлення громадянського суспільства вона, безперечно, звертається до характеристик цього складного феномену. Адже стан і спосіб функціонування громадянського суспільства – це артикуляція розвитку рівня як індивідуальних форм свободи та соціальних, виявом котрих є «різні форми солідарної взаємодії», так і політичних. У зв'язку з цим визначення громадянського суспільства як «сфери спілкування, взаємодії, самоорганізації й самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави й у якій переважають громадянські цінності», по суті, спирається на головний критерій – реальну свободу громадянина. Адже однією з найважливіших ознак такого типу суспільства є плюральність внутрішнього стану його відносин. «Громадянське суспільство можемо визначити, – констатує вчена, – ще й як плюралістичний тип співіснування, організації і захисту групових та їх стосунків із державою» [11, с.89]. Тому проблему свободи А. Колодій розглядає не лише як таку, що системно, через права й обов'язки, може бути організована державою та її інститутами, а й таку, яка не менш системно може бути самоорганізована та самоконтрольована самим суспільством, і це в громадянському суспільстві стає

визначальним.

Детальніше проблему самоорганізації суспільства як норму реалізації свободи досліджує у монографії М. Лендъел [12]. Учена розглядає її в специфічному контексті – на прикладі становлення сучасної демократії, а точніше – нових форм місцевого самоврядування в країнах Центральної та Східної Європи. Проблема свобод дослідниця розглядає прагматично на структурно-функціональному рівні. Так, нею обґрунтовано, що вже впродовж першого постсоціалістичного десятиріччя почали формуватися типові форми взаємодії між локальними елітами та партіями, частина з яких була притаманною для всіх країн регіону, а також склалися загальні чинники впливу на ці відносини (саме це і є практичним виявом реальних свобод).

Аналізуючи науковий доробок М. Лендъел, можемо стверджувати, що вчена, беручи до уваги завдання своїх розвідок, прагматизувала суть людських свобод, у тому числі й політичні виміри до форм локальних способів та можливостей їхньої реалізації.

Проблему формування соціального типу держави окремі науковці цілком закономірно пов'язують із узаємодоповненням як збагаченням системи людських свобод державними, громадянськими та соціальними чинниками, оскільки жодна зі складових не надає всієї повноти таких свобод. «У громадян демократичного суспільства, – зазначає А. Сіленко, – інтереси численні, різноманітні й диференційовані, а як засвідчує практика, сил і засобів навіть економічно розвиненої країни недостатньо для задоволення потреб і інтересів своїх громадян. Тому логічно, що частину цих функцій перебрало на себе громадянське суспільство, зокрема структури приватного бізнесу і некомерційні громадські організації. Держава загального добробуту не залишається такою самою, якою вона була на початку свого виникнення» [13, с.56-57].

Заслугове на увагу монографія Л. Смоли «Детермінанти політичного процесу сучасності» [14]. Авторка дала оцінку ефективності застосування методів інформаційно-психологічних впливів у суспільній взаємодії та довела значущість впливу інформаційно-психологічних детермінант політичного процесу на національну безпеку країн, окреслила взаємозв'язок інформаційно-психологічного впливу на громадську думку. В праці окремо визначено структуру системи маніпулятивного впливу й основні зміни державної політики в галузі інформаційно-психологічної безпеки в Україні та країнах Західної Європи і США. Таке спрямування наукового дослідження допомогло, на наш погляд, окреслити форми маніпуляцій не лише зі свідомістю й поведінкою людей, а й з формами свободи, нормами її відчуття та конституювання. Тобто це – одна з небагатьох наукових праць, які вийшли в останній час, де окреслені складні технології обмеження свобод, їхня деформована репрезентація відповідно до свідомо деформованого змісту ідеології, уніфікація та спрощення сутнісних означень свободи і силове (маніпуляційне) нав'язування їхніх норм суспільствам [14, с.84-91].

Наголосимо, що з розвитком інформаційного суспільства відбувається трансформація наукових підходів до цієї проблематики, їхня переорієнтація з розуміння й аналізу внутрішнього світу індивіда чи груп на дії стосовно його зміни. Інформаційне суспільство відкрило можливості ефективнішого маніпулювання людьми, їхніми цінностями, нормами, установками, а найголовніше – відчуттям і самими онтологічними формами свободи. Подальше поширення інформаційних технологій, інтернетизація, комп'ютеризація суспільних відносин зумовлюватимуть поглиблене використання інформаційно-психологічних впливів як засобу політичної, економічної та зовнішньополітичної боротьби. У наш час важливості набувають дослідження у сфері інформаційно-психологічного впливу, що засвідчує увага, яку приділяють їй провідні країни світу, зокрема прийняття нових доктринальних документів, створення відповідних структур і велика кількість наукових розвідок.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Зроблено висновок, що проблема політичної свободи в сучасній політичній науці України досліджується (безпосередньо чи дотично) у низці контекстів залежно від сфери, напряду чи предмета зацікавленості. Загалом

ці візії можемо класифікувати у такий спосіб:

пошуки оптимальних методологічних основ дослідження проблеми свободи;
 вивчення теоретичних концептів свободи і вітчизняних, і зарубіжних авторів;
 антропологічні визначення свободи;
 історичні форми та шляхи реалізації людських свобод;
 місце і пріоритети політичних форм свободи у співвідношенні з економічними, соціальними, культурними, національними тощо;
 інституційні й процесійні основи здійснення політичних форм свободи;
 соціальні, правові й управлінські чинники регулювання форм політичної свободи у транзитних суспільствах;

питання людської свободи в контексті культурно-цивілізаційних суперечностей;
 проблеми загроз нинішнім формам свободи, пов'язані зі складними глобалізаційними, економічними, ресурсними, етнічними, релігійними та іншими чинниками.

Загалом аналіз джерел дає підстави стверджувати, що на сучасному етапі розвитку політичної науки в Україні проблема антропологічних та інституційних вимірів політичних свобод потребує детальнішого дослідження і на рівні методологічної форми системного осмислення, і на рівні практичного досягнення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття / Ю. Левенець. — К. : СтилоС, 2001. — 585 с.
2. Денисенко В. М. Аксиологія динаміки політичних процесів / В. М. Денисенко, В. Й. Климончук. — Л. : Простір-М, 2005. — 245 с.
3. Денисенко В. М. Дискурс свободи : утопія та реальність вибору / В. М. Денисенко, В. Й. Климончук, Ю. О. Привалов. — Л. : Астролябія, 2007. — 212 с.
4. Денисенко В. М. Проблема свободи людини: конотації у філософських теоріях Нового часу / В. М. Денисенко // Соціогуманітарні проблеми людини. — 2010. — № 4. — С. 115-129.
5. Денисенко В. М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії / В. М. Денисенко. — Л. : ПАІС, 1997. — 274 с.
6. Денисенко В. Реформування інституційної системи політичних відносин та влади в державах транзитного характеру (на прикладі України) / В. М. Денисенко // Вісник Львівського університету. Філософські науки. — 2008. — Вип. 11. — С. 150–159.
7. Куц Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору / Г. М. Куц. — Х. : Апостроф, 2011. — 300 с.
8. Губерський Л. Культура. Ідеологія. Особистість: методолог.-світоглядний аналіз / Л. Губерський, В. Андрущенко, М. Михальченко. — К. : Знання України, 2002. — 580 с.
9. Кирилюк Ф. М. Новітня політологія / Ф. М. Кирилюк. — К. : Центр учбової л-ри, 2009. — 564 с.
10. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології / Ф. М. Кирилюк. — К. : Центр учбової л-ри, 2009. — 520 с.
11. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства : теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні : монографія / А. Ф. Колодій. — Л. : Вид-во «Червона Калина», 2002. — 276 с.
12. Лендъел М. О. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи: монографія / М. О. Лендъел. — Ужгород : Мистецька лінія, 2011. — 688 с.
13. Сіленко А. О. Деякі тенденції розвитку соціальної держави / А. Сіленко // Право України. — 2005. — № 8 — С. 56-57.
14. Смола Л. Є. Детермінанти політичного процесу сучасності. Теоретико-політологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі / Л. Є. Смола. — К. : Видавн. дім Дмитра Бурого, 2010. — 448 с.

Красножон Олена Сергіївна - аспірант кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 32-027.21+327.323+323.174

ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА ПРИКЛАДІ ЄВРОРЕГІОНУ «НИЖНІЙ ДУНАЙ»

Важливим аспектом регіонального розвитку країни виступає налагодження міжрегіонального, а також транскордонного співробітництва між прикордонними регіонами та територіями, що виступає чинником стабільності, додатковим інструментом для досягнення порозуміння між народами, розвитку добросусідських відносин між державами. У становленні та розвитку транскордонного співробітництва в рамках євро регіону «Нижній Дунай» до теперішнього часу можна виділити два етапи. Перший полягав у роботі з установами контактів між місцевими органами влади, визначенням перспектив і умов співробітництва. На другому етапі важливе місце було відведено визначенню кола загальних проблем, пошуку точок дотику інтересів учасників, напрямків співробітництва між ними. Одним із найперспективніших напрямків транскордонного співробітництва в рамках євро регіону «Нижній Дунай» варто розглядати розвиток економічних зв'язків і торгівлі.

Ключові слова: транскордонна співпраця, євро регіон, «Нижній Дунай».

ОСОБЕННОСТИ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ НА ПРИМЕРЕ ЕВРОРЕГИОНА «НИЖНИЙ ДУНАЙ»

Важным аспектом регионального развития страны выступает налаживание межрегионального, а также трансграничного сотрудничества между приграничными регионами и территориями, что выступает фактором стабильности, дополнительным инструментом для достижения понимания между народами, развития добрососедских отношений между государствами. В становлении и развитии трансграничного сотрудничества в рамках евро региона «Нижний Дунай» до настоящего времени можно выделить два этапа. Первый заключался в работе по установлению контактов между местными органами власти, определением перспектив и условий сотрудничества. На втором этапе важное место было отведено определению круга общих проблем, поиска точек соприкосновения интересов участников, направлений сотрудничества между ними. Одним из самых перспективных направлений трансграничного сотрудничества в рамках евро региона «Нижний Дунай» следует рассматривать развитие экономических связей и торговли.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, евро регион, «Нижний Дунай».

THE ESPECIALLY OF THE CROSS-BORDER COOPERATION OF THE ODESSA REGION ON THE EXAMPLE OF THE EUROREGION «LOWER DANUBE»

An important aspect of regional development supports the establishing of the inter-regional and cross-border cooperation between border regions and territories, that are like a factor of stability, an additional tools to achieve understanding between peoples, development of good neighborly relations between states. In the formation and development of cross-border cooperation in the framework of the Euroregion "Lower Danube" to date can be divided into two stages. The first is to work with the establishing of contacts between the local authorities, the definition of conditions and prospects of cooperation. In the second stage an important place was given to the definition of common problems, finding common ground interests of the participants, the areas of cooperation between them. One of the most promising areas of cross-border cooperation in the framework of the Euroregion «Lower Danube» should consider the development of economic relations and trade.

Keywords: cross-border cooperation, the Euroregion, «Lower Danube».

Транскордонне співробітництво є чинником стабільності, додатковим інструментом для досягнення порозуміння між народами, розвитку добросусідських відносин між державами, оскільки воно дає змогу вирішити негаразди економічного, соціального характеру, розв'язати проблеми територіальної та комплексно-пропорційної організації депресивних регіонів. У рамках регіональної політики європейських країн приділяється значна увага і фінансова підтримка транскордонній співпраці. Тоді як аналіз процесів регіонального розвитку України констатує наявність негативних тенденцій, зокрема існує ряд проблем, які стоять на шляху розвитку транскордонного співробітництва: законодавча неузгодженість, недостатність повноважень органів регіональної влади та нерозвиненість інституцій цього виду співробітництва, відсутність ефективного фінансового механізму реалізації програм прикордонних регіонів держав-сусідів. Тому вивчення позитивного досвіду й переваг цього співробітництва, а також проблем та перешкод на його шляху є особливо цінним.

Україна має великі потенційні можливості у налагодженні прикордонного співробітництва. Її безпосередні сусіди – Росія, Білорусь, Молдова, Румунія, Угорщина, Словаччина – становлять різне, але в цілому сприятливе зовнішнє середовище для взаємовигідного співробітництва. В Україні 2/3 областей є прикордонними. В умовах неврегульованості міждержавних відносин України із рядом сусідніх держав об'єктивно зростає роль прикордонних регіонів у налагодженні міжнародної співпраці.

Проблемами дослідження прикордонних територій, міжтериторіального та транскордонного співробітництва в Україні почали займатися з кінця 80-х років співробітники Відділення Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України (м. Ужгород), а на початку 90-х – співробітники Інституту регіональних досліджень НАН України (м. Львів), Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України (м. Одеса) та інші. Сьогодні широко й активно досліджується тема транскордонного співробітництва та його найвищої організаційної форми – єврорегіонів. Автори виділяють різні типи, структуру та основні характеристики цих елементів. Питання регіональної політики, діяльності єврорегіонів, транскордонного співробітництва, його напрямів, позитивних ефектів та інших особливостей висвітлюються в працях таких вчених, як Долішній М. І., Луцишин П. В., Луцишин Н. П., Лендел М. А., Беленький П. Ю., Мікула Н. А., Матвеев Є. Е., Макогон Ю. В., Мокій А. І., Студенніков І. В., Вавринюк А. В., Долішній М. І., Малиновська Ю. М., Писаренко С. М., Нагірна В. П. та ін.

Стосовно поняття транскордонного співробітництва, то дослідники виділяють різні за формою, але однакові за суттю його трактування. Так, найбільш вживаним дослідниками є визначення: транскордонне співробітництво – це специфічна сфера зовнішньоекономічної, політичної, екологічної, культурно-освітньої та інших видів діяльності, котру здійснюють на регіональному рівні. Транскордонне співробітництво має низку особливостей, що визначені наявністю кордону й необхідністю його облаштування, спільним використанням природних ресурсів і вирішенням екологічної безпеки, ширшим взаємним спілкуванням населення сусідніх держав [9]. Також під транскордонним співробітництвом розуміють інтенсивне прикордонне співробітництво в усіх сферах життя та господарську форму, яка сприяє покращенню регіонального розвитку, активному включенню країн у сучасні інтеграційні процеси [7, с.35].

Найпростішою формою транскордонного співробітництва є прямі контакти між територіальними громадами – містами, селищами, які, здебільшого, носять неформальний характер та спрямовані на спільні дії у випадку виникнення надзвичайних ситуацій. Однак, найпоширенішою формою транскордонного співробітництва виступають єврорегіони. «Під поняттям єврорегіон слід розуміти певне законодавчо закріплене просторове формування із чітко окресленими межами, до складу якого входять прикордонні господарські комплекси щонайменше двох держав, що мають спільний кордон, яке має за мету спільно і узгоджено стимулювати соціально-економічний розвиток своїх територій» - Н. П. Луцишин [5, с.14]. Для створення єврорегіону на прикордонному рівні необхідна згода місцевих та центральних

органів влади. Єврорегіони функціонують згідно власних статутів, які не можуть суперечити законодавству країн, на території яких вони розміщені. На даний час Україна задіяна у таких проектах: «Карпатський єврорегіон», «Нижній Дунай», «Буг», «Верхній Прут», «Дністер», «Дніпро», «Донбас», «Ярославна» та «Слобожанщина» [1, с.124]. В даній роботі розглядається процес становлення та проблемні питання транскордонної співпраці Одеського регіону через діяльність єврорегіону «Нижній Дунай».

На початку липня 1997 р. у місті Ізмаїл (Одеська область) відбулася зустріч Президента України Леоніда Кучми, Президента Республіки Молдова Петру Лучинськи і Президента Румунії Еміля Константінеску, яка завершилася підписанням Протоколу про тристороннє співробітництво між урядами України, Республіки Молдова і Румунії [4]. Цей документ, а також Договір про добросусідство і співробітництво між Україною та Румунією створили основу для роботи, спрямованої на формування об'єднання «Нижній Дунай».

Після вивчення національних законодавств трьох країн та визначення напрямків співробітництва було підготовлено Статут єврорегіону, а 14 серпня 1998 р. у румунському місті Галац відбулося підписання угоди про його формування. До складу єврорегіону ввійшли Одеська область з боку України, райони Вулканешти, Кагул і Кантемир із боку Молдови і повіти Браїла, Галац і Тульча з боку Румунії. Було затверджено і організаційну структуру в такому вигляді:

- Рада єврорегіону – вищий орган управління
- голова єврорегіону
- віце-голови (2)
- комісії за сферами діяльності
- координаційний центр [8].

Одеська область – єдиний регіон України, який є дійсним членом 6 європейських регіональних структур: Асамблеї європейських регіонів, Асоціації європейських прикордонних регіонів, Робочої співдружності придунайських країн, Конференції приморських регіонів Європи, Асамблеї європейських виноробних регіонів та єврорегіону «Нижній Дунай». Дослідження досягнутих результатів в рамках діяльності даного єврорегіону та вироблення подальших кроків є пріоритетним.

У становленні та розвитку транскордонного співробітництва в рамках єврорегіону «Нижній Дунай» на сьогодні можна виділити два етапи.

Перший етап полягав у роботі з установлення контактів між місцевими органами влади, визначення перспектив і умов співробітництва. Він охоплює період як правового оформлення взаємовідносин між країнами-учасниками проекту «Нижній Дунай», так і становлення роботи з налагодження транскордонного співробітництва вже безпосередньо в його рамках. Завершенням цього етапу можна вважати формування організаційної структури єврорегіону.

На другому етапі важливе місце було відведено визначенню кола загальних проблем, пошуку точок дотику інтересів учасників, напрямків співробітництва між ними. На сьогодні у складі єврорегіону «Нижній Дунай» – п'ять адміністративно-територіальних одиниць, які представляють Україну, Республіку Молдова та Румунію.

Відповідальність за координацію діяльності сторін і підтримку зв'язків між ними покладена на Координаційний центр.

Найбільш гострими проблемами будь-якого прикордонного регіону є незаконна міграція, контрабанда товарів і заборонених вантажів, організація взаємодії між правоохоронними органами. Для визначення конкретних заходів, спрямованих на розв'язання цього кола питань, 14-15 жовтня 1998 р. у румунському місті Браїла відбулося засідання підкомісії з боротьби з організованою злочинністю, де Одеська область була представлена керівниками управління з координації діяльності правоохоронних органів, військових структур і оборонно-мобілізаційної роботи Одеської облдержадміністрації, управління Служби безпеки України в Одеській області, штабу Південного напрямку прикордонних військ України, управління МВС в Одеській області [9].

Одним із найперспективніших напрямків транскордонного співробітництва в рамках

еврорегіону «Нижній Дунай» варто розглядати розвиток економічних зв'язків і торгівлі. В умовах дефіциту інвестиційних ресурсів у всіх областях України, в тому числі і в Одеській, одним з пріоритетних завдань органів державної влади та місцевого самоврядування є залучення додаткових іноземних інвестицій в сектор економіки. Не останню роль в даному процесі займає транскордонне співробітництво як інтеграційний інструмент залучення інвестицій, що сприяє економічному та соціальному розвитку прикордонних територій, задіяних у відповідних програмах. Саме цьому була покликана сприяти виставка румунських товарів і послуг, яка відбувалася у грудні 1998 р., в результаті якої укладено ряд взаємовигідних контрактів між представниками українських і румунських ділових кіл. На актуальності активізації діяльності з розвитку торгових взаємин у рамках еврорегіону «Нижній Дунай» мав бути зроблений додатковий акцент у світлі зустрічі в кінці травня 1999 р. у Києві Президентів України і Румунії Леоніда Кучми та Еміля КонстантINESКУ, у ході якої відзначалося значне падіння товарообігу між двома країнами.

Так, станом на 1 січня 2010 року сума прямих іноземних інвестицій з країн світу до Одеської області становить 1 043,2 млн. дол. США, завдяки чому, за даними Державного комітету статистики України, Одеський регіон займає 7 місце (після м. Київ, Дніпропетровської, Харківської, Донецької, Київської та Львівської областей) серед областей та міст України за обсягом залучених прямих іноземних інвестицій [3]. Однак досягнуті темпи інвестиційного зростання не є достатніми для повноцінного використання ресурсного потенціалу області, розв'язання стратегічних завдань соціально-економічного розвитку регіону та його позиціонування на ринку вітчизняних та зарубіжних капіталів. Розкриття економічного потенціалу області значною мірою залежить від додаткового розвитку її окремих галузей, зокрема агропромислового комплексу, енергозабезпечення та енергозбереження, екології та туризму. Слід підкреслити, що саме ці галузі є найпривабливішими для фінансування Європейським Союзом в рамках програм Східного партнерства і Добросусідства, а наразі країни Європейського Союзу, зокрема Румунія, а також Молдова, що є членами еврорегіону «Нижній Дунай», є найбільшими інвесторами в Одеську область.

Важливою є робота зі створення системи взаємного оповіщення про виникнення техногенних аварій і стихійних лих. Загальновизнаний факт, що у більшості випадків для розв'язання проблеми відновлення екологічної рівноваги в тому або іншому регіоні недостатньо зусиль на рівні окремих країн. Особливо гостро це відчувається у несприятливих економічних умовах. І тут на перше місце виходить налагодження транскордонного співробітництва в сфері екології і охорони природи. Вивчається питання про доцільність і можливість підписання окремого Протоколу про співробітництво між учасниками еврорегіону «Нижній Дунай» у цій сфері й створенні спільними зусиллями транскордонного заповідника в дельті Дунаю під егідою Ради Європи. Партнери по еврорегіону – Одеська область і повіт Галац – провели роботу із залучення фінансової допомоги по лінії програм TACIS і PHARE з метою реалізації проекту відновлення екологічного балансу придунайських озер, розробка якого проводилась Регіональним бюро реконструкції й розвитку Одеської обласної ради і комісією з питань охорони навколишнього середовища еврорегіону «Нижній Дунай». У 2000-2003 рр. було реалізовано проект «Придунайські озера, Україна. Стале відновлення та збереження природного стану екосистем», який фінансувався програмою TACIS CBC, бюджет – 2,5 млн. євро. У рамках проекту здійснено:

- моніторинг озер та їх водозаборів, створена відповідна технологічна та технічна база, проведено підготовку місцевих спеціалістів згідно з європейським стандартами;
- розроблено рекомендації з реалізації нового проекту «Технічна допомога транскордонному співробітництву з метою менеджменту та сталого розвитку природоохоронних територій еврорегіону «Нижній Дунай»;
- розроблено практичні рекомендації для попередження виникнення екологічних проблем у водах Придунайських озер [6, с.145].

Але варто зазначити, що ефективність роботи проекту поки що недостатня.

Значна увага приділяється налагодженню культурного обміну, розвитку міжетнічних контактів. У цьому напрямку планується посилити роботу зі зміцнення зв'язків з етнічними українцями, які мешкають у прикордонних повітах Румунії, що має почати реалізовуватися на практиці з надання допомоги українській діаспорі в створенні центрів української культури в повіті Тульча. Вчителі українських шкіл Румунії підвищуватимуть свою кваліфікацію в одеських навчальних закладах. Актуальним є визначення перспективності співпраці мережі мобільного зв'язку за участю операторів України, Румунії та Молдови.

Варто зазначити, що для всіх придунайських територій, що ввійшли до єврорегіону, притаманний набір загальних проблем:

- недостатній, а за окремими показниками – низький рівень соціально-економічного розвитку Придунайських регіонів у масштабі України, Молдови і Румунії;
- недосконала структура господарства прикордонних регіонів (низький рівень розвитку сфери послуг і соціальної сфери в цілому, недостатній рівень розвитку промисловості);
- слабка інфраструктурно-комунікаційна облаштованість території; значна, особливо для Молдови й України, транспортна ізольованість придунайських регіонів від головних центрів і районів. Слабко розвинена транспортна та комунікаційна інфраструктура;
- низько-технологічний і незбалансований (за умовами зберігання та переробки сільськогосподарської продукції) агропромисловий сектор економіки, який є для цих районів провідним;
- низький рівень міжнародного та міжрегіонального співробітництва регіонів Нижнього Дунаю. Запізніле й украй недостатнє входження країн-учасниць проекту в європейські та світові ринки [7, с.34].

Але, незважаючи на проблеми, характерні для єврорегіону «Нижній Дунай», слід відзначити, що Одеський регіон і Україна в цілому вбачають перспективи функціонування даного об'єднання. Складним і незручним є використання залізничної колії Рені (Ізмаїл) – Бессарабка – Арциз – Одеса, яка кількаразово перетинає державний кордон між Україною та Молдовою і має недостатньо узгоджений митний режим. До того ж це одноколійна і технологічно слабо оснащена магістраль, що має вкрай низьку пропускну спроможність. А саме вона повинна стати однією з ланок перспективної транспортної системи країн Організації Чорноморського економічного співробітництва [2, с.122]. Актуальною є перспектива більш ефективного та інтенсивного використання Дунайського водного шляху та максимально повного використання потенціалу єврорегіону щодо міжнародних транспортно-розподільчих функцій та зовнішньоекономічної діяльності. Приміром у сфері транспорту і комунікацій було досягнуте порозуміння з таких питань, як розвиток паромного сполучення між Україною і Румунією шляхом відкриття переправи типу РО-РО між містами Рені (Україна) і Галац (Румунія); розробки документації для організації паромного сполучення між пунктами Тульча (Румунія) – Рені (Україна) для вантажних перевезень та Тульча – Ізмаїл для легкових автомобілів. Обговорювалося питання про створення паромної переправи Орлівка (Україна) – Ісакча (Румунія) [2, с.108].

Існує велика потреба посилення транскордонного співробітництва між Україною і Румунією у сфері управління водними ресурсами Дунайського басейну. Першочерговим завданням якого є відновлення попередніх обсягів роботи Дунайських портів Одещини – Ренійського, Ізмаїльського, Усть-Дунайського. Водночас треба зазначити, що з відновленням в українській частині дельти Дунаю судноплавства по глибоководному судновому каналу «Дунай – Чорне море» збільшився перелік україно-румунських прикордонних проблем. Канал працював ще з 50-х років ХХ ст. і був досить ефективним. Проте, починаючи з 80-х років, він не фінансувався і прийшов у запустіння. Враховуючи те, що Дунай є дуже потужною рікою, яка переносить багато твердих стоків, для підтримки каналу потрібні щорічні експлуатаційні роботи. Через відсутність таких робіт впродовж багатьох років прохід морських суден через канал став неможливим. Щоб відродити регіон української частини

дельти Дунаю потрібно було його поновити, що й було питанням покращення діяльності кількох портів: Ізмаїлу, Кілії, Рені, Усть-Дунайського. Україна, починаючи з 2003 року, впроваджує проект, але Бухарест бурхливо зреагував на це лише в другій половині 2004-го року. Більшість українських експертів схиляється до думки, що причина цієї реакції не пов'язана з негативним впливом на навколишнє середовище, а має політико-економічний характер. Зараз Румунія утримує цілковиту монополію транспорту на цій ділянці Дунаю, а в Бухаресті не сприймається ідея втрати цієї монополії. Втім, всі іноземні судна, які проходять по каналу Суліна в Чорне море, платять чимале мито Румунії.

Питання відновлення роботи глибоководного суднового ходу – це не тільки питання функціонування транспортного коридору, це питання виживання міст Придунав'я, адже транспортна галузь є основою їх економіки. Занепад її може призвести до соціальної катастрофи в регіоні, до дестабілізації всього південноукраїнського пограниччя.

Концепція «Нижній Дунай» цінна тим, що з її впровадженням набагато спрощується вирішення важливих проблем на рівні адміністративних районів. Одна з них – ефективне використання чотирьох міжнародних транспортних коридорів, що проходять через територію країн-учасниць даного євро регіону. Для того щоб забезпечити максимальний ефект євро регіону «Нижній Дунай», доцільно створити вільну економічну зону. Такий статус регіону сприятиме залученню іноземних інвестицій, дасть поштовх розвитку виробництва, забезпечить механізм реалізації ідеї транспортних коридорів. Під впливом активізації процесу спілкування між населенням суміжних територій сусідніх держав в останні роки транскордонні зв'язки набули свого подальшого розвитку. Вони стають все масштабнішими, всебічними і змістовнішими, все глибше охоплюючи господарську сферу діяльності. З формуванням транскордонних об'єднань відкриваються широкі можливості в галузі економіки, транспортних перевезень, охорони навколишнього середовища, енергетики, культури, розвитку і модернізації інфраструктури, сприянню підприємству, боротьбі зі стихійними лихами. Створюються можливості для більш оперативного реагування на потреби ринку, в тому числі в межах відповідного транскордонного об'єднання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волошко В. В. Реалії та перспективи транскордонного співробітництва України / В. В. Волошко. — Регіональна економіка. — 2008. — № 4. — С. 123-132.
2. Ганжа А. И., Пундик Н. В. Буджакский излом / А. И. Ганжа, Н. В. Пундик. — Одесса: Астропринт, 2013. — 168с.
3. Засадко В. В. Транскордонне співробітництво України: тенденції, проблеми та перспективи розвитку / В. В. Засадко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/nvamu/Ekon/2009_7/09zvvcsp.pdf.
4. Ільченко Н.М. Транскордонне співробітництво в Україні: перспективи розвитку євро регіонів / Н. М. Ільченко [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-2/doc/2/21.pdf>
5. Луцишин Н. П. Розвиток і функціонування транскордонного об'єднання — євро регіону «Буг» [за ред. С. Максименка, І. Студеннікова.] / Н. П. Луцишин. — На шляху до Європи. Український досвід євро регіонів. — К., 2000. - 77 с.
6. Мікула Н. А. Євро регіони: досвід та перспективи / Н. А. Мікула. — Львів: ІРД НАН України, 2003. — 222 с.
7. Мікула Н.А. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво [Монографія] / Н. А. Мікула. — Львів:ІРД НАН України, 2004. — 395 с.
8. Студенніков І. В. Євро регіон «Нижній Дунай» як об'єкт історико-регіональних досліджень/ І. В. Студенніков [Електронний ресурс]. — Режим доступу:http://nbuv.gov.ua/j-pdf/sasd_2003_9_36.pdf
9. Студенніков І. В. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку/ І. В. Студенніков [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/nvnu/misnarod_vidnos/2009_11/R1/Pavliha.pdf

Лавренов Данило Андрійович - аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

УДК 328.184(477)

ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВІ ГРУПИ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИЧНОГО ЛОБІЮВАННЯ В УКРАЇНІ

В статті розкрито процес історичного становлення та розвитку фінансово-промислових груп в Україні як суб'єктів політичного лобіювання. Висвітлено основні проблеми та особливості лобістської діяльності фінансово-промислових груп як основних суб'єктів політичного лобіювання.

Ключові слова: лобістська діяльність, інтереси, фінансово-промислова група, галузеве лобіювання, політичне лобіювання, політичні еліти, форми лобіювання.

ФИНАНСОВО-ПРОМЫШЛЕННЫЕ ГРУППЫ КАК СУБЪЕКТЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО ЛОББИРОВАНИЯ В УКРАИНЕ

В статье раскрыт процесс исторического становления и развития финансово-промышленных групп в Украине как субъектов политического лоббирования. Освещены основные проблемы и особенности лоббистской деятельности финансово-промышленных групп как основных субъектов политического лоббирования.

Ключевые слова: лоббистская деятельность, интересы, финансово-промышленная группа, отраслевое лоббирование, политическое лоббирование, политические элиты, формы лоббирования.

FINANCIAL AND INDUSTRIAL GROUPS AS SUBJECTS OF POLITICAL LOBBYING IN UKRAINE

The article discloses a process of historical formation and development of financial-industrial groups in Ukraine as subjects of political lobbying. Presented the main problems and features of lobbying activities of financial-industrial groups as the main subjects of political lobbying.

Keywords: lobbying, interests, financial and industrial group, branch lobbying, political lobbying, political elites, forms of lobbying.

«Мільйони – це бізнес, мільярди – це політика». Цей поширений вислів, який приписують Г. Форду, є актуальним не тільки для сталих демократій з розвинутою ринковою економікою, але й навіть більшою мірою для взаємовідносин великого капіталу та державної влади в трансформаційних суспільствах. Це відбувається хоча б тому, що в них, по-перше, набуття значних статків без допомоги (або бездіяльності) державних посадовців буває неможливим. І, по-друге, таких багатіїв мало, оскільки в перехідних соціумах відсутня економічна інфраструктура, яка б забезпечувала відносно вільну конкуренцію (як механізм «соціальних ліфтів») та перерозподіл матеріальних благ. Відповідно, високий рівень концентрації економічної влади неодмінно призведе й до посилення впливу на політичну сферу, особливо в умовах браку сталих демократичних цінностей у політичній еліті та недостатнього розвитку громад та суспільства в цілому. Кінцевим проявом такої тенденції є утворення олігархічної політичної системи[1].

Практика лобізму свідчить про те, що в багатьох корпораціях, банках, фінансово-промислових групах створюють спеціальні підрозділи з метою здійснення лобістської діяльності. Майже кожна велика компанія, особливо якщо це транснаціональна корпорація, має у своїй структурі власний штат лобістів, що нараховує, залежно від потужності організації, від кількох десятків до кількох сотень співробітників [2, с.2]. Вищезазначені підрозділи можуть мати різні назви (відділення зі зв'язків з громадськістю, відділ з питань законодавства, відділ з питань зв'язків з урядом – «Government Relations», зокрема, в США багато подібних підрозділів мають назву «Вашингтонські представництва»), проте незмінною є їх діяльність – відстоювання інтересів своїх корпорацій шляхом здійснення впливу на

органи державної влади. Слід зазначити, що приклади успішного лобіювання підприємствами зазначених галузей своїх інтересів у владних структурах України свідчать про високу ефективність діяльності вказаних лобістських відділів.

Безперечно, розвиток лобістської діяльності у сучасному її вигляді в Україні виникає з появою потужних фінансово-промислових груп на початку 2000-х років. Попри це український політичний лобізм, пов'язаний з промисловістю та торгівлею, починає формуватись ще в середині 19 століття на теренах Російської та Австро-Угорської імперій.

Розглядаючи історичний досвід розвитку лобістської діяльності в Україні, варто погодитися з думкою дослідника лобізму В. Ф. Несторовича про те, що українське лобіювання має виразне історико-правове походження, яке слід шукати ще у дореволюційній Росії, коли у другій половині XIX – на початку XX ст. виникають різноманітні представницькі об'єднання суб'єктів господарювання – товариства, ради з'їздів, спілки та біржові комітети, що їх юристи тих часів називали «купецькими парламентами». Саме вони на той час стали організаційно-правовою формою відстоювання бізнес-інтересів. Проте, на сьогодні є всі підстави вважати, що були й інші приклади вітчизняного лобіювання у вищезазначений історичний період. Зокрема, громадські та політичні кола національно-демократичного спрямування прагнули відстоювати політичні, громадські, мовні, культурні та економічні (причому, передусім в аграрній сфері) права українського народу, використовуючи свої представницькі повноваження в парламентах Російської імперії (Державна дума) та Австро-Угорщини (палата представників райхстрату). Крім того, вартий уваги розгляд лобістської діяльності в органах місцевого самоврядування Російської імперії. Дослідник лобізму П. О. Толстих виділяє наступні головні інститути, за допомогою яких на рубежі XIX-XX ст. відбувалася взаємодія влади та суспільства: торговельні з'їзди, підприємницькі союзи, дорадчі організації (ради), біржі [1, с.22].

Слід зазначити, що, за даними В. Ф. Несторовича, діяльність більшості лобістських бізнес-структур Російської імперії мала нормативне врегулювання. Так, 4 березня 1906 року імператор Микола II видав іменний указ «Про тимчасові правила щодо товариств та спілок», яким регламентувався порядок утворення та діяльності різноманітних представницьких об'єднань суб'єктів господарювання – товариств, спілок, рад з'їздів та біржових комітетів [2, с.14].

В період економічної кризи, спричиненої Першою світовою війною, на території Російської імперії однією з організаційних форм лобістської діяльності стали дорадчі організації (ради). Найбільш впливовою із вищезазначених установ був Центральний військово-промисловий комітет, до сфери діяльності якого входив розподіл військових замовлень між великими підприємцями. На думку О. П. Любімова, вищевказана установа практично діяла як паралельний уряд [3, с.18].

Після приєднання України до Радянського Союзу лобізм великих виробничих або фінансових установ за зрозумілих причин припинив своє існування в класичному розумінні.

Нова історія лобізму фінансово-промислових груп починається в Україні з формуванням ринкових відносин та створенням парламенту після 1991 року.

Суспільно-політичні трансформації на початкових етапах значно полегшувало використання політичного впливу й авторитету окремих відомих представників національно-демократичної інтелігенції. Наприкінці 1980-х років значно активізувався демократичний рух, що виступав за знищення авторитарної радянської системи. Український історик, професор Юрій Григорович Сергієнко, аналізуючи процес відродження національної еліти, відзначив, що витоки національного руху, діяльність якого призвела до трансформаційних процесів кінця 80-х – поч. 90-х років, можна прослідкувати ще в поколінні «шестидесятників». Наступною хвилею цього процесу стала активізація діяльності правозахисного руху 70-х – 80-х років. Саме такі організації, як Українська Гельсінська група стали основою для створення Народного Руху України. Крім того, склад національних сил активно поповнювали й реформатори з Комуністичної партії (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко та ін.). Наприклад, із 1109 делегатів Установчого з'їзду Народного Руху України

228 були комуністами, а 24 – членами комсомолу [4, с.19-201.]

У складі першого в історії незалежної України Парламенту опинилися такі відомі представники національно-демократичного руху, як Ігор Деркач, Іван Драч, Зіновій Дума, Юрій Костенко, Тарас Стецьків, Степан Хмара, В'ячеслав Чорновіл, Володимир Яворівський та інші. Водночас, до Верховної Ради України першого скликання ввійшли такі провідні політики сучасності, колишні представники партійної або господарської номенклатури, як секретар ЦК КПУ з ідеологічної роботи, другий секретар ЦК КПУ Леонід Кравчук, генеральний директор ВО «Південний машинобудівний завод» Леонід Кучма, завідувач організаційним відділом Харківського МК КПУ Євген Кушнар'юв, завідувач аграрним відділом Дніпропетровського ОК КПУ Павло Лазаренко, генеральний директор Полтавського гірничо-збагачувального комбінату Володимир Мартиненко, завідувач відділом сільського господарства Київського ОК КПУ Олександр Мороз та інші. До вихідців із медичної, технічної та наукової інтелігенції належали, відповідно, колишній заступник головного лікаря Краматорської міської лікарні Раїса Богатирьова, начальник виробничо-диспетчерського відділу суднобудівного заводу Анатолій Кінах, директор інституту менеджменту «Львів» при Львівському державному університеті, професор Віктор Пинзеник та інші [5].

Отже, трьома основними джерелами елітотворчого процесу початку й середини 90-х років ХХ ст. можна вважати окремі сегменти номенклатури (особливо регіональної й технократичної), політизовані фінансово-економічні групи та окремі представники антикомуністичних сил. Як зазначив відомий політолог А. Д. Пахар'єв, елітотворчий процес в Україні на тому етапі вилився в формування ідеологічно строкатого й аморфного «політичного конгломерату» із представників колишньої радянської бюрократії, лідерів націонал-демократичних сил і власників великого капіталу (олігархів) [6, с.20-222]. Інші дослідники використовують термін «постноменклатурний конгломерат», розуміючи під ним «сукупність різнорівневих утворень, що сформувались у результаті розкладу й розпаду номенклатурного соціуму».

Вже в парламенті третього скликання активізувалося проникнення власників значних бізнесових структур у законодавчу владу.

Так, депутатами парламентів передостанніх двох скликань були Олександр Буряк (власник «Брокбізнесбанку»), Костянтин Жеваго (голова наглядової ради банку «Фінанси і кредит» і власник низки промислових підприємств), Анатолій Семинога (аграрне ТОВ «Агро-Рось»), Євгеній Суслов (аграрна корпорація «Сквира»), Олександр Фельдман (почесний президент концерну «АВЕК і Ко») та представники Партії регіонів Рінат Ахметов (власник корпорації «Систем Кепітал Менеджмент»), Василь Горбаль (власник «Укргазбанку»), Павло Климець (власник торгової марки «Олімп»), Сергій Ключев (промислове підприємство «Укрпідшипник»), Валентин та Володимир Ландики (концерн «Норд»), Олександр Лещинський (аграрне підприємство «Укрінтерпродукт»), Георгій Скудар (співвласник Новокраматорського машинобудівного заводу), Василь Хмельницький (співвласник металургійного підприємства «Запоріжсталь»). Зрозуміло, вони представляли лобістські групи як промислового, так і фінансового секторів економіки. Значний суспільно-політичний вплив бізнес-еліта має й на регіональному рівні [7].

Нинішній стан суспільного розвитку відбувається під знаком домінуючого впливу економічних і політичних еліт, складовими яких є провідні ФПП. Фахівці вважають, що проблема якості еліти на сьогодні є доленосною для України, тому від її розв'язання залежить сценарій подальшого суспільного розвитку. На жаль, сучасна елітна економіка України набула паразитичного характеру і стала сферою господарювання для обмеженого кола осіб, забезпечених олігархічними, політичними зв'язками, корупційними знайомствами на вищих щаблях адміністративної та судової влади, правоохоронних органів, за умов відсутності політичної, економічної конкуренції у поєднанні з необмеженим доступом до ресурсів країни. Форма існування елітного сектора органічно набуває ознак організованих форм девіаційної діяльності, зокрема й злочинної – альтернативних тіньових центрів влади

разом з тіньовим силовим забезпеченням[8, с.235].

Слід зазначити, що форми лобізму в Україні наразі є досить різноманітними. Основним з них є прямий індивідуальний лобізм, який ґрунтується на особистих зв'язках підприємців з чиновниками. Його можуть собі дозволити лише найпотужніші підприємства чи компанії, оскільки він належить до «тіньового» типу лобіювання і може здійснюватися лише у структурах виконавчої влади. До іншої форми «тіньового» лобіювання можна віднести клановий лобізм – просування інтересів підприємств чи компаній, які належать певним кланам (бізнес-політичним групам). Такий лобізм є дуже ефективним, оскільки спирається на «авторитет» і можливості групи бізнесменів та банкірів, які діють згуртовано і володіють значними фінансовими ресурсами, заангажованими партіями і ЗМІ, а також потужними особистими зв'язками серед істеблішменту. Таке лобіювання, на відміну від «одноособового», можна здійснювати начебто публічно за допомогою залучення партій, фракцій, ЗМІ, однак справжню мету публічних звернень переважно приховують. Головна мета кланового лобіювання – отримати привілейоване становище для одного підприємства чи невеликої групи «споріднених» підприємств. До особливої форми лобізму в Україні можна віднести багатовекторне лобіювання – лобістська діяльність, яку здійснюють за допомогою всіх можливих засобів і в усіх можливих напрямках впливу. Для цього використовують: міждержавні структури, лобістські структури (асоціації, спілки тощо), парламентські лобістські групи (фракції чи окремі депутати), державні комітети чи комітети при уряді, окремі міністерства, посадових осіб в уряді, держкомітетах, помічників, радників Прем'єр-міністра та Президента[9].

До типових для України форм «тіньового» лобіювання належить і самовисунення. Його механізм ґрунтується на можливості певної державної структури, відомства брати безпосередню участь в економічній діяльності, наприклад, засновувати підприємства чи дотувати наявні. В останньому випадку відомство поєднує аж три функції: воно займається економічною діяльністю, надає протекцію «своїм» підприємствам та у крайньому випадку лобіює ухвалення сприятливих нормативних актів. З огляду на зацікавленість відомства у лобіюванні така форма лобізму і називається самовисуненням. Серед основних форм лобізму можна також назвати й парламентський лобізм. Він не завжди відбувається публічно та колегіально, тому слід розмежовувати «тіньовий» парламентський лобізм, який розпадається на певні різновиди, і «відкритий», що ґрунтується на публічній аргументації та колегіальності ухвалення рішень. Проте український варіант лобізму має дуже специфічну форму - у нас розвивається абсолютно нехарактерний для інших держав процес «завойовування» політичних партій національним бізнесом. У цьому можна побачити хоч і не цілком західну, але одну з можливих форм захисту бізнесу в умовах становлення демократії [10].

Як результат розвитку лобіювання ФПГ в Україні, за оцінками західних експертів, економіку України сьогодні контролюють близько десяти кланів (або фінансово-промислових груп, серед яких «Гас», «Приват», «Фінанси і кредит», «СКМ», «Інтерпайп» та ін.), або близько 100 «олігархів». Між ними точиться постійна «війна» за наближеність до представників вищих щаблів влади, а дехто з них серйозно претендує на найвищі посади в державі[11].

Подібні явища відповідають умовам, за яких діє закон Кеннета Ерроу, згідно з яким в умовах незрілої демократії політичні рішення щодо використання бюджету завжди будуть недостатньо ефективними, якщо є більше двох альтернатив його використання. Оскільки рівень демократії в Україні є недостатнім, то ми можемо очікувати неефективне використання значних сум бюджетів різних рівнів. Показовим прикладом є нинішня ситуація з відшкодуванням ПДВ із бюджету, надання різноманітних пільг тощо. Досить часто податкові та інші фінансові пільги надаються підприємствам і галузям, за якими стоять певні фінансово-промислові групи. У цьому аспекті можна, наприклад, розглядати експеримент у гірничо-металургійному комплексі України, від проведення якого бюджет недоотримав значні суми, хоча сам експеримент сприяв зростанню прибутковості цього комплексу.

Водночас, отриманий приріст доходів значною мірою розподілявся між великими акціонерами, найбільшими з яких є представники кількох олігархічних угруповань Донецької, Дніпропетровської, Запорізької областей та м. Києва.

Бізнес-інтереси ФПП мають дуже глибокий рівень інтеграції з процесами прийняття політичних рішень. Деякі автори навіть порівнюють національну українську економіку з акціонерним товариством, в якому свої інтереси можуть лобіювати лише великі «акціонери» [с.78]. В останніх публікаціях можна знайти все більше інформації про утворення олігархічно організованих політичних груп (ОПГ), у яких взагалі немає потреби в державі як у джерелі та гарантії правил гри в економіці та суспільстві, оскільки їм потрібна саме «гра без правил». [с.8].

Розглядаючи лобіювання фінансово-промисловими групами власних інтересів в Україні, не можна обійти увагою іноземні корпорації, які останнім часом активно входять у вітчизняний ринковий простір.

Іноземні та транснаціональні корпорації впливають на органи державної влади країни, перебувають з метою створення сприятливих умов для своєї діяльності, а саме для:

- скасування обмежень доступу продукції на ринки країни або збільшення квот для відповідних груп товарів;
- зниження митних платежів;
- скасування проведення відносно компаній антидемпінгових заходів;
- отримання дозволу на створення підприємств на території країни, а також придбання корпоративних прав;
- спрощення процедури трудової міграції.

Іноземні комерційні структури лобіюють свої інтереси різними шляхами: це може бути допомога з боку дипломатичних представництв, створення групою іноземних компаній спеціальної структури, що буде лобіювати їх інтереси (приміром, японські компанії, що діють в США, об'єднали свої лобістські зусилля, створивши дві організації – «Кейдарен» та Американсько-японську торговельну раду, водночас, самі американці вважають японське лобі єдиною «корпорацією Японія») [с.119]; фірма може здійснювати лобіювання самостійно або через найняті лобістські фірми, останнє є поширеною практикою в США.

Лобізм з боку іноземних комерційних структур є звичним явищем у сучасному світі. У США дуже сильними є позиції економічного лобі корпорацій та фінансово-промислових груп Китаю та Японії. Активний наступ японського капіталу в Америці ледве не примусив Конгрес прийняти спеціальну постанову про заборону скупки японськими транснаціональними корпораціями певних секторів економіки США, проте японське лобі заблокувало зазначену законодавчу ініціативу [с.27]. Слід зазначити, що вітчизняний уряд, відстоюючи економічні інтереси країни, також виступав в якості замовника лобістських послуг за кордоном, зокрема, під час підписання міждержавних протоколів у рамках вступу до Світової організації торгівлі [с.4]. Проте, більшість вітчизняних науковців та політиків, зокрема, політолог А. Єрмолаєв, з розчаруванням констатують, що український уряд сам є найбільш ефективним лобістом для іноземних структур [с.3].

Оскільки іноземний лобізм об'єктивно буде посилюватись у сучасному глобалізованому світі, то з огляду на можливі негативні наслідки вказаного впливу, він повинен жорстко контролюватись державою. Лобіювання є однією з форм участі в управлінні державними справами, тому виглядає логічним, що його можуть здійснювати тільки вітчизняні структури, зокрема і при представництві інтересів іноземних комерційних структур.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Карлін М. І. Фінансова система України [Електронний ресурс] / М. І. Карлін // Перша українська електронна бібліотека підручників. – Режим доступу: <http://pidruchniki.com.ua>.
2. Круш П. Лобіювання економічних інтересів у державі / П. Круш // Економіка України. — 2005. — №10. — С. 75–80.

© **Маслов Ю. К.**

3. Дзеркало тижня. — 2010. — 15 трав. (№18)
4. Соломатина В. М. Иностраный лоббизм в США. (Реферативный обзор) / В. М. Соломатина // РЖ История. — 2001. — № 1. — С. 117-124.
5. Иванов Н. Б. Организация наиболее влиятельных иностранных лобби в США / Н. Б. Иванов // Мировая экономика и международные отношения. — 1999. — № 3. — С. 24-31.
6. Яценюк А. Даже если солнце «отключат», все равно выживем / А. Яценюк // Зеркало недели. — 2006. — № 6 (585). — 18 февраля. — С. 1, 4.
7. Ганжуров Ю. Парламент України в політичній комунікації / Ю. Ганжуров. — К.: Україна, 2007. — 352 с.

Маслов Юрій Костянтинівич – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 342.5:328.132.7

ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕИ СОЛИДАРИЗМА ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАДНИХ СИСТЕМ СУЧАСНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

Принцип солідарності та засноване на його засадах ідейно-політичне вчення солідаризму розглядається в історичній ретроспективі, починаючи з часів античності до сучасних уявлень про солідарність у світовому масштабі. Доводиться теза про те, що солідаризм як ідея та політико-філософське вчення про взаємодію структурних елементів єдиного суспільного організму розвивався в межах європейської політичної думки та практики державотворення та уособився в політико-правовій доктрині побудови сучасної системи влади європейського зразка, до якого прагнули країни Центральної та Східної Європи під час формування власних систем влади на шляху до європейської інтеграції.

Ключові слова: принцип солідарності, солідаризм, система влади, взаємодія, взаємодопомога, політична єдність, спільна політична взаємовідповідальність.

ЭВОЛЮЦИЯ ИДЕИ СОЛИДАРИЗМА КАК КОНЦЕПТУАЛЬНОЙ ОСНОВЫ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ СИСТЕМ ВЛАСТИ СОВРЕМЕННЫХ СТРАН ЕВРОПЫ

Принцип солидарности и сложившееся на его основе идейно-политическое учение солидаризма рассматривается в исторической ретроспективе, начиная со времен античности и до современных представлений о солидарности в мировом масштабе. Проводится мысль о том, что солидаризм как идея и политико-философское учение о взаимодействии структурных элементов единого общественного организма развивался в рамках европейской политической мысли и практики государственоведения и воплотился в политико-правовой доктрине построения современной системы власти европейского образца, к которому стремились страны Центральной и Восточной Европы во время формирования собственных систем власти на пути к европейской интеграции.

Ключевые слова: принцип солидарности, солидаризм, система власти, взаимодействие, взаимопомощь, политическое единство, политическая взаимответственность.

EVOLUTION OF THE IDEA OF SOLIDARITY AS A CONCEPTUAL BASIS FOR PERFORMANCE OF POWER SYSTEM IN MODERN EUROPE

The principle of solidarity and based on its ideological basis political doctrine of solidarity is considered in the historical retrospective ranging from antiquity to contemporary notions of solidarity on a global scale. It is suggested that the idea of solidarism and politico-philosophical theory of the interaction of social organism elements developed in the framework of the European political thought and practice of governance and embodied in the political and legal doctrine of

building a modern European-style system of power, which sought to countries of Central and Eastern Europe during the formation of their own systems of power towards European integration.

Keywords: *the principle of solidarity, solidarism, system of power, interaction, mutual aid, political unity, political mutual responsibility.*

Актуальність теми дослідження. Розбудова сучасної моделі демократичної держави європейського зразка як ідеал наслідування та умова приєднання держави до лав європейської спільноти вимагає дослідження концептуальних засад побудови та функціонування таких систем. Сучасна політико-правова думка в якості таких концептуальних засад називає принципи розподілу влад, децентралізації, субсидіарності тощо. При цьому чітко наголошують на тому, що розподіл влад та децентралізація є принципами світської держави, тоді як субсидіарність має релігійне підґрунтя свого походження. Християнське соціальне вчення поряд з ідеєю субсидіарності завжди вживало поняття солідарності, яке також визнається концептуальною основою побудови та здійснення влади в сучасних європейських суспільствах та, як і ідея субсидіарності, отримало юридичного закріплення в основних документах країн-учасниць Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень. Питання побудови ефективної системи влади в межах української політичної думки досліджували такі вчені, як В. Горбатенко, О. Долженков, Л. Дунаєва, Р. Мінченко, Г. Музиченко, С. Наумкіна, В. Шаповал та інші автори. Безпосередньо ідею солідарності в її історичному розвитку досліджували такі видатні західні вчені-супільствознавці, як Л. Буржуа, Е. Дюркгейм, Ш. Жід, П. Леру, Н. Нойгауз, Й. Хеффнер та інші, а також росіяни Р. Миронов, А. Окара та вітчизняні вчені П. Гай-Нижник, В.-Ю. Данилів, М. Плешко та інші. Однак питання солідарності та солідаризму як основи функціонування сучасних систем влади в європейських країнах залишається недостатньо дослідженим з боку політичної теорії.

Постановка мети та завдань дослідження. Дана стаття має на меті дослідити еволюцію сутності та практичного застосування принципу соборності в історичній ретроспективі як концептуальної основи побудови сучасних систем влади в країнах Європи. Для цього необхідно дослідити сутність поняття «солідарність» та провести за допомогою історичного методу аналіз еволюції уявлень про солідарність в межах політичної науки і практики.

Виклад основного матеріалу. Солідарність (франц.- solidarite) - спільність інтересів, одностайність, однастайність, взаємозалежність, кругова порука, спільна відповідальність. Солідарність можна визначити як принцип соціального існування, що передбачає об'єднання ресурсів і можливостей суб'єктів відносин для досягнення спільних цілей, при цьому інтереси кожного із суб'єктів знаходяться в рівновазі з інтересами спільності [5].

Один з дослідників цінностей християнської демократії Н. Нойгауз зазначає, що «при першому наближенні ми можемо сказати наступне: по-перше, солідарність є взаємним зобов'язанням між членами спільноти і самою спільнотою, а також між спільнотою та її членами, а по-друге, у дещо іншому розумінні солідарність є взаємною допомогою та підтримкою між членами спільноти. Коротко кажучи, солідарність є соціальною дружбою» [4].

Солідарність нерідко плутають з солідаризмом, проте це явища різного порядку. Солідарність - соціальний стан, властивий людству протягом усієї його історії; солідаризм - політична ідеологія, філософське вчення, соціальна технологія і відповідна управлінська практика, заснована на ідеї загального блага, солідарності та узгодженні інтересів і цінностей.

Солідаризм є соціально-політичною концепцією, яка проголошує первинним та визначальним чинником життя будь-якого суспільства солідарність його членів. Крім того він є своєрідною стратегією мобілізації соціуму в період серйозних криз або загроз й різко підвищує мобілізаційні можливості соціуму та його ефективність за рахунок синергетичного ефекту, який виникає при усвідомленні різними соціальними групами спільності інтересів і здійснення ними погоджених дій.

Солідаризм припускає серйозні обмеження (і самообмеження) преференцій еліти соціуму при одночасному збільшенні навантаження на неї. До того ж обов'язки еліти вважаються первинними, а права й привілеї надаються їй винятково з метою ефективного виконання відповідних обов'язків перед соціумом.

За визначенням авторитетного мислителя Г. Пеша, солідаризм – це «така соціальна система, яка надає справжнього значення солідарному об'єднанню людей, таких як члени природної спільноти, починаючи від родини і закінчуючи державою» [8, с.34]. Таким чином, перефразовуючи Г. Пеша, солідаризм нагадує про можливість такої соціальної системи, яка за своєю гармонійністю нагадує живий організм.

З іншого, більш реалістичного боку, солідаризм можна розглядати як реформістську доктрину, яка впродовж двох десятиліть перед першою світовою війною була фактично офіційною ідеологією Третьої Французької республіки. На протигагу ліберальним «невтручання», концепції марксистського колективізму, католицького корпоративізму та анархо-синдикалізму, ідеологія солідаризму обґрунтовувала необхідність державного регулювання, прийняття соціально зорієнтованих законів, принцип добровільності об'єднань. Ворожа концепціям класового конфлікту та перебудови суспільства, вона йшла в одному руслі із соціалізмом, хоча на практиці повністю його нівелювала. З ідеєю солідаризму тісно пов'язана доктрина «власність зобов'язує», що зображує приватну власність як служіння суспільству. З посилами на солідаризм обґрунтовують також теорію та походження корпоративізму, концепції «соціального партнерства», «асоціації праці та капіталу» тощо.

Важливе місце солідаризм займає й у політичній доктрині клерикалізму. За В. Ю. Данилівом, солідарність – це усвідомлення спільної мети й спільної відповідальності. Людина – істота колективна, отже, солідарність – це органічна властивість людських істот, що живуть у тій чи іншій соціальній групі. Навпаки, індивід, який не приймає корпоративних правил «випадає» із соціуму – це виглядає швидше як аномалія.

Солідарність еволюціонувала разом із розвитком людства, а її етапи, на думку українського дослідника П. П. Гай-Нижника, цілком зіставні з марксистською концепцією історії. Якщо першою формацією, в якій опиняється людина, є родина, то відповідно, перший тип солідарності можна визначити як солідарність родинну (сімейну). «Родина – то перше місце, де у своїй соціальній функції виявляється солідарність. Тут зв'язок солідарності найяскравіше засвідчує зв'язок кровний. Зв'язок між чоловіком і жінкою, батьками й дітьми на цій першій, і природній стадії співжиття має величезне значення для будування наступних соціальних структур» [1, с.7].

Наступним етапом стала родова солідарність. У новітньому європейському житті значення роду занепало, проте на інших континентах, особливо в первісних народів, рід досі відіграє велику роль. Саме усвідомлення кровної спорідненості з тією чи іншою особою викликає в людини мимовільне почуття єдності та солідарності. Поступово, з розвитком людства, кровне споріднення слабшає, залишається лише усвідомлення спільного походження. Племінна солідарність проявляється в тому, що в середині групи індивіди знаходять свою безпеку. Відповідно, дбаючи про безпеку цілого, кожен дбає й про власну безпеку. Тут народжуються перші соціальні зобов'язання й норми.

Передумовою переходу одного, або об'єднанню кількох племен у народ є біологічна, культурна, або політична єдність. «Кров» відступає на задній план, але це жодним чином не загрожує єдності соціального утворення.

Спільність мови, території, традицій, звичаїв, побуту забезпечують не лише існування, але й подальший розвиток народу аж до виходу його на рівень нації в модерному розумінні цього поняття. В.-Ю. Данилів досить метафорично охарактеризував цей процес: «Спіраючись на зусилля й велику солідарну працю, століттями, навіть тисячоліттями, творився великий твір, ім'я якому – нація» [2].

Новітня держава так чи інакше солідаризує людей. Рамки інституту громадянства надають захист, але й наділяють обов'язками. Головним об'єднуючим фактором тут виступає духовна єдність. «Народ дає кров, держава – тіло, нація – дух», як влучно зауважив Вільгельм

Сауер [1, с.7].

Ідея солідарності не нова, в тій чи іншій формі вона існувала ще в добу античності. У світовій філософській думці провісником солідаризму був ще Мененій Агріппа в стародавньому Римі, висловившись у притчі про частини тіла, яким не слід ворогувати між собою. Уявлення про народ як живий організм знаходимо вже у Платона, який розрізняв «людину малу» (індивідуум) і «людину велику» (народ). Проте ще ясніше ідея народу як живого організму виражена у значно давніших індоарійських «Законах Ману», де народ представлений людиною, а його соціальні верстви (варни) – органами цієї людини. Так, наприклад, римський імператор Марк Аврелій писав: «Те саме відношення єдності, яке мають між собою з'єднані частини тіла, мають між собою і розумні створіння, оскільки вони, хоч і відокремлені один від одного, але створені для того, щоб виконувати спільну працю. У цьому сенсі люди функціонують так, як і частини тіла, хоча й відділені один від одного заради цілого, проте вони служать цілому» [1, с.11].

Термін «солідаризм» вперше вжив П'єр Леру в 1840-х роках у Франції. У новітні часи цією проблемою серйозно займалися французькі філософи, серед них Селестін Шарль Альфред Бугле, який у своїй праці «Le Solidarisme» заклав основу ідеї солідаризму. У подальшому вчення про солідарність розвинули юрист Леон Буржуа, соціолог Еміль Дюркгейм та інші представники французької школи суспільствознавства.

Лауреат Нобелівської премії миру, французький державний діяч Л. Буржуа розрізняє два види солідарності – природний і фактичний. При цьому природна солідарність немає ніякого відношення до справедливості, адже одні незаслужено користуються перевагами, внаслідок чого інші потерпають. Ця несправедливість виникає по причині природжених здібностей: спадковість, рівень освіти, професія, соціальний статус тощо. Внаслідок цього кожна людина до певної міри морально зобов'язана тим, що вона має і тим, ким вона є, своїм попередникам і сучасникам. Таким чином, щойно людина народжується, вона вже має обов'язки перед суспільством.

Ідея солідаризму, так, як її задекларував Л. Буржуа, намагається врахувати подвійний рух розуму і сумління, що червоною ниткою проходить через події нашого часу. Цей рух з одного боку апелює до звільнення «духа від аргіорі систем», від неперевіреного вчення релігії, через традиційні комбінації передання авторитету і заміни їх такими, які впливають з вільних досліджень і піддані постійній критиці. А з другого боку, цей рух спонукає сумління поза можливими моделями і не вельми обґрунтованими виправданнями якнайретельніше дошукуватись законів управління.

Звідси, згідно з Л. Буржуа, солідарність є обов'язком, який впливає з приналежності до суспільства, а саме як квазі-контрактовий обов'язок, який у крайньому разі був би виконаний за допомогою державної сили. Л. Буржуа будує теорію так званого «квазі-контракту», зробивши спробу надати ідеї солідарності юридичної форми. Ця теорія виходить з дуалістичного розуміння солідарності. Крім того, що природна солідарність має тенденцію бути несправедливою, вона виключена з моделі «квазі-контракту», який ґрунтується на принципі фактичної солідарності, тобто на солідарності, яка зустрічається в повсякденному житті соціуму. Л. Буржуа насамперед вказує на принцип добросусідства, при якому здійснюється фактичне єднання, яке природно спонукає до солідарної та спільної діяльності. За певних обставин ця фактична солідарність може бути і вимушеною, як, наприклад, солідарність між сусідами по земельних ділянках або між квартирантами в одному будинку. Внаслідок цієї ситуації всі вони мають обов'язки і права щодо одне одного [1, с.12].

Інший французький дослідник Ш. Жід вважав, що солідарність в просторі є першим рівнем солідарності в часі, оскільки оселяючись на одній території, люди вступають у тісний контакт між собою. Однакова місцевість, ідентичний клімат, подібний спосіб виробництва продуктів харчування. Поступово характер усіх життєвих процесів створює солідарну свідомість спільноти.

Рівень солідарності в просторі може бути різним. Спільність мешканців села – перша форма, де принцип солідарності виявляє себе особливо ясно та чітко. З іншого боку,

солідарність в часі пов'язує мертвих з живими завдяки спільній традиції та культурі. В давнину солідарність реалізувалася в спільних діях, освячених законами, релігією та звичаями.

Наступна функція солідарності полягає в тому, що вона виступає як сила, здатна розбудовувати суспільство. Її завдання – узгоджувати інтереси членів суспільства, які суперечать один одному і гуртувати суспільство для досягнення спільних цілей. В свою чергу, спільними цілями для суспільства є ті, що гарантують його існування та гармонійний розвиток, чого можна досягнути лише шляхом солідарної взаємодії, що ґрунтується на ідеї справедливості.

Ш. Жід дає визначення також й головному принципу економічної солідарності: «Поділ праці – це механізм, за допомогою якого спільнота людей має можливість легко і ефективно досягти виробництва та приросту національного продукту. В той час коли звірі задовольняються безпосереднім забезпеченням їх обмежених потреб, наприклад в їжі, людина обмежує себе виробом одного товару, який вона обмінює на той, в якому відчуває потребу. Таким чином, поділ праці, який зумовлює взаємодію всіх з метою задоволення потреб кожного окремого індивіда – справжнє джерело прогресу, добробуту та економічної солідарності» [2, с.76-78].

Ідея солідарності проглядається й у Е. Дюркгейма, який в основу своєї системи поклав ідею корпорації, тобто колективного тіла. Думки, подібні до поглядів Л. Буржуа, знайшли свій подальший розвиток в партії німецьких державних соціалістів. Вони теж намагалися йти дорогою, середньою між шляхом манчестерського лібералізму і шляхом доктринерського соціалізму.

Так соціолог П. Барт визначав суть своєї органічної теорії солідарності наступним чином: «Суспільство називається організмом чи органічною системою, на протизагу організму індивідуальному, соціальному чи колективному. Таким чином, усі можливі соціальні сфери, елементи та соціальні модуси мають перебувати в стані єдності, цілісності та фундаментальної солідарності. Принципи консенсусу та солідарності, які спостерігаються вже в неорганічному світі, є суттєвими в житті рослин, досконаліми – в житті тварин, а в людському соціумі досягають свого найвищого ступеня» [1, с.14].

На думку П. Барта, Е. Дюркгейм виходить з поняття солідарного цілого, підпорядковуючи йому суспільство. Він знаходить у двох неодноразових, але хронологічно послідовних станах соціуму два види солідарності, які він окреслює як механічну та органічну. Механічна солідарність є притаманною примітивним суспільствам, де панує однаковість світогляду всіх членів, наприклад, на ґрунті спільності етнічного походження.

Поступово кількість населення в такому примітивному суспільстві збільшується, триває приріст продуктивних сил та поступове надбання культурних цінностей, а продуктивність праці зростає завдяки поділу праці. Старі спільноти, що ґрунтуються на кровних зв'язках, розпадаються. Постає структура нового суспільства та відбувається перехід від примітивного соціуму до органічного, визначальну роль в якому відіграє не однаковість світогляду, а усвідомлення того, що всі індивіди мають допомагати взаємно поповнювати свої життєві засоби.

Відаючи повагу П. Барту, зазначимо, що головним виразником німецького солідаризму вважають Адольфа Вагнера, який не погоджувався з тим, що людина є просто «homo oeconomicus». Життя її куди різнобарвніше, наповнене найрізноманітнішими комбінаціями. Тому психологічний аналіз людини А. Вагнер прагне перевести в правильне русло, щоб довести, що людина є і залишиться істотою, яка діє однаково. А. Вагнер різко виокремлює мотиви егоїстичні від неегоїстичних. До неегоїстичних мотивів належить порив до моральних дій, почуття обов'язку, страх перед докором власного сумління. Ці мотиви, яким підпорядковується і якими керується у своїй діяльності індивід, виявляються також і в економічній сфері.

На думку Г. Пеша, солідарність на загал є одним з найвеличніших відкриттів людства. Завдяки солідарності людина перестає бути атомом у просторі і хвилиною в часі, вона

підноситься до більшої гідності й вищої сфери. Завдяки солідарності людство буде запевнене в своїй гідності і до певної міри створене. Цим терміном, який не мав жодного значення в античних суспільствах, солідарність позначає спільність людської природи і тісну спорідненість, яка об'єднує людей між собою» [8, с.24].

Г. Пеш розумів поняття солідарності не лише з утилітарного боку, а й з морального та етичного. В цьому сенсі він формулює своє визначення принципу солідарності, який, в його застосуванні до соціальної спільноти означає упорядковане узагальнення прагнення суспільнопов'язаних сил щодо досягнення спільної мети.

Державні соціалісти не бачать суттєвих протиріч між класами та індивідами однієї нації, стверджуючи, що натомість їх згуртовує моральна солідарність. Її можна побачити у спільності мови, звичаїв та соціальних інституцій. Державу ж слід розглядати як орган цієї моральної солідарності. Для цієї держави – всі громадяни є рівними й вона повинна дбати про всіх, а передусім про тих, хто відчуває нестатки. Втім, в цілому, держава не повинна переймати функції індивіда, але має дати йому нагоду вільно рости й розвиватися. У взаємозалежності індивіда слід вбачати головний чинник економічного поступу.

Відтак головна вимога державного соціалізму мала моральний і національний характер. Справедливість у розподілі і піднесенні добробуту робітничого класу є умовою збереження національної єдності, формою якої є держава.

Значною мірою державно-національний солідаризм був присутній й в ідеології німецького нацизму 1930-х рр., як, власне й в італійському фашизмі та іспанському фалангізмі. Загалом солідаристичні ідеї були притаманними багатьом інтелектуалам ХХ ст.

Досить цікаво ідея солідаризму розглядається в межах релігійних вчень, які додали у розвиток ідеї солідарності духовних аспектів саме у контексті розвитку соціально-економічного життя країн Європи.

Уже той факт, що церква проповідує спільність походження й рівність усіх людей перед Богом, говорить про подібність ідей солідарності й учення церкви. Показовим зразком офіційного релігійного солідаризму є енцикліка Папи Римського Лева XIII «Нові речі» (*Regrum Novarum*) про капітал та «*Quadragesimo anno*» від 1931 р. Папи Пія XI про реконструкцію соціального ладу. Ці енцикліки цікаві тим, що вони вказують на розв'язання багатьох проблем соціально-політичного життя на основі ідей солідаризму.

Енцикліка «*Regrum novarum*» Папи Лева XIII поставила перед собою відповідальне завдання, а саме – дати відповіді на важливі соціально-політичні питання бурхливого ХІХ ст., коли капіталізм сягнув свого апогею, а становище широких народних мас щодня погіршувалося та протиріччя всередині суспільства дедалі посилювалися.

Завдання енцикліки «*Regrum novarum*» полягало в тому, щоб зрозуміти корінь зла і відповідно до принципів католицької церкви вказати на шляхи, які б вели до солідарного порядку і спокою. Індивідуалістичний лібералізм зруйнував колишні природні зв'язки (стани, гільдії) в суспільстві, а нові не встановив, їхнє місце посіли, з одного боку, безмежна свобода, а з іншого – нездоровий державний інтервенціонізм. Дух індивідуалізму зайшов так далеко, що колись квітуче і добре упорядковане суспільне життя було знищене, а опісля вбите, так що нарешті залишились тільки поодинокі особи і держава. Це сталося з не меншою шкодою для держави.

Необмежену, вільну конкуренцію як регулятивний принцип економіки енцикліка рішуче відкидають, але залишають обмежене суперництво, що його хоче зберегти і система солідаризму. Засуджуючи соціальну несправедливість, яку спричинив лібералізм, Папа Пій XI говорить, що «...за природним законом економіки, якому не можна протистояти, лише власник капіталу міг би накопичувати капітал, тоді як той самий закон засуджує робітників вічно бути пролетарями й жити на межі прожиткового мінімуму» [Цит. по: 4, 26]. Усе це неминує веде до класової боротьби і лише оновлення соціального життя може запобігти цим руйнівним обставинам.

Теорію класової боротьби енцикліка «*Regrum novarum*» відкидає, оскільки вона не усвідомлює природи суспільства. Але розум повинен усувати або, принаймні, пом'якшувати

ці явні протиріччя. Не боротьба, зазначається в енцикліці, а згода є передумовою краси й порядку. Це стосується і співробітництва класів та станів, а також зв'язку між капіталом і працею. Це співробітництво не можна, проте, переводити на шкоду робітникам. Соціальну справедливість слід розглядати як нормативний принцип.

Католицизм розуміє державу як досконале суспільство, тобто найвищий і найдовершеніший устрій людського життя. Ліберальній правовій державі, завданням якої є захист лише власності громадянина, Папа Лев XIII протиставляє вчення про правову і благодійну державу. У цьому сенсі держава має завдання не лише захищати власність, але й дбати про загальне благо, особливо піклуватися про нужденних. Держава як «*societas perfecta*» представляє собою завершення спільної людської діяльності.

Особливу увагу обидві енцикліки приділяють державній владі. Лев XIII говорить не про якусь конкретну форму уряду, а про державну силу (владу) як поняття. Державну владу Лев XIII виводить від природи і від розуму. Вона повинна стояти на службі народу; кожне зловживання є незаконним. Завдання державної влади, як пише Пій XI, полягає в охороні народу і всіх його членів, при цьому особливу турботу слід виявляти до слабких і бідних. Державна влада, коли її так розуміти і застосовувати, виконує своє завдання і є справжнім слугою народу. Вона стає божественним і справедливим авторитетом, який знаходить своє джерело в природному праві та Божій волі.

Солідарність та боротьба за існування діють в суспільстві одночасно. У зовнішніх діях домінує елемент боротьби, у внутрішніх – солідарності. Зовнішня боротьба того чи іншого соціального утворення посилюється завдяки солідарності. Те, що принцип солідарності всередині такого соціального утворення має першість щодо боротьби, засвідчує такий приклад: багато разів в історії спостерігалася ситуація, коли політичне протистояння розколювало ту чи іншу країну, однак у випадку війни переважна більшість суспільства, незважаючи на свою партійну, соціальну та класову приналежність, спільно виступала проти ворога.

Разом з тим заслуговує на увагу визначення німецького соціолога Ф. Тонніса, який зазначав: «Суспільне життя – це взаємна власність та взаємне задоволення, взаємне володіння та користування спільним майном. Воля до володіння майном і користування ним – це воля до захисту й оборони спільного майна (спільне зло – спільні друзі – спільні вороги). Така солідарність вважається органічною. Вона підтримується не лише завдяки поривам та інстинктам, а й переходить у вищу стадію – духовну.

Розуміння й усвідомлення приналежності індивідів до спільної групи веде їх до формування духовного союзу. Солідарна дія багатьох членів суспільства призводить до серйозних результатів, що мають надзвичайно велике значення в соціальному житті. Вони пробуджують гордість наступних поколінь за своїх предків, що зміцнює солідарність народу як історичного феномену» [1, с.15].

Енцикліка «*Sollicitudo rei socialis*», як зазначає німецький єпископ Йозеф Хеффнер, проектує зразок солідаристського суспільства на світовий рівень. Відповідно йдеться не тільки про «власні території кожної окремої нації», а й, за аналогією, про солідарність між націями і народами. Цього вимагає основна етична концепція культури людства, при якій якість цілого може бути знайдено лише з поваги до всіх окремим особам, товариствам і народам. При цьому «потрібно повною мірою поважати ідентичність кожного народу з його історичними та культурними особливостями. Як народи, так і окремі особи повинні володіти основоположною рівністю (...) яка становить фундамент права всіх на участь у процесі повного розвитку» [7].

У другій половині ХХ ст. солідаризм наголошує на взаємопотребі, солідарності, дружній взаємодії усіх верств населення. При цьому ця концепція допускала боротьбу в майбутньому суспільстві, щоправда, у напівтліючому стані. Якщо комунізм підводив усю сукупність людської життєдіяльності під загальний знаменник класової боротьби і прагнув виграти в ній, то солідаризм пропонував класове примирення і шукав способи його запровадження без зміни самої суті капіталізму – приватної власності і конкуренції.

Солідаризм замість швидкого перерозподілу багатств обіцяв лише «стриману експлуатацію» і «розумно–достатній соціальний захист». Подібні речі були менш здатними надихнути маси на боротьбу. Тому не слід дивуватися, що солідаризм тривалий час животів як периферійне вчення, плід теоретизування і предмет розгляду вузького шару високоосвічених (і достатньо багатих) інтелектуалів, зворушених «долею простолюду», натомість серед широкого людського загалу ця теорія була практично невідомою.

Ситуація змінилася після другої світової війни. Практичний досвід уже двох різновидів соціалізму – радянського напівінтернаціоналістичного та німецького націоналістичного – відштовхнув багатьох. І хоча після війни компартії залишалися в Європі досить впливовими (особливо в Італії та Франції), більша частина руху, репрезентована соціалістичними партіями, ініціювала рішучий розрив з комунізмом. Соціалістичні партії і до цього мали розбіжності з комуністичними, але саме у зазначений час вони визнали приватну власність як повноправний елемент суспільства. Держава повинна була брати у багатих і віддавати бідним.

В даному аспекті доцільно звернутися до досвіду Франції, в якій ідеї солідаризму завжди були присутніми і на теоретичному, і на практичному рівні. Саме після другої світової війни у Франції ідея солідаризму отримує наступний поштовх для розвитку, що пов'язано з видатною політичною постаттю європейського політикуму того часу – Шарлем де Голем.

Слід віддати належне де Голлю, який у всіх проблемах повоєнного відновлення економічного та соціального життя у Франції углядів незвичайний соціальний конфлікт з адміністрацією, а дуже серйозні проблеми фактично стадіального вибору його країни. Він оголосив свою знамениту програму соціального самоврядування – «систему участі» як «Третього шляху», але не як синтезу, а як уникання і класичного лібералізму, і радянського комунізму. Ця теорія корпоративної єдності, солідарності та співпраці класів була дуже близька до ідеї соціальної держави в Німеччині та «конфуціанського капіталізму» в Японії.

Ідея якісно прогресивнішого відносно класичного капіталізму суспільного ладу – «соціальної республіки» – була сформульована на законодавчому рівні ще у Конституції Другої французької республіки. На противагу марксизму її суть полягала у проголошенні пріоритету духовних цінностей над «економічним базисом», розумінні необхідності не просто єдності класів з метою збереження загальнонаціональної злагоди, а творчої співпраці та солідарності між ними на корпоративних та кооперативних засадах.

Співвідношення індивідуального й загального – основна особливість солідаризму, яка відрізняє його від лібералізму й соціалізму. Зважаючи на кризу класичного лібералізму з його егоїзмом і економічною прірвою між власниками корпорацій, і робітниками, та соціалізму, з його продавленням індивідуальності через обмеження базового інстинкту приватної власності, деякі країни Західної Європи почали дрейфувати в бік солідаризму. Це дозволило запровадити рівновагу й злагоду між трьома головними елементами суспільства: корпораціями (працедавцями), народом (працівниками) і державою.

Стосовно відповіді на головне питання про співвідношення «я» і «ми» в солідаризмі, то зобразити його можна приблизно так: кожна людина зобов'язана тим, що вона має, і тим, що собою являє, своїм пращурам, і сучасникам. Внаслідок цього, щойно людина з'являється на світ – вона вже наділена обов'язками перед суспільством. З іншого боку, суспільство не залишає тих, хто «відкинутий на узбіччя життя». Завдання справедливості, згідно з ученням солідариста Л. Буржуа, – брати в тих, хто користується з надлишку гараздів, і віддавати тим, хто їх потребує. Що стосується індивідуального «я», то солідаризм визнає себе прихильником природного права. Одним з елементів цього права, як каже Г. Пеш, є можливість набувати приватну власність. Не варто забувати, що приватна власність створює незамінні психічні й моральні стимули, які відіграють велику роль в економічному житті.

Щодо визначення ролі держави у вченні солідаризму, то суспільна гармонія забезпечується тут розумним регулюванням правових відносин між окремими індивідами. На сторожі виконання «квазі–контракту» зі справедливого перерозподілу соціальних благ, через установлені норми права, стоїть держава. Держава, згідно із солідаризмом, – це витвір або

продукт соціальних інстинктів, вона є необхідною, і найвищою формою людського співжиття, одним із феноменів природного права, який ґрунтується на розумі. Держава має здатність до адаптації в часі й просторі, і неможливо уявити, розвиток й вдосконалення соціально-економічного стану без підвищення почуття обов'язку й робочої дисципліни, що, без сумніву, сприяє реорганізації правових, соціальних та економічних інституцій. Економіка солідаризму не ставить собі за мету збагачення заради збагачення. Її мета – добробут кожного індивіда. Інакше кажучи, у солідаризмі держава не залишає індивіда сам на сам зі світом праці та грошей.

Солідаристична держава прагне підтримати тих, хто не може впоротися з економічною боротьбою за виживання, яка характерна для лібералізму.

Проте це не стосується тих, хто не хоче працювати. Тут держава виступає стимулятором для паразитуючих членів суспільства з тим, щоб повернути таких на працю для власного й загального блага. Концепція держави в солідаризмі подібна до соціалістичної, але на відміну від соціалізму на вершині, стоїть не загальне, а гармонія між загальним й індивідуальним.

Ідеї соціально-відповідального ринкового господарства в епоху кризискласичного лібералізму й соціалізму лягли в основу багатьох європейських політичних партій: французьких центристів, австрійської Народної партії, християнських демократів у Німеччині, Італії й Бельгії. На середину 80-х рр. ХХ ст. соціалістичні партії уже очолювали – постійно або з перервами – мало не всі країни Західної Європи. І хоча частина з них убачали свою мету у знищенні класів та усупільненні народного господарства, інша частина почала реалізацію моделі, що визнавала як приватну, так і суспільну власність і прагнула рівноваги між класами.

На тому ж ґрунті християнського соціального вчення, у його католицькому заломленні, виросла, починаючи з 1977 року, і польська «Солідарність».

Сучасне розуміння солідарності як ідеї передбачає три докорінно різних поняття суспільної солідарності залежно від трактування людини, яке лежить в основі цього бачення:

1. За індивідуалістичною інтерпретацією, солідарності не існує у буквальному розумінні слова. Ліберальний індивідуалізм визнає лише солідарні зобов'язання, якщо вони будуються на основі договору, тобто, якщо особисті інтереси співпадають з інтересами спільноти, то такий договір є солідарним, а якщо - ні, то у такому випадку він не є солідарним.

2. Колективістське бачення можна пояснити на комуністичному прикладі: солідарністю тут виступає поняття боротьби у рамках класової боротьби. Солідарність практикується з робочим класом і партією, яка керує робочим класом, а з усіма іншими групами, які не належать до вістря революції, солідарності немає - це класовий ворог або інші реваншистські чи реакційні сили.

3. Персоналістична інтерпретація або ще християнське тлумачення солідарності охоплює всі соціальні групи суспільства, зокрема, слабких і бідних людей. Солідарність є основним соціальним принципом, що бере свої витoki з соціальної природи людини і є конкретним вираженням соціальної любові. Ця солідарність охоплює у глобалізованому світі також інші народи та нації, при чому тут потрібно брати до уваги порядок любові: через «любов до дальнього» не можна нехтувати «любов'ю до ближнього» [4].

Звичайно, що зобов'язання солідарності існує на основі договору. Всім своїм існуванням людина завдячує первинним спільнотам, адже вона взагалі може існувати і сприйматись як особистість тільки у спільноті і виходячи з спільноти. Жодним чином це не заперечує власну формуючу активність людини, але спільнота виступає або передумовою для такої діяльності, або така діяльність може реалізуватись лише у спільноті. Людина повинна розкривати і розвивати себе у культурному, економічному, технічному і духовному плані. Але вона це може зробити, якщо лише є відповідне середовище. Проте це середовище потребує державної інституції, щоб взагалі функціонувати. У цьому відношенні держава має право вимагати солідарності від своїх громадян. Цим стає очевидною помилка індивідуалізму: людина не є автономною і самодостатньою, вона не може звільнитись від

спільноти, вона завжди включена у суспільство. Оскільки ніхто не може оминати суспільство, то принцип солідарності є також наслідком соціальної природи людини.

Кожна людина потребує спілкування і співпраці, щоб розвивати свою особистість і вижити, і водночас кожна спільнота потребує співпраці і участі кожного з своїх громадян, щоб виконати своє завдання. Це є основою солідарності. Люди і спільнота впливають один на одного через обряди та звичаї, шляхом тиску громадської думки або через мужність казати правду, шляхом економічних рішень про інвестиції та споживання, шляхом політичних рішень, наприклад, шляхом виборів. Тобто, принцип солідарності є конкретним вираженням чесноти справедливості.

Кожна спільнота має одну або декілька цілей, які можна досягнути лише у спільноті, і це тільки за участі та допомоги її членів. Отже, спільнота має право вимагати від своїх членів внеску, а саме у міру того, як від такої участі залежить досягнення спільнотою поставлених цілей. Важливо точно визначити межі солідарності, якими на думку Норберта Нойгауза, слід визнати:

- 1) ціль / цілі спільноти;
- 2) способи досягнення таких цілей у колективній співпраці;
- 3) показники того, наскільки такі цілі дійсно дозволятимуть людині розвинути свою особистість [4].

Неприпустимим і антисолідарним буде те, якщо якійсь спільноті йтиметься дуже добре, у той час коли членам цієї спільноти йтиметься погано. Заходи спільноти є виправданими лише тоді, коли вони допомагають людині розкрити та розвинути себе краще, а ніж це було би без допомоги спільноти. Однак, окрема людина одночасно є членом багатьох спільнот, кожна з яких очікує солідарності і відповідних вкладів, які у конкретному випадку все ж можуть перетинатись і взаємно виключатись. Тут питання торкається ієрархії цінностей.

Слід зазначити, що в останні десятиліття саме в Європі суспільна солідарність значно посприяла соціальним гарантіям для широких верств населення. Були запроваджені пенсійне страхування, медичне страхування, страхування на випадок безробіття, системи соціальної допомоги; солідарність, так би мовити, обюрократилась і вона була забезпечена правовими претензіями. З іншого боку, це веде до того, що певні люди намагаються використати цю соціальну мережу, хоча вони і самі були б у стані заробити собі на прожиття. Принцип солідарності також вимагає від кожного окремого члена лояльності як щодо інших членів спільноти, так і щодо самої спільноти. Обман у системі страхуванні і тому подібні речі є тяжкими порушеннями проти зобов'язань лояльності, оскільки такі порушення несправедливо претендують на солідарність інших людей і спільноти.

Очевидно, що світова спільнота потребує нової онтології, нової етики, нової соціальності, нового апарату бачення і моделювання майбутнього, нових механізмів узгодження інтересів і цінностей. Інакше кажучи, нових механізмів виживання і самоорганізації. В умовах глобальної трансформації на перший план виходять нові етичні підстави буття - етика ненасильства, проблеми довіри і вільної лояльності, а також пов'язані з ними механізми самоорганізації та синергетичного взаємодій-наслідком, технології «м'якої влади» (soft power) і рефлексивного управління. Виникають локальні соціальні ніші, в яких є запит на нову соціальність, вибудовану на основі етики «заборони зла» [5].

Соціальна солідарність, заснована на уявленні про загальну соціальну суб'єктність, яка, в свою чергу, заснована на християнському уявленні про креативну людину та людське сотворіння за образом і подобою Божою, стає потенційною ідеологією самоорганізації та саморозвитку амбітного суспільства. Тому питання про погодження та солідаризації інтересів і цінностей всіх учасників громадських відносин виступає в якості одного з ключових для програмування майбутнього.

Солідарність на сучасному етапі розвитку суспільства слід розглядати як механізм соціальної саморегуляції, самозбереження і саморозвитку колективного організму, який дозволяє максимально використовувати можливості всіх членів суспільства для індивідуального і загального блага.

Солідаризм - принцип побудови соціальної системи, в якій її члени (громадяни, сім'ї, етноси, релігійні конфесії, соціальні групи, політичні партії, бізнес-корпорації та ін.) наділені реальною правовою і соціально-політичною суб'єктністю, на основі чого їх права, можливості та інтереси можуть бути консолідовані заради досягнення консенсусних цілей (загального блага) в соціальних межах різного масштабу (локального, загальнонаціонального, глобального). Відкидаючи як ліберальний індивідуалізм, так і тоталітарний егалітаризм, солідаризм намагається породити власну «сімфонічну» антропологію і онтологію, засновану на балансі індивідуальних і загальних інтересів.

Одна з актуальних проблем сучасного солідаризму полягає в побудові адекватної ієрархії, в якій долалися б протиріччя між різними типами солідарності - скажімо, дозволявся б класичний для Нового часу конфлікт між соціальною і національною (етнокультурною) солідарністю.

Держава, політична система якого найбільшою мірою орієнтована на формування і відтворення політичної солідарності, визначається через чотири її характерних елемента, з яких першим і найважливішим є здійснення влади великою коаліцією політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладового суспільства. Три інших важливих елемента - це (1) право вето, виступає як додаткова гарантія життєво важливих інтересів меншості; (2) пропорційність як головний принцип політичного представництва, розподілу постів в державному апараті і коштів державного бюджету і (3) високий ступінь автономності кожного сегмента в управлінні своїми внутрішніми справами [3, с.14].

Висновки. Підводячи підсумок зазначимо, що

По-перше, принцип солідарності поряд з субсидіарністю та децентралізацією закріплений в європейській системі права як один з принципів побудови дієвої політичної системи сучасного демократичного зразка. Отже, при побудові новітніх систем влади країни Центральної та Східної Європи визнали солідарність як концептуальну основу побудови та її функціонування.

По-друге, принцип солідарності та заснована на ньому ідея солідарності пройшла певний еволюційний шлях і в історії суспільно-політичної думки, і в історії політичного управління європейськими країнами, починаючи з середніх віків і до сьогодення. Розвиваючися на етренах країн старої Європи (Франція, Німеччина та інші) дана ідея стала основою для набуття якостей ефективності у новоутворених системах влади країн – молодих демократій Європи.

По-третє, солідарність можна визначити як принцип соціального існування, що передбачає об'єднання ресурсів і можливостей суб'єктів відносин для досягнення спільних цілей, при цьому інтереси кожного із суб'єктів знаходяться в рівновазі з інтересами спільності.

По-четверте, еволюція уявлень про солідарність як принцип та ідеологічне підґрунтя функціонування новітніх систем влади, дозволила сформувати певну систему знань про солідарність як багатогранне явище, що має власні види, рівні прояву та умови здійснення. Серед видів солідарності сучасна суспільно-політична думка виділяє громадську, політичну, класову, трудову, професійну тощо. За рівнями розрізняють солідарність у просторі та у часі. Солідарність в просторі є першим рівнем солідарності в часі, оскільки оселяючись на одній території, люди вступають у тісний контакт між собою. Солідарність в часі пов'язує мертвих з живими завдяки спільній традиції та культурі, що реалізується в спільних діях, освячених законами, релігією та звичаями.

По-п'яте, основними умовами, найбільш сприятливими для встановлення і стабільного відтворення політичної солідарності визнаються: відсутність такого сегмента суспільно-політичної системи, який представляв би собою абсолютну більшість; відсутність значущої соціально-економічної нерівності між сегментами; приблизно однакові розміри сегментів (чисельність груп), що дозволяє забезпечити рівновагу сил між ними; обмеженість числа груп, щоб переговори між ними не перетворилися на занадто складний процес; наявність загальних, єдиних для всіх сегментів суспільства орієнтацій, що пом'якшують орієнтації

окремих його сегментів; наявність історичних традицій досягнення компромісу і злагоди тощо.

По-шосте, сучасна актуальність ідеї солідарності полягає у її здатності солідарність виступати як сила, здатна розбудовувати суспільство. Її завдання – узгоджувати інтереси членів суспільства, які суперечать один одному і гуртувати суспільство для досягнення спільних цілей. В свою чергу, спільними цілями для суспільства є ті, що гарантують його існування та гармонійний розвиток, чого можна досягнути лише шляхом солідарної взаємодії, що ґрунтується на ідеї справедливості.

По-сьоме, солідарність на сучасному етапі розвитку владних систем слід розглядати як механізм соціальної саморегуляції, самобереження і саморозвитку владного організму, який дозволяє максимально використовувати можливості всіх структурних елементів системи влади для індивідуального і загального блага.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гай-Нижник П. П. Солідаризм як соціально-політична концепція: нарис історії розвитку в Європі та в Україні / П. П. Гай-Нижник // Гілея : науковий вісник. — К.: ВІР УАН, 2011. — Вип. 44. — С. 5-24.
2. Данилів В.-Ю. Солідарність і солідаризм / В.-Ю. Данилів. — К.: Видавничий дім «КМ Academia», 2000. — 152 с.
3. Миронов Р. В. Категория «солидарность» как фактор современного политического процесса России : автореф. дис. к. полит. н. : спец. 23.00.02 «Политические институты и процессы» / Р. В. Миронов. — Нижний Новгород, 2010. — 20 с.
4. Нойгауз Н. Солідарність – головний принцип християнського соціального вчення [Електронний ресурс] / Норберт Нойгауз. — Режим доступу : http://sd.net.ua/2010/02/18/neuhauz_cinnosti_khristianskoyi_demokratii.html
5. Окара А. Социальная солидарность как основа нового «миростроительного» проекта [Електронний ресурс] / Андрей Окара // Синергия. — 2010. — № 9. — Режим доступа: <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=51931>
6. Плешко М. Идеология солидаризму в державотворенні України / М. Плешко // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. — 2009. — Вип.13. — С.52–55.
7. Хёффнер Й. Христианское социальное учение [Електронний ресурс] / Йозеф Хёффнер. — Режим доступа: <http://www.agruz.info/app/webroot/library/152/533/page03.htm>
8. Pesch H. Lehrbuch der Nationalökonomie / H. Pesch. — Freiburg im Breisgau, 1924; Spengler, Oswald. Politische Schriften. — München, 1932.

Наумкіна Світлана Михайлівна – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК : 303.6+327.5

РОЛЬ РИТОРИЧНОГО МИСТЕЦТВА У ВЕРБАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

Розкривається роль і значення ораторського мистецтва, вміння раціональної взаємодії та переконання, толерантності, культури мови і спілкування, співбесіди, комунікативності, що у широкому сенсі може бути визначено як риторичне мистецтво, яке відображається у ментальній культурі політичного життя, особливо в умовах сучасного світового політичного простору.

Ключові слова: *риторика, риторичне мистецтво, комунікативістика, ментальна культура, політичне життя, політичні переговори, політичний компроміс.*

РОЛЬ РИТОРИЧЕСКОГО ИСКУССТВА В ВЕРБАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ

Раскрывается роль и значение ораторского искусства, умения рационально взаимодействовать и убеждать, толерантности, культуры языка и общения, беседы, коммуникативности, что в широком смысле может быть обозначено как риторическое искусство, которое отображается в ментальной культуре политической жизни, особенно в условиях современного мирового политического пространства.

Ключевые слова: *риторика, риторическое искусство, коммуникативистика, ментальная культура, политическая жизнь, политические переговоры, политический компромисс.*

A ROLE OF RHETORICAL ART IS IN THE VERBAL CULTURE OF POLITICAL LIFE

A role and value of oratorical art, abilities of co-operate and convince, opens up, tolerance, culture of language and intercourse, conversation, communicativeness, that in wide sense it can be marked as a rhetorical art, which is represented in the mental culture of political life, especially in the conditions of modern outer political space.

Keywords: *rhetoric, rhetorical art, communication, mental culture, political life, political talk, political compromise.*

У сучасній філософській та політичній науках у теперішній час дуже поширеним є напрям комунікативістики, головною метою якого вважається так звана ідеальна комунікація, або трансцендентна прагматика і трансцендентна риторика.

Ця ідея не нова. Риторика є однією з найдавніших наук, її виникнення припадає на античні часи, коли вона була засобом захисту і звинувачення на судовому процесі. Засвоєння риторики вважалося необхідною підготовкою в Стародавній Греції та Римі. Як відомо, найвидатнішим римським оратором був Цицерон, який досягнувши високої майстерності у складанні й виголошенні промов, став одним із перших авторів трактатів про ораторське мистецтво. Саме він назвав риторику «мовою, що має переконувати».

Ораторське мистецтво розвивалося і в період Середньовіччя. Разом з діалектикою і граматикою риторика становила тривіум – базову частину навчального плану в середньовічній освіті.

Щодо впровадження ораторського мистецтва на українських землях, то в XVI – XVII ст. його успішно вивчали в школах Києво-Могилянської колегії. В середині XVII ст. Йоаникієм Галятовським уперше був створений курс риторики українською мовою, орієнтований на укладання церковних проповідей – трактат «Наука». Йоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський та Лазар Баранович своєю проповідницькою практикою сприяли перетворенню української проповіді в літературний жанр. У роботах наступного покоління українських проповідників – Стефана Яворського, Дмитрія Туптала, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського ця форма мистецтва отримала подальший розвиток.

Риторика розробляла теорію мовного стилю. Авторам українських риторик близькою була ідея, що прийшла з античності й дістала широкий розвиток у стінах Києво-Могилянської колегії, про три ораторські стилі («слоги») – високий, середній і низький, на які мовний матеріал членувався за ступенем образної ускладненості, а отже й естетичного сприйняття. Вчення про три стилі було створено ще у еліністський період, взявши за основу ступінь інтенсивності використання риторичних засобів, які відрізняли ораторську мову від розмовної.

У теперішній час риториці як ораторському мистецтву приділяється дуже мало уваги. Хоча представники цього напрямку (Юрген Габермас, Вітторіо Гесле та інші) стверджують, що гармонійне суспільство може існувати тільки тоді, коли воно послуговується ідеальною риторикою. Ідея риторики ефективного спілкування та трансцендентної прагматики полягає в тому, щоб якнайбільше членів суспільства були озброєні риторичними знаннями і, спілкуючись між собою, доводили це суспільство до гармонії. Тобто комунікація між

різноманітними суспільними осередками, організаціями, установами має бути не конфронтативною, а толерантною та ефективною. Ідея толерантності спілкування ґрунтується на багатьох чинниках, найважливішим серед яких є засвоєння риторичних умінь і навичок. З початком панування реклами та мас-медіа зростає роль риторики в житті людей.

Викладання риторики в Західній Європі та у США поновилося з кінця 50-х років минулого століття. А з появою таких шкіл, як група « μ » («Мю») у Бельгії та Франції, риторику взагалі почали вважати одним із найцікавіших, найактуальніших і найперспективніших напрямів функціонально-комунікативного підходу до вивчення мови та ділового спілкування.

Риторика з напівсхоластичної науки про пишне мовлення (так її витлумачували в середньовіччі) стає наукою про ефективне спілкування у всіх можливих життєвих комунікаціях. Сприйняття риторики в такому ключі обумовлює потребу її вивчення на всіх рівнях здобуття освіти.

Уміння переконувати співрозмовника, уміння правильно і красиво говорити, привертати увагу й здобувати довіру слухачів потрібне в усіх сферах життя. Політик, що говорить грамотно й переконливо, викликає повагу й довіру громадян.

Риторику можна визначити і як науку, і як мистецтво. Головне її завдання – переконати слухачів у чомусь за допомогою слова, донести до них через промову певну думку.

Отже, риторика – це наука про способи переконання та впливу на аудиторію з урахуванням її особливостей.

Враховуючи два (логічне та літературне) напрями розвитку риторики як науки, варто зазначити, що у другій половині ХХ ст. змінилося їх співвідношення на користь «логічного» (неоаристотелівського) напрямку, коли на зміну риторики прийшла неориторика чи нова риторика. Була створена нова дисципліна – теорія практичного дискурсу, яка базувалася на теорії аргументації та ефективності впливу завдяки переконливості мови і тексту.

У сучасній риториці термін «загальна риторика» має також друге значення – один із напрямів нової риторики. Початок використання цього терміну поклав вихід у світ роботи Ж. Дюбуа «Загальна риторика». Інколи цей термін використовується як синонім «неориторики».

У контексті даної статті автора, перш за все, цікавить політична риторика, тобто виступи ораторів, що представляють певну політичну силу чи освітлюють суспільно-політичну ситуацію.

Як відомо, політична риторика, як найбільш яскрава форма логічного напрямку, в епоху елінізму була витіснена «літературним» напрямом на периферію дидактичної і наукової риторики. Це сталося, зокрема, у зв'язку зі зниженням ролі політичного красномовства і підвищенням ролі церемоніального, урочистого красномовства після падіння демократичних форм правління в Греції та в Римі. У Середньовіччі таке співвідношення продовжувало зберігатися. Це привело до кризи в середині ХVІІІ ст.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. – час серйозних політичних перетворень, який вернув суспільний інтерес до політичної риторики. Особливо це мало місце у веденні політичних переговорів як важливої форми досягнення політичного компромісу у важливих державних питаннях. І політична риторика, яка вбирає вміння переконувати, аргументувати, критично мислити, набула особливого значення і необхідності володіння нею на державному і наддержавному рівні.

Політичні переговори ведуться, як правило, як у формі безпосередніх бесід на зустрічах, нарадах, різних міжнародних форумах, так і в письмовому вигляді шляхом обміну відповідними дипломатичними документами (нотами, меморандумами, пам'ятними записками і т. п.), що також потребує риторичної майстерності.

Питання про те, що є бесідою, які її закони та правила, були предметом розгляду вчених на протязі багатьох століть. Так, ще в Стародавній Греції та Римі питання проведення бесід, суперечок, полеміки займали значне місце у промовах мислителів. Але сучасне вчення про бесіди сформувалося у Франції в ХVІІ–ХVІІІ ст. та пов'язано з іменем Б. Паскаля. Вчений

зазначає, що «розум і почуття формуються і псуються від хороших або поганих бесід, дуже важливо «вміти вибирати співбесідника» [1, с.154].

Крім того, Б. Паскаль, звертає увагу в своїх працях на «мистецтво подобатися» та «мистецтво переконувати». Суворі правила існують до останнього, але мистецтво подобатися – більш складне та корисне.

Виникає питання про відмінність між бесідами та іншими формами взаємодії. Основна відмінність полягає в принципі «без потреби не сперечатися». Під час бесіди політики, дипломати вважають за необхідне спокійно, переконливо доказувати свою правоту, а не неправоту співбесідника, крім того, вони утримуються від критики, не ставлять без необхідності партнера в позицію сили, що обороняється.

Таким чином, проведення бесіди вимагає певного мистецтва і, як будь-яке мистецтво, воно підкорено певним правилам, законам, врахування попереднього досвіду, досягнень і допущених помилок.

У даному контексті варто звернути увагу і на політичні дебати як одну з форм політичних переговорів. Дебати беруть свій початок зі Стародавньої Греції, де вони були невід'ємним елементом демократії. В Афінах громадяни сперечалися про переваги і недоліки різних пропонуваніх законів, такий спір давав можливість всебічно проаналізувати проблему. У стародавньому Римі існували так звані школи риторів, в яких навчали ораторському мистецтву. Школи риторів були дуже престижні, а викладачі були одними з найбільш високооплачуваних. У середньовіччі в Європі були поширені диспути, курси ораторської майстерності та дебатів.

У 30-і роки ХХ століття в США дебати почали своє формування як вид молодіжної діяльності. Передвиборчі кампанії дали новий поштовх розвитку дебатів і сформували їх у такому вигляді, який вони мають зараз. Популярність дебатів у США збільшилася після перших телевізійних дебатів між Джоном Кеннеді та Річардом Ніксоном під час президентських виборів 1960 року. Дебати – це аргументована суперечка, в якій сторони (як правило, дві) ставлять завдання переконати когось у чому-небудь. При оцінці суперечки, в першу чергу використовуються аргументи, але так само враховуються і різноманітні риторичні прийоми, вміння працювати з аудиторією, виразність мови і т. п.

На думку Д. В. Яковлева, невід'ємною частиною сучасного політичного простору виступає політичний діалог, у якому використовуються різні типи повідомлень. Зокрема, можна говорити про інформаційний тип, який визначається описовим розвитком теми та браком конфронтаційних елементів, аргументативно-аналітичний тип (переконання за допомогою логічного-понятійного апарату) та імперативний тип (емоційно-експресивний тиск, категоричність суджень, гіперболізація, некоректна метафоричність тощо) [2, с.55].

У сучасних умовах виникають деякі нетрадиційні форми двосторонніх переговорів на постійній основі. Наприклад, у відносинах з Республікою Польща дуже добре зарекомендував себе такий інститут, як Консультативний Комітет Президентів України і Польщі, частини якого очолюються відповідно Секретарем Ради національної безпеки і оборони України і Секретарем Ради національної безпеки Республіки Польща. Переговори в рамках цього Комітету проводяться два-три рази на рік і присвячуються як політичним та економічним проблемам двосторонніх відносин, так і найважливішим питанням міжнародного життя.

В дипломатичній практиці ХІХ і першої половини ХХ століття вищою формою переговорів вважався конгрес, наприклад, Віденський конгрес 1815 р., рішення якого стосувалися облаштування Європи після закінчення наполеонівських війн, документального оформлення практики дипломатичних відносин, Парижський конгрес 1856 року, Берлінський конгрес 1878 року. Сьогодні ця форма в дипломатичній практиці майже не застосовується, а найпоширенішою формою міжнародних політичних переговорів стали конференції та міжнародні форуми (зустрічі). Вони, як правило, скликаються на рівні глав держав або урядів, на рівні міністрів і урядових делегацій [3, с.51-54].

Доцільно звернути більше уваги на кулуарну роботу, яка в сучасній дипломатії займає

досить важливе місце і також, безумовно, потребує риторичне мистецтво.

Кулуарна робота – один із невід'ємних елементів професії дипломата, джерело цінної інформації, можливість налагодження неформальних зв'язків з колегами – іноземцями. За важливістю кулуарна робота не поступається формальній, офіційній дипломатії. Однак, на відміну від останньої, не регламентується настільки чітко, не має кодифікованих правил, тому вимагає не лише високої фахової підготовки, а й специфічних особистих якостей, постійної роботи над собою, вміння переконувати і, як уже неодноразово підкреслювалось, риторичного мистецтва.

Мета кулуарної роботи – особисто познайомитися з партнерами по переговорах, зустрічах, конференціях, увійти з ними в неформальний контакт, що нерідко буває надзвичайно корисним для отримання чи передачі інформації, попереднього обговорення можливих пропозицій, викладу аргументів з метою впливу на позицію партнерів тощо.

Дуже важливими уявляються і такі форми, як проведення прес-конференцій, брифінгів, прес-релізів, виступів по телебаченню і радіо. З'явився навіть спеціальний термін – «відкрита» або «публічна» дипломатія. Питання про те, наскільки виправдано це відносно переговорів, обговорюється в літературі з початку ХХ століття, особливо активно після закінчення Першої світової війни, коли з ідеєю публічної дипломатії виступив президент США В. Вільсон. Одні дослідники звертають увагу на те, що ведення переговорів «на виду» нерідко веде до втрати їх ефективності. Як слушно відзначили американські дослідники У. Зартман і М. Бертон, бажання адресувати свої виступи масам тягне учасників швидше до вікон, чим один до одного [4, с.93].

Інші вважають, що необхідно більше уваги приділяти відвертості переговорів як одному із способів контролю за їх ходом і позиціями сторін. Істина, як завжди, лежить посередині. Успіх супроводить ті переговори, в ході проведення яких грамотно поєднується відвертість і закритість переговорів та риторичне мистецтво їх учасників.

Крім того, переговори можуть вестися з метою підвищити свій міжнародний престиж, отримати вищий політичний статус, вирішити внутрішньополітичні завдання (наприклад, підвищити свою популярність перед виборами). Інколи переговори виконують і «маскуючу» функцію, зазвичай перед початком озброєного нападу. Так, класичним прикладом є переговори між Японією і США незадовго до її нападу на Перл-Харбор в 1941 році. І в тому, і в іншому випадках риторичне мистецтво відіграє свою провідну роль.

Особлива роль при цьому належить вербальній культурі в політичному житті – дискусіям, дебатам, діалогам, які повинні оптимально поєднувати раціональні аргументи, відвертість і закритість одночасно, моральні дію і особисту привабливість, вміння говорити і переконувати, що у сукупності можна вважати риторичним мистецтвом на професійному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Петров В. П., Б. Паскаль / В. П. Петров. — М., 2009. — 211 с.
2. «Яковлев Д. В. Політичні дебати як засіб раціоналізації політичної взаємодії / Д. В. Яковлев // Актуальні проблеми політики. Зб. наук. праць. Вип. 40. — Одеса, 2011. — С. 50-57.
3. Щербатый Ю. Искусство обмана / Ю. Щербатый. — М. : ЭКСМО-Пресс, 2013. — 132 с.
4. Войскунский А. Е. Я говорю, мы говорим... : очерки о человеческом общении. / А. Е. Войскунский. — М., 2009. — 145 с.

Осипова Светлана Анатольевна – кандидат политических наук, доцент кафедры политологии и политического управления Приднестровского государственного университета им. Т. Г. Шевченко

УДК: 316.334

«БАРХАТНЫЙ РАЗВОД» – ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ «МИРНОЙ» СЕЦЕССИИ

В статье представлена авторская позиция в оценке такого политического явления как «бархатный развод». Проведенный политологический анализ позволяет провести аналогии между Чехословакией, при распаде которой и возник исследуемый феномен, и Югославией, а также Приднестровьем. Автор приходит к выводу, что «бархатный развод» представляет собой мирный вариант сецессии, который, возникнув в начале 1990-х годов в результате дезинтеграции Чехословакии, перерос национальные границы Чехии и Словакии и в XXI в. может претендовать не только на статус политической идеи, но и превратиться в реальную технологию образования новых государств, основанную на цивилизованных договоренностях между частями страны, претендующими на самостоятельную государственность.

Ключевые слова: процесс государствообразования, распад социалистических федераций, сецессия, «бархатный развод», трансформация, автономия, политический сепаратизм.

«ОКСАМИТОВЕ РОЗЛУЧЕННЯ» – ПОЛІТИЧНА ТЕХНОЛОГІЯ «МИРНОЇ» СЕЦЕСІЇ

У статті представлена авторська позиція в оцінці такого політичного явища як «оксамитове розлучення». Проведений політологічний аналіз дозволяє провести аналогії між Чехословаччиною, при розпаді якої і виник досліджуваний феномен, і Югославією, а також Придністров'ям. Автор приходиться до висновку, що «оксамитове розлучення» є мирним варіантом сецесії, яке, виникнувши на початку 1990-х років у результаті дезинтеграції Чехословаччини, переріс національні кордони Чехії й Словаччини і в XXI ст. може претендувати не лише на статус політичної ідеї, але і перетворитися на реальну технологію виникнення нових держав, засновану на цивілізованій домовленості між частинами країни, які претендують на самостійну державність.

Ключові слова: процес державостворення, розпад соціалістичних федерацій, сецесія, «оксамитове розлучення», трансформация, автономія, політичний сепаратизм.

«VELVET DIVORCE» – POLITICAL TECHNOLOGIES OF «PEACEFUL» SECESSION

In the article author position is presented in the estimation of such political phenomenon as a «velvet divorce». The conducted political science analysis allows to conduct analogies between Czechoslovakia, at disintegration of which there was the investigated phenomenon, and by Yugoslavia, and also Pridnestrov'e. An author comes to the conclusion, that a «velvet divorce» is a peaceful variant of secession, which, arising up at the beginning of 1990th as a result of disintegration of Czechoslovakia, outgrew national scopes of Czech and Slovakia and in XXI a. can apply not only on status of political idea, but also to grow into the real technology of formation of the new states, based on the civilized agreements between parts of country, applying on the independent state system.

Keywords: process of state building., disintegration of socialistic federations, secession, «velvet divorce», transformation, autonomy, political separatism.

Во второй половине XX в. политическая карта мира претерпела широкомасштабную трансформацию. Этот процесс выразился в т. ч. и в массовом выходе отдельных территорий из состава существовавших государств и формировании на их базе новых самостоятельных

политико-территориальных образований. Проблема возможного дробления политического пространства мира не утратила остроты и на современном этапе политической истории. Взаимодействие центростремительных (общемировая интеграция) и центробежных (региональная локализация) тенденций современного миропорядка придали в начале XXI в. проблемам политического сепаратизма, автономии и сецессии новое звучание.

Однако неурегулированность сецессионных конфликтов, являющихся в большинстве случаев ядром сецессии как политического процесса, приводит к росту количества непризнанных или частично признанных государств, которые де-юре не считаются полноправными субъектами международных отношений (Турецкая Республика Северного Кипра, Приднестровская Молдавская Республика, Республика Косово, Южная Осетия, Республика Абхазия и др.). Кроме этого, на волне роста националистических настроений активизируются сецессионистские движения, лидеры которых выступают за отделение от единого государства (например, Фронт освобождения Джамму и Кашмира в Индии, Фронт национального освобождения Кабинды в Анголе, Фламандское движение в Бельгии, Фронт национального освобождения Корсики во Франции, движения за независимость Шотландии в Великобритании, Организация «ЭТА» в Испании, движения за суверенитет Квебека в Канаде и др.). Поэтому интерес к изучению сецессии не случаен, и в политической науке существует настоятельная потребность в анализе этого явления.

Одно из наиболее удачных определений данного явления, на наш взгляд, принадлежит российскому географу Ф. Попову, по мнению которого, сецессия представляет собой политико-географическое явление, инспирирующее процессы дробления политического пространства мира под воздействием центробежных сил и, как следствие, возникновение новых государств [12, с.13].

На фоне перечисленных выше конфликтогенных сецессионных процессов выделяется т. н. «мирная» сецессия, получившая образное определение «бархатный развод».

Термин «бархатный развод» стал применяться сначала в политической публицистике, а затем и в политической науке с 1993 г. в связи с политическими событиями в Чехословакии и первоначально относился исключительно к политической ситуации, возникшей при распаде социалистической федерации Чехии и Словакии. Бархатный развод (от чеш. «sametový rozvod») – мирный и официально узаконенный распад ЧССР (Чехословацкой Социалистической Республики), ставший 1 января 1993 г. логическим завершением «бархатной революции» и названный так по причине отсутствия кровопролитного вооруженного конфликта.

Особенность сецессионного процесса, имевшего место в Чехословакии, заключается в том, что его основой является не столько характерное для зон распространения сецессии этническое противостояние населения (чехи – словаки), сколько конфликт национальных элит. Для научно обоснованной оценки событий, связанных с процессами государствообразования на территории Чехословакии в 1990-е годы, необходимо проследить весь ход политической истории этого государства, просуществовавшего 75 лет.

В политической истории XX в. трудно, пожалуй, найти другое государство, в судьбе которого было бы столько хитросплетений, как в Чехословакии, государственность которой строилась на «обломках» Австро-Венгерской империи, а закончилась распадом социалистической федерации, т. е. под воздействием процессов, признаваемых в XX в. факторами государствообразования.

История чехословацкого государства начинается в мае 1918 г. в результате подписания (при активной поддержке Антанты) лидерами чешских и словацких организаций Питсбургского соглашения об образовании общего государства чехов и словаков. Первая конституция общего государства – Конституционная хартия Чехословацкой Республики, принятая в феврале 1920 г., провозглашает Чехословакию унитарным государством [8, гл.1,§3]. Правда, в 1938 г. после Мюнхенского соглашения и установления протектората Германии были приняты конституционные законы об автономии Словакии и Подкарпатской Руси. Новый этап развития чехословацкой государственности начинается

после Второй мировой войны: Конституция Чехословакии от 9 мая 1948 г., провозгласившая народно-демократическую республику, объявляет Чехословакию единым (унитарным) государством, но фактически состоящим из двух частей – Чехии и Словакии, т.е. предусматривает ассиметричное национально-государственное устройство [10, ст.2,7]. Чехословакия образца 1948 г. строится по принципу «матрешки», и Словакия находится, несмотря на фактическую автономию и собственные законодательные и исполнительные органы, в подчиненном положении по отношению к Чехии, а Чехия фактически получает права метрополии. Такое положение двух территорий закрепляется и в Конституции Чехословацкой Социалистической Республики от 11 июля 1960 г., подтвердившей ассиметричное унитарное государственное устройство [1, с.31].

Процесс федерализации Чехословакии начинается в конце 1960-х годов после известных событий «пражской весны». В соответствии с конституционными законами от 24 июля и 27 ноября 1968 г. Чехословакия преобразовывается из унитарного государства в федеративное, состоящее из двух равноправных субъектов федерации – Чешской Социалистической Республики и Словацкой Социалистической Республики. Каждая республика имеет собственный парламент – Чешский национальный совет и Словацкий национальный совет – и свои органы исполнительной власти. Наиболее важные законы и политические решения теперь принимаются Федеральным собранием, в структуре которого две палаты – Палата народа и Палата наций – большинством чешских и отдельно большинством словацких депутатов [9, ст. 1, 102].

«Бархатная революция» в Чехословакии начинается в ноябре-декабре 1989 г., когда в результате уличных акций протестов в стране произошли организованный демонтаж социалистического строя и смена политического режима, что стало знаковым событием, приблизившим «бархатный развод» союзных республик. В «обновленной» Чехословакии начинается т.н. «дефисная война»: когда президент В. Гавел предложил убрать из названия чехословацкого государства слово «социалистическая». Словацкие политики потребовали еще одного изменения – чтобы название страны теперь писалось через дефис – «Чехо-Словакия», как это было в 1918-1920 гг. 29 марта 1990 г. чехословацкий парламент решает, что название страны будет писаться без дефиса по-чешски, и с дефисом – по-словацки. Однако такое решение не удовлетворяет словацких политиков, и 20 апреля 1990 г. парламент изменяет название страны вновь – теперь она называется «Чешская и Словацкая Федеративная Республика» [14]. Здесь возникает новая филологическая проблема: как в чешском, так и в словацком языках принято писать с большой буквы лишь первое слово фразы, поэтому встает вопрос о том, писать ли с большой буквы слово «словацкая». Проблему удается обойти решением писать с большой буквы все слова нового названия страны.

Этот спор о названии страны являлся одним из многих примеров осложнения межнациональных отношений между двумя близкими народами по малозначительным поводам, а накопление десятилетиями не решаемых конструктивно противоречий в 1993 г. логично завершается разделом страны на Чехию и Словакию.

В ходе парламентских выборов в июне 1992 г. решение принимается окончательно: оба победителя, В. Клаус – с чешской стороны и В. Мечиар – со словацкой, без колебаний решают пойти на раздел федерации [15, с.170]. Первый надеется, что его страна сможет успешнее развиваться на востоке Центральной Европы без такого привеска как Словакия. Второй в случае раздела становится премьер-министром независимого государства. Население страны по-разному воспринимает перспективу государственного раздела и выступает с требованием национального референдума, который, однако, так и не состоялся.

«Развод» Чехии и Словакии считается образцовым на фоне событий, происходивших в обозначенный период в СССР и, особенно, в Югославии. По мнению профессора Пражского университета К. Водички, «между чехами и словаками было мало общего – это и различные национально-культурные традиции, разрыв в социально-экономическом развитии и политическом менталитете Чехии и Словакии, вероисповедание, история – для того чтобы

общее государство просуществовало долго. Различия политических культур чехов и словаков, которое сохранялось на протяжении существования единого государства, получили после поворота 1989 г. еще большее значение, что выразилось в значимых различиях мнений о плюрализме политической системы, об экономических реформах и рыночной экономике, о различиях в процедурах выборов в обеих частях страны [2, с.129]. Это означает, что распад Чехословакии был предопределен ментально.

Термин «бархатный развод» сложился исключительно для определения политических процессов, связанных с разделом Чехословакии. Однако в настоящее время его применяют и к иным случаям «мирной» сецессии.

Распад социалистической федерации в Югославии происходит одновременно с политическим «разводом» Чехии и Словакии, однако, в отличие от ЧССР, процесс сопровождается экономическими санкциями, вооруженными столкновениями, а в Косово кровопролитной гражданской войной.

Как и Чехословакия, Югославия – продукт распада Австро-Венгерской империи. В 1918 г. югославянские земли Боснии и Герцеговины, Воеводины, Далмации, Сербии, Словении, Хорватии и Черногории объединяются в государство, получившее название Королевство Сербов, Хорватов и Словенцев. В 1929 г. после государственного переворота, совершенного Александром I Карагеоргиевичем, и установления военно-монархической диктатуры югославское государство получает название «Королевство Югославия». Во Вторую мировую войну Югославия вступает на стороне антигитлеровской коалиции, но уже в апреле 1941 г. нацистская Германия оккупирует ее территорию. Югославское сопротивление нацистам становится самым мощным в Европе партизанским движением. В свою очередь, гитлеровцы создают на территории Югославии прогерманское Независимое государство Хорватия (в состав которого входят Хорватия, Босния и Герцеговина). По окончании войны в 1945 г. Югославия становится социалистической федерацией и в таком статусе существует до начала 1990-х годов.

Процесс государствообразования на постюгославском пространстве проходит несколько этапов. Результатом первого становится образование в 1991-1992 гг. пяти новых государств – Боснии и Герцеговины, Македонии, Словении, Союзной Республики Югославия и Хорватии. Кроме того, о своем праве на самоопределение заявляет Косово.

Союзная Республика Югославия (или Малая Югославия) – это, по сути все, что осталось от СФРЮ на начало 1993 г. Сербия и Черногория, две из шести союзных республик бывшего федеративного государства, приходят к соглашению о сотрудничестве в некоторых политических областях (например, обороны и международного представительства). При этом каждое государство имеет свое собственное законодательство и экономическую политику, а с 2003 – валюту, таможенную и другие государственные атрибуты. 4 февраля 2003 г. федеральный парламент провозглашает создание Государственного Союза Сербии и Черногории (Сербия и Черногория). Таким образом, из названия страны исчезает слово «Югославия». В соответствии с конституцией, принятой в этот же день, каждая из республик обретает право получить полную независимость в результате референдума [11, с.128-129], которым население Черногории воспользовалось 21 мая 2006 г.

После референдума о независимости Черногории, в ходе которого 55,5 % избирателей проголосовали за выход республики из союза [6], Черногория 3 июня 2006 г., а Сербия 5 июня 2006 г. провозглашают независимость. Государственный Союз Сербии и Черногории перестает существовать: на политической карте Европы появляются два новых государства – Сербия и Черногория. Это второй этап распада Югославии.

Наконец, 17 февраля 2008 г. в одностороннем порядке свою независимость от Сербии провозглашает Республика Косово. Это означает, что третий заключительный этап распада СФРЮ на этом завершен. По состоянию на 13 августа 2014 г. Косово признают 108 государств-членов ООН [3].

Определение «бархатный развод» используется при характеристике второго этапа распада Югославии, применительно к политическому «бракоразводному процессу» между

Сербией и Черногорией.

В конце октября 2013 г. на Конференции по мерам укрепления доверия в процессе урегулирования приднестровского конфликта в баварском городе Ландсхуте президент непризнанной Приднестровской Молдавской Республики Е. Шевчук своим обращением к участникам международного форума создает информационный повод, который активно используется средствами массовой информации и сегодня. По мнению приднестровского лидера, «ключ к решению проблемы молдово-приднестровского политического противостояния в цивилизованном, оформленном «разводе», по примеру Чехии и Словакии, Сербии и Черногории» [4]. Эту же мысль Е. Шевчук высказывает и 31 марта 2014 г. в интервью российской газете «Взгляд»: и для Молдовы, и для Приднестровья одним из лучших вариантов урегулирования является формула цивилизованного «развода». Так приднестровский политик комментирует развитие ситуации вокруг непризнанной республики после воссоединения Крыма с Россией. В интервью подчеркивается, что стороны конфликта «должны воспринимать реальность ситуации, не мешать друг другу, развивать свою экономику, заниматься формированием условий для развития человеческого потенциала внутри государства» [5].

Приведенные факты новейшей политической истории европейских государств свидетельствуют, что феномен «бархатного развода», возникший в начале 1990-х годов в результате дезинтеграции Чехословакии, перерос национальные границы Чехии и Словакии и в XXI в. может претендовать не только на статус политической идеи, но и превратиться в реальную технологию сецессии, основанную на мирных (цивилизованных) договоренностях между регионами (частями) той или иной страны, претендующими на самостоятельную государственность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Благодатских И. М. От федерации к «бархатному разводу»: опыт чехословацкой государственности / И. М. Благодатских // Приднестровская государственность в контексте современного международного опыта федерализма. — Тирасполь: ЦСПИ «Перспектива», 2003. — С. 30-35.
2. Шишелина Л. Н. Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии: коллективная монография / Л. Н. Шишелина, Н. И. Бухарин, А. В. Дрыночкин и др. Под ред. Л. Н. Шишелиной. — М.: Весь мир, 2010. — 266 с.
3. Водичка К. Раздел Чехословакии – десять лет спустя / К. Водичка // Социс. — 2003. — № 10. — С. 129.
4. Государства-члены ООН [Электронный ресурс] // Официальный сайт Организации Объединенных Наций. Режим доступа: <http://www.un.org/ru/members/> (дата обращения 19.11.2014 г.).
5. Евгений Шевчук обратился с речью к участникам Конференции, посвященной мерам по укреплению доверия [Электронный ресурс] // Официальный сайт Президента Приднестровской Молдавской Республики. Режим доступа: <http://president.gospmr.ru/ru/news/evgeniy-shevchuk-obratilsya-s-rechyu-k-uchastnikam-konferencii-posvyashchenou-meram-po> (дата обращения 27.11.2014 г.).
6. Евгений Шевчук: Считаю, что одним из лучших вариантов урегулирования является формула «цивилизованного развода» [Электронный ресурс] // Сайт телевизионного канала «21». Режим доступа: <http://www.tvc21.md/politics/5494> (дата обращения 27.11.2014 г.).
7. Избирком Черногории объявил победу сторонников независимости [Электронный ресурс] // Сайт «Газета.Ру». Режим доступа: <http://www.gazeta.ru/2006/05/23/last200610.shtml> (дата обращения 27.11. 2014 г.).
8. Киселев С. Пять постулатов крымского регионализма [Электронный ресурс] / С. Киселев // Сетевой проект «Русский Архипелаг». Режим доступа: <http://www.archipelag.ru/authors/kiselev/?library=404> (дата обращения 17.11.2013 г.).

9. Конституционная хартия Чехословацкой Республики от 29 февраля 1920 г. [Электронный ресурс] // Интернет-библиотека конституций Романа Пашкова. Режим доступа: <http://worldconstitutions.ru/?p=690> (дата обращения 26.01.2015 г.).
10. Конституция Чехословацкой республики от 9 мая 1948 г. [Электронный ресурс] // Сайт цифровых учебно-методических материалов ВГУЭС. Режим доступа: Сайт цифровых учебно-методических материалов ВГУЭС http://abc.vvsu.ru/Books/u_state_hist/page0117.asp (дата обращения 27.11.2014 г.).
11. Конституционный закон № 143 от 27 октября 1968 г. «О Чехословацкой Федерации» [Электронный ресурс] // Сайт о советском времени «Sovetika.ru». Режим доступа: <http://www.sovetika.ru/cz/konst143.htm> (дата обращения 27.11.2014 г.).
12. Нутчева Г., Хейссен М. Сербия и Черногория / Г. Нутчева, М. Хейссен // Европеизация и разрешение конфликтов: конкретные исследования европейской периферии: коллективная монография. — М.: Весь мир, 2005. — С. 115-154.
13. Попов Ф. А. География сецессионизма в современном мире. Дисс. канд. геогр. наук: 25.00.24 / Ф. А. Попов. — М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2010. — 166 с.
14. Президент Чехии поддерживает идею федерализации Украины [Электронный ресурс] // РИА Новости Украина. Режим доступа: http://rian.com.ua/world_news/20140407/343309648.html (дата обращения 27.11.2014 г.).
15. Шимов Я. Чехи и словаки: непростой «брак» и тихий «развод» [Электронный ресурс] / Я. Шимов // Сайт «Radio Praha». Режим доступа: <http://www.radio.cz/ru/rubrika/progulki/chexi-i-slovaki-neprostoij-brak-i-tixij-razvod> (дата обращения 27.11.2014 г.).

Ростецька Світлана Іванівна - кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Куспляк Ігор Сергійович – кандидат політичних наук, доцент кафедри інформаційних технологій та систем управління, Одеський регіональний інститут державного управління Національної академії управління при Президентові України

УДК 321.7

ОСНОВНІ МЕХАНІЗМИ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ

Громадський контроль є однією з ключових функцій громадянського суспільства. Його суб'єктами є громадяни та їх автономні від держави об'єднання, а основними об'єктами – органи державної влади та їх посадові особи. Громадський контроль виступає як форма соціальної активності громадян, не обумовлена діями влади, безпосередня участь громадян у публічній політиці як сфері комунікацій влади і громадян.

В статті здійснено комплексний аналіз громадського контролю, механізмів його реалізації, особливостей функціонування в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: громадський контроль, громадянське суспільство, громадянський моніторинг, громадська експертиза.

ОСНОВНЫЕ МЕХАНИЗМЫ ОБЩЕСТВЕННОГО КОНТРОЛЯ

Общественный контроль является одной из ключевых функций гражданского общества. Его субъектами являются граждане и их автономные от государства объединения, а основными объектами - органы государственной власти и их должностные лица. Общественный контроль выступает как форма социальной активности граждан, не обусловленная действиями власти, непосредственное участие граждан в публичной политике как сфере коммуникаций власти и граждан.

В статье осуществлен комплексный анализ общественного контроля, механизмов его

реализации, особенностей функционирования в современном украинском обществе.

Ключевые слова: общественный контроль, гражданское общество, гражданский мониторинг, общественная экспертиза.

THE BASIC MECHANISMS OF SOCIAL CONTROL

The public control is one of the key functions of the civil society. His subjects are the citizens and their autonomous from the state associations, and the main objects are the public authorities and their officials. The social control is a form of social activity, not due to the actions of the authorities, the direct participation of citizens in the public policy as in a field of communication of power and citizens.

The article presents a comprehensive analysis of social control mechanisms of its implementation of the functioning of a modern Ukrainian society.

Keywords: social control, civil society, public monitoring, public examination.

Однією з ознак розвиненої демократичної системи є налагоджена взаємодія між органами державної влади і громадянами, а також практика контролю з боку громадськості над діяльністю органів влади. Відсутність ефективно функціонуючих легальних каналів взаємодії між суспільством і органами державної влади підриває легітимність державних інститутів та прийнятих ними рішень. Отже, розвиток демократичних засад української держави, закріплених у Конституції, вимагає забезпечення надійного громадського контролю над владою. У широкому сенсі до системи громадського контролю відносяться різноманітні механізми впливу громадянського суспільства на державу.

Безперечно, найважливішим механізмом громадського контролю є медіаконтроль, тобто контроль над органами державної влади за допомогою засобів масової інформації. ЗМІ беруть участь у контролі за діяльністю органів влади шляхом виявлення, збору, обробки і поширення відомостей про її недоліки: корупцію, неефективність, проявах бюрократизму і т. д. Природно, що інформація, яка надається ЗМІ, містить не лише відображення подій і фактів, але й їх коментар та оцінку, на підставі яких у реципієнтів формується думка про ці події і факти. Тому говорити про абсолютну об'єктивність, свободу і незалежність ЗМІ представляється не досить вірним, оскільки будь-яке ЗМІ в своїй інформаційній політиці тією або іншою мірою залежить від позиції своїх власників, засновників, головного редактора або редакційної ради. Для людей і суспільства в цілому принципово важлива не стільки свобода і незалежність кожного конкретного ЗМІ, скільки наявність ЗМІ як альтернативних джерел інформації та можливості вільно виразити в них весь спектр думок і оцінок. У цьому, як представляється, і полягає сенс свободи інформації та свободи слова в ЗМІ. Із загальної теорії інформації відомо, що лише при використанні альтернативних, незалежних один від одного джерел інформації, може бути отримана достатньою мірою достовірна інформація [1, с.79].

Серед інструментів контролю ЗМІ за діяльністю органів влади слід особливо виділити журналістські розслідування. Завдяки свободі вираження – свободі слова і друку в країнах Західної Європи і США вони отримали широкий розвиток. Головна мета журналістських розслідувань – це звернути увагу суспільства, органів влади і посадових осіб на порушення прав і свобод людини, на негативних соціальних, економічних, політичних, культурних, екологічних та інших подіях, що мають велике суспільне і державне значення.

Дієвим механізмом громадського контролю над державою є суспільний моніторинг, тобто комплекс заходів, що проводяться громадськими організаціями з метою визначити проблемні питання в діяльності центральних органів державної влади та органів місцевого самоврядування при здійсненні ними управлінських функцій.

Основними методами суспільного моніторингу є:

аналіз нормативно-правових документів, що регламентують діяльність органів влади на місцевому і загальнодержавному рівнях;

представлення інформаційних запитів і звернень в органи державної влади та місцевого самоврядування з метою здобуття офіційної позиції посадових осіб з приводу того або іншого питання;

зовнішнє спостереження за роботою посадових осіб органів державної влади, а також колегіальних органів при розробці й ухваленні управлінських рішень;

аналіз наявних сайтів центральних органів державної влади і місцевого самоврядування на предмет їх інформаційного наповнення;

проведення експертних опитувань.

Ефективність суспільного моніторингу значною мірою залежить від доступності формалізованої інформації про орган державної влади і його інформаційної відвертості. Моніторинг може проводитися на основі непрямих даних (опитування споживачів державних послуг, аналіз суміжної та вторинної статистики і так далі) [2].

Що стосується змісту моніторингових проектів, то, наприклад, для українських неурядових організацій однією з найбільш актуальних є проблема доступу до інформації та прозорості влади.

Суспільний моніторинг за дотриманням прав людини в Україні є одним із найбільш постійних тим, в якій працюють переважно одні й ті ж громадські організації. Сфера їх діяльності стосується економічних, соціальних прав, перевірки ефективності та законності роботи правоохоронних органів у державі, дотримання принципів верховенства права та ін. Аналітичні та моніторингові матеріали мають попит не лише серед українських ЗМІ, влади, громадськості та правоохоронних органів, ними цікавиться і міжнародне співтовариство.

В цілому, оцінюючи діяльність моніторингових неурядових організацій в Україні, можна виділити ряд позитивних тенденцій.

1. Поступова переорієнтація з процесу на результат.

2. Системніший підхід до вибраних тем. Варто відзначити тенденцію до зростання професіоналізму громадських організацій у вибраних для суспільного контролю темах.

3. Тематичне, а не залежне від конкретної події, присутність моніторингових організацій у медіапросторі.

В той же час існують і негативні характеристики діяльності моніторингових неурядових організацій в Україні.

1. Низька здатність якісного спілкування з властями різних рівнів.

2. Недостатньо високий рівень моніторингових продуктів неурядових організацій.

3. Невідповідність задекларованих позицій реальним.

Близьким за змістом до суспільного моніторингу є такий механізм громадського контролю, як громадська експертиза.

Це – незалежний від органів державної влади аналіз соціально значимих практик з точки зору їх відповідності суспільному інтересу, який відстоює громадська організація або ініціативна група, що є замовником (виконавцем) експертизи [3].

Процедура громадської експертизи фактично дає можливість неурядовим організаціям стати учасниками вироблення державної політики в різних сферах і бути суспільними контролерами за її реалізацією. Проведення ефективної громадської експертизи вимагає певних умов:

наявність актора, зацікавленого в проведенні такої експертизи;

наявність у актора експертного потенціалу, адекватного завданням експертизи або ресурсів, достатніх для залучення зовнішніх експертів і забезпечення їх незалежності;

інформаційна відвертість органу державної влади (наявність відкритої, вичерпної інформації про орган державної влади) [4].

Громадська експертиза є найбільш ресурсоємним етапом громадського контролю – її проведення, включаючи попередній пошук і здобуття необхідної інформації, вимагає систематичного залучення і використання не лише людських, але й фінансових та матеріальних ресурсів. Здійснення громадської експертизи охоплює чотири основні етапи, а саме: планування проведення експертизи; безпосередньо її проведення; розгляд результатів експертизи органом виконавчої влади; врахування результатів експертизи органом виконавчої влади.

Планування проведення громадської експертизи передбачає визначення її мети,

предмету, методів моніторингу, джерел інформації та способів її здобуття, а також формування експертної групи.

Проведення громадської експертизи передбачає:

- 1) передачу запиту на проведення експертизи;
- 2) здобуття інформації від органу виконавчої влади та іншого сприяння при здійсненні експертизи;
- 3) здійснення моніторингу, оцінки і аналізу отриманих даних;
- 4) підготовку експертного висновку і його напряму на розгляд органу виконавчої влади;
- 5) обнародування висновків експертизи для широкої громадськості.

Розгляд результатів суспільної експертизи відбувається наступними шляхами:

- 1) участі в засіданні колегії органу виконавчої влади при розгляді висновків експертизи;
- 2) здобуття офіційного вирішення органу виконавчої влади про необхідність врахування експертизи.

Орган влади може погодитися або частково погодитися з результатами громадської експертизи і визначити перелік заходів щодо їх урахування. Також орган влади може не погодитися з результатами експертизи, але його рішення має бути аргументованим. Проте в будь-якому разі орган виконавчої влади повинен оперативним чином розмістити на своєму веб-сайті експертний висновок (протягом тижня) і результати його розгляду (протягом 10 днів).

Урахування результатів громадської експертизи повинне відбуватися шляхом виконання прийнятих заходів за результатами розгляду експертного висновку. Також пропозиції громадськості повинні враховуватися при розробці державних і регіональних програм, бюджетів, визначенні пріоритетів діяльності відповідних органів влади, планів законопроектних робіт, кадровій політиці і так далі. Про стан виконання заходів щодо врахування висновків експертизи орган повинен періодично передавати інформацію до електронного реєстру даних про стан і результати проведення суспільних експертиз.

Однією з форм залучення громадськості до контролю над ухваленням державних рішень є громадські ради, що функціонують при органах державної влади і місцевого самоврядування.

Під громадськими радами в даному випадку маються на увазі такі утворення за участю представників громадськості, які мають формалізовану внутрішню структуру, певні повноваження і з якими державні органи консультуються при прийнятті та виконанні державних рішень [5, с.157].

Громадські ради, створені при органах влади, виконують декілька функцій але головна з них – це сприяння розвитку суспільної ініціативи. Крім того, громадські ради певною мірою представляють інтереси «зацікавлених сторін», тобто тих категорій населення або сегментів економічної та політичної системи, на які спрямовані прийняті владою рішення. При чому, це може бути як простим озвучуванням громадської думки і забезпеченням зворотного зв'язку, так і жорстким лобюванням їх інтересів.

І, нарешті, завдяки громадським радам підвищується якість процесу підготовки законів і удосконалюється нормативно-правова база в цілому. Завдяки громадським радам органи влади отримують додатковий експертний потенціал і додаткові ресурси. Слід зазначити, що громадські ради в тій або іншій формі існують практично у всіх країнах. Вони можуть створюватися з різними цілями, починаючи від експертних консультацій з екологічних або інших питань, участі в розробці законодавства і закінчуючи участю в розробці держбюджету, моніторингу його виконання і здійснення окремих державних функцій, делегованих їм державними органами. Наприклад, існують багаточисельні громадські ради при меріях міст.

Як правило, вирішення цих громадських рад носять для властей не обов'язковий, а лише консультативний характер. З урахуванням того, що в рекомендаціях ради містяться результати вивчення потреб всіх верств населення міста, вони допомагають місцевим властям планувати свою роботу, враховувати реальні потреби громадян і раціонально використовувати фінанси.

Не дивлячись на різноманітність форм і діяльності громадських рад, вже вироблені

певні принципи їх організації, серед яких доцільно зупинитися на рекомендаціях і стандартах Європейського союзу. Ці принципи особливо цікаві для вивчення, оскільки дають основу для аналізу діяльності українських громадських рад.

У ЄС Європейською комісією розроблений основний документ «Пропозиції відносно загальних принципів і мінімальних стандартів для консультацій, які проводяться Єврокомісією із зацікавленими сторонами». Як підкреслюють аналітики, в європейських стандартах йдеться мова про консультації влади не з «громадськістю» взагалі (як це прийнято у нас), а саме з «зацікавленими сторонами», тобто з тими, на кого впливає конкретне державне рішення і хто може бути притягнений до консультацій.

Основна ідея європейських стандартів – це поетапність взаємодії влади і «зацікавлених сторін». Обговорюватися повинні не лише готове рішення або документ, але і всі етапи розробки, коли є ще шанс погоджувати і згладити можливі протиріччя. Іншими словами, узгоджуватися повинні цілі, бачення проблеми, альтернативи, шляхи вирішення і, нарешті, весь підготовлений документ. В цілому ж, згідно європейським рекомендаціям, основне призначення дорадчих громадських рад – це бути посередниками між владою і «зацікавленими сторонами». Вони не є самодостатніми повноцінними структурами, вони лише організують процес прилюдних консультацій і обговорень [6, с.13].

Від дієвості громадських рад залежить рівень суспільної довіри до влади, а отже, стабільність у відносинах між державою і суспільством і зниження ризиків тривалого протистояння влади і населення. Крім того, ефективність діяльності дорадчих структур зменшує вірогідність поширення корупційних явищ в управлінському процесі, насамперед через те, що рішення, що приймаються, виводяться в сферу прилюдної аргументації.

Доцільно вирізнити і роль аналітичних центрів (think tanks, «мозкові центри», «фабрики думки»). Неурядові аналітичні центри здійснюють помітний вплив на громадську думку, сприяють демократизації різних сфер суспільного життя країни, виступають генератором нових ідей і підходів.

Серед основних функцій НАЦ в демократичних країнах, слід зазначити: формування громадської думки про пріоритети розвитку різних сфер суспільного життя (соціально-економічною, політичною, культурною і тому подібне); надання консультаційних і інформаційних послуг населенню; захист конституційних прав громадян; артикуляція інтересів громадян тощо [98].

В Україні спостерігається тенденція активного розвитку незалежних аналітичних центрів, активізації їх діяльності по залученню громадськості до участі в управлінні державними справами. Серед найбільш відомих незалежних аналітичних центрів загальнонаціонального рівня можна назвати: Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (Центр Разумкова), Комітет виборців України (КВУ), Лабораторія законодавчих ініціатив, Український незалежний центр політичних досліджень (УНЦПД), Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), Центр політико-правових реформ, Інститут громадянського суспільства, Фонд «Демократичні ініціативи», Школу політичної аналітики при Національному університеті «Києво-могилянська академія» (ШПА при НАУКМА), Київський інститут проблем управління імені Горшеніна і т. д.

Вказані НАЦ відповідають основним критеріям: тривалий період функціонування; здійснення регулярних інформаційно-аналітичних досліджень з актуальних питань суспільно-політичного розвитку країни; помітна присутність в інформаційному просторі; активна інформаційна політика.

Наведені вище НАЦ здійснюють різні види діяльності з залучення громадськості до участі в суспільно-політичному житті. Основними напрямками цієї діяльності є:

- 1) співпраця з органами державної влади і місцевого самоврядування з метою вироблення управлінських рішень відповідно до меж компетенції цих органів;

- 2) підвищення рівня інформованості населення про власні права і свободи, актуальні проблеми соціально-політичного розвитку, а також сприяння реалізації механізмів суспільної участі;

3) співпраця між самими НАЦ з метою координування власної діяльності [8, с.21].

Центрами закумуляований значний інтелектуальний потенціал, накопичений досвід співпраці з дослідницькими організаціями інших країн. Практика свідчить: ці структури, на відміну від державних дослідницьких установ, мобільніші, здатні залучати для розробок додатковий експертний штат і відповідно пропонувати державі професійно підготовлену аналітичну продукцію, нові рішення, механізми й технології їх реалізації.

Можна стверджувати, що НАЦ служать своєрідним «інтелектуальним мостом» між владою і суспільством.

По-перше, неурядові дослідницькі структури виступають генераторами нових ідей для влади, пропонуючи аналітичну продукцію, новаційні рішення, механізми їх реалізації. За участю представників аналітичних центрів готувалися (і готуються) найважливіші стратегічні документи (Концепція національної безпеки України, Стратегія забезпечення економічної безпеки України, Енергетична стратегія України на період до 2030 р., Стратегія введення демократичного контролю за оборонною сферою України, Концепція державної регіональної політики та ін. Неурядові експерти беруть участь у розробці та експертизі законопроектів, в підготовці галузевих і державних програм, щорічних послань Президента України Верховній Раді.

До парламентської практики увійшло активне залучення експертів аналітичних центрів до проведення днів уряду, до участі в парламентських слуханнях з різних проблем (європейської інтеграції, українсько-російської співпраці, стосунків УКРАЇНА – НАТО, енергетичної стратегії України, законодавства у сфері інтелектуальної власності, забезпечення свободи слова й інформаційної безпеки та ін.).

Представники аналітичних центрів беруть участь у групах по розробці важливих державних рішень і документів. Неурядові аналітики входять в суспільні експертні ради при органах влади.

По-друге, «мозкові» центри – не лише посередники між інтелектуальним середовищем і держапаратом, але й інструмент громадського контролю, ініціатор прилюдного обговорення найгостріших внутрішніх і зовнішніх проблем, що стоять перед країною. Саме ними вперше були винесені на прилюдне обговорення проблеми тіньової економіки, реформи у військовій сфері, використання владою адмінресурсу у виборчих кампаніях [9].

Аналітичні центри проводять прилюдні дискусії по обговоренню передвиборних програм партій і блоків, організовують екзит-поли, проводять регулярні соціологічні опитування, заналізуючи суспільні настрої і чекання.

Основними проблемами в діяльності українських НАЦ із залучення громадськості до участі в державному управлінні є:

відсутність відлагодженої системи державних замовлень недержавним аналітичним центрам з розробки концептуальних основ державної політики в різних сферах суспільного життя, проектів нормативно-правових актів, інформування громадськості, здійснення опитування громадян і т. д.;

обмеженість масштабу здійснюваних проектів;

відсутність розгалужених регіональних мереж НАЦ;

високий ступінь залежності українських НАЦ від фінансової та організаційно-технічної підтримки міжнародних організацій [10, с.28].

В цілому можна стверджувати, що на сьогоднішній день в Україні функціонують різні механізми громадського контролю над державою. Інша справа, що можливості цих механізмів не завжди використовуються в повному обсязі. Для подальшого зміцнення громадського контролю необхідне кількісне й якісне зростання неурядових організацій, підвищення їх компетентності та ресурсних можливостей, поліпшення комунікацій, вдосконалення загальних дій.

Оцінюючи значення громадського контролю в сучасній Україні, необхідно визнати його неоднозначність. З одного боку, в розвитку громадського контролю спостерігаються позитивні тенденції. Вони пов'язані із зростанням кількості зареєстрованих об'єднань

громадян і органів самоорганізації населення, зміцненням їх організаційної здатності та вдосконаленням нормативно-правової бази. Розширюються сфери діяльності громадських організацій. Вони використовують практично всі відомі механізми впливу на органи державної влади.

В той же час, разом з певними успіхами в розвитку системи громадського контролю, існує і цілий ряд проблем. Такими можна вважати недостатнє інформування громадян про можливості використання організацій громадянського суспільства для захисту своїх інтересів; низький рівень довіри до них громадян і участі в їх діяльності. Реальною проблемою залишається забезпечення високого професійного рівня громадського контролю. Серйозною перешкодою дієвості громадянського контролю є недостатнє розуміння його сутності й необхідності посадовими особами держави.

Вочевидь, що для успішного розвитку громадського контролю в Україні необхідні зусилля, що йдуть як зверху, так і знизу, як з боку держави, так і суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нисневич Ю. А. Информационно-коммуникационная стабилизация политической системы / Ю. А. Нисневич // Вестник Российского университета Дружбы народов. — Серия: Политология. — 2010. — № 1 (6) — С. 68-80.
2. Кочева О. Что такое гражданский контроль: понятия и технологии [Электронный ресурс] / О. Кочева, И. Аверкиев. — Режим доступа: <http://www.pgpalata.ru/page/grcontrol/chto>
3. Лациба М. Оцінка стану залучення громадян до прийняття рішень та інформаційна відкритість влади // Пріоритети розвитку громадянського суспільства України / М. Лациба, О. Вінніков, Л. Сідельнік, Д. Український. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2008. — С. 110-144.
4. Аверкиев И. В. Определения гражданских технологий и возможности их применения в отношении государственно-властных услуг [Электронный ресурс] / И. В. Аверкиев — Режим доступа: <http://www.pgrc.ru/averkiev/050511.shtml>
5. Боржелли Н., Брайт В. Консультативные общественные советы: особенности организации и деятельности / Н. Боржелли, В. Брайт // Государство и гражданское общество: практика эффективного взаимодействия. Международный опыт. — Минск: ФУАинформ, 2013. — С. 154-161.
6. Нисневич Ю. А. Гражданский контроль как механизм противодействия коррупции: проблемы реализации в России / Ю. А. Нисневич // Политические исследования. — 2011. — № 1. — С. 7-28.
7. Каплан Ю. Участь громадськості у державному управлінні: роль недержавних аналітичних центрів [Електронний ресурс] / Ю. Каплан — Режим доступа: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/March2010/21.htm>
8. Лебедева Т. П. Каким быть глобальному управлению? / Т. П. Лебедева // Вестник Московского университета. — Серия 21: Управление (государство и общество). — 2006. — № 1. — С. 14-32.
9. Пашков М. Неправительственные аналитические центры: предложение на фоне отложенного спроса [Электронный ресурс] / М. Пашков — Режим доступа: http://www.uceps.org/ukr/article.php?news_id=322
10. Рогатина Л. П. Гражданский контроль над органами власти: основные задачи и принципы / Л. П. Рогатина // Науковий вісник. — Одеса, 2011. — Вип. 20. — С. 25-32.

Сарбаш Катерина – аспірантка кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

УДК 323.2:316(477)

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ГІБРИДНОГО РЕЖИМУ

У статті з'ясовані політико-культурні засади гібридного режиму. Ґрунтовно вивчена стратегія дослідження політичної культури Г. Алмонда та С. Верби. На основі емпіричних даних щодо базових політичних орієнтацій населення України встановлена відповідність умов аналізу вітчизняної політичної культури й інструментарію дослідження, запропонованого класиками концепції політичної культури.

Ключові слова: політична культура, типологія політичних культур, політична орієнтація, перехідне суспільство, гібридний політичний режим.

ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ КОНЦЕПЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ИССЛЕДОВАНИИ УКРАИНСКОГО ГИБРИДНОГО РЕЖИМА

В статье определены политико-культурные основания гибридного режима. Тщательно изучена стратегия исследования политической культуры Г. Алмонда и С. Вербы. Опираясь на эмпирические данные относительно базовых политических ориентаций населения Украины установлено соответствие условий анализа отечественной политической культуры и инструментария исследования, который предложен классиками концепции политической культуры.

Ключевые слова: политическая культура, типология политических культур, политическая ориентация, переходное общество, гибридный политический режим.

POLITICAL CULTURE CONCEPTIONS HEURISTIC POTENTIAL AT ANALYSING UKRAINIAN HYBRID REGIME

The article defines the political-cultural base of the hybrid regime. The strategy of research of G. Almond's and S. Verba's political culture is carefully studied. Based on empirical data regarding the basic political orientations of the population of Ukraine, the conformity of conditions of the analysis of the domestic political culture and research instruments, which have been proposed by the classics of the political culture concept, is established.

Key words: political culture, typology of political cultures, political attitude, transitional society, hybrid political regime.

За більш як півстолітній період розвитку політико-культурного підходу його автори (Г. Алмонд, Е. Баталов, Х. Бір, К. фон Бойме, С. Вайт, С. Верба, М. Даглас, Д. Дівайн, Д. Елазар, Р. Інглхарт, Д. Каванах, Л. Пай, Дж. Плейно, В. Розенбаум, Р. Роуз, М. Фарукшин, П. Шаран, Р. – Ж. Шварценберг та ін.) опублікували десятки, якщо не сотні, творів на тему політичної культури. Вочевидь, у межах однієї статті неможливо охопити результати всіх досліджень та критичну літературу, що присвячені даному підходу, ба, навіть таке завдання як докладний аналіз усіх моментів концепції Г. Алмонда та С. Верби в межах однієї публікації не видається реалістичним. Тому метою статті є з'ясування релевантності політико-культурного підходу, викладеного Г. Алмондом і С. Вербою в дослідженні стану політичної культури українського перехідного суспільства та вітчизняного політичного режиму. Відповідно до мети ставимо перед собою наступні завдання: по-перше, виокремити найбільш методологічно необхідні інструменти дослідження політичної культури, запропоновані Г. Алмондом та С. Вербою; по-друге, з'ясувати характер і стан політичної культури вітчизняного перехідного суспільства; по-третє, визначити політико-культурне підґрунтя гібридного політичного режиму.

Культурні (в першу чергу духовні) зв'язки з політикою цікавили видатних мислителів

ще зі Стародавніх часів. Проте справжні теоретичні підвалини політико-культурного підходу та джерела його концептуальних ідей були закладені лише на зламі ХІХ–ХХ ст. Максом Вебером. Його теорія соціальної дії в межах «розуміючої соціології», акцентування уваги суспільствознавців на вивченні цінностей [3], які зумовлюють соціальні зміни, дослідження інших соціокультурних детермінант суспільно-політичного життя, нарешті, запропонований М. Вебером методологічний підхід «ідеальних типів» [4, с.359-414], слугували теоретичною основою для Г. Алмонда та С. Верби у розробці своєї концепції політичної культури.

Головна заслуга, втім, у процесі концептуалізації уявлень про політичну культуру, що дала змогу систематизувати опис цього явища та вбудувати його в певну теорію політики, належить, багато в чому, особисто постаті Г. Алмонда. Американський політолог у своїй статті «Порівняльні політичні системи» (1956 р.) здійснив першу спробу структурувати елементи цього складного феномену та наповнити сучасним змістом основні категорії, пов'язані з ним. У даній статті її автор вперше використовує поняття політичної культури, проте він не намагається дати йому вичерпне визначення, а обмежується лише з'ясуванням сутності цього явища: «це... політична система, що ґрунтується на певній схемі орієнтацій на політичну дію» [15, р.396].

В подальші декілька років Г. Алмонд лише поглиблював розкрити ним сутність політичної культури. Так, наприклад, у своїй наступній статті він уточнив, що політичну культуру формують також базові загальнопоширені установки щодо політичної влади, участі в політиці та представництві й організації інтересу [14, pp.271,274]. У спільній із Джеймсом Коулменом праці Г. Алмонд розробляє елементи політичної культури, інкорпорує їх у комунікативну модель політичної системи суспільства, структуруючи їх на функції «входу» та «виходу» [18].

І, нарешті, майже цілковиту завершеність своїх поглядів щодо політичної культури Г. Алмонд здійснив у спільній із Сіднеєм Вербою праці «Громадянська культура: політичні орієнтації та демократії п'яти націй» [16].

Концепція Г. Алмонда та С. Верби хоч і постійно критикувалася, її концептуальні положення намагалися неодноразово переглянути, однак, все ж, вона була визнана в якості ядра політико-культурного підходу, що заклав основні положення, які всіма іншими дослідниками тільки доповнювалися та уточнювалися. Основними положеннями концепції є наступні ідеї:

Г. Алмонд і С. Верба підкреслюють, що використовують концепт «культура» суто в значенні психологічної орієнтації на соціальні об'єкти: «Говорячи про політичну культуру суспільства, ми маємо на увазі політичну систему, як вона інтерналізується в знаннях, відчуттях та оцінках її членів. Люди включені в цю культуру так само, як вони соціалізовані в неполітичні ролі та соціальні системи» [1, с.132].

Змістовно головною групою елементів політичної культури в концепції Г. Алмонда та С. Верби є орієнтації – інтеріоризовані аспекти політичних об'єктів і політичних відносин, що охоплюють собою «когнітивну орієнтацію», «емоційну орієнтацію», «оцінну орієнтацію» [там само, с.133].

На основі критерію зіставлення базових орієнтацій (знання, емоційне ставлення та оцінки) з політичними об'єктами, на які ці орієнтації спрямовані, у праці «Громадянська культура...» виокремлено три ідеальних, «чистих», типи політичної культури: парохіальна, підданська та культура участі [там само, с.135-136].

Г. Алмонд і С. Верба до своєї трьохчленної типології додають суттєве зауваження, яке доволі часто не береться до уваги іншими дослідниками політичних культур. Вони наголошують, що в межах кожного з трьох типів політичної культури відповідний тип орієнтації зовсім не витісняє інші, а нашаровується на них [там само, с.136]. Більше того, різниця між політичними культурами пов'язана зі ступенем і способом поєднання орієнтацій у свідомості самих індивідів тієї чи тієї політичної системи [там само, с.137]. Ще більш суттєвим застереженням американських політологів є те, що їхня класифікація не передбачає гомогенності чи однорідності політичних культур.

В реальному ж політичному житті, як зазначають самі Г. Алмонд і С. Верба, вищевказані типи, взаємодіючи між собою, утворюють змішані форми з домінуванням того чи іншого компонента. Поряд із виокремленими чистими типами були запропоновані типи змішаних політичних культур: парохіально-підданська (значна частка населення не цікавиться політичним життям, щодо «обізнаної» меншості – то вона не допускає жодних сумнівів у авторитетності держави та залишається пасивною в спробах впливу на політичні рішення), піддансько-учасницька (переважна більшість населення більшою мірою поінформована про політичні інститути та процеси, а також про ті обмеження, правила поведінки, які накладаються на політичну поведінку; разом із тим, одна частина населення орієнтована переважно на пасивне сприйняття того, що відбувається, а інша сприймає існуючу політичну систему не як щось раз і назавжди задане й від них не залежне, а прагне впливати на прийняття політичних рішень та перебіг політичних процесів), парохіально-учасницька (в межах одного суспільства співіснують традиційно-патріархальні групи з їх виключенням із політичного процесу та політично активні групи еліт із високою політичною свідомістю) [1, с.140-142]. Г. Алмонд і С. Верба згадують також про існування парохіально-піддансько-учасницького типу змішаної політичної культури [16, р.23].

Аналізуючи змішані політичні культури, крім культурних розломів «по горизонталі», перераховані нами в попередньому пункті, Г. Алмонд і С. Верба також припускають «вертикальні розколи» деяких змішаних політичних культур на певні субкультури [2, с.207-209]. Це дає змогу краще зрозуміти зміст поняття рольової культури як «центру ініціативи та впливу в політичній системі» [там само, с.209]. Виконувати функції рольової культури можуть різні структури: бюрократія, військові, партійні функціонери, групи інтересів чи особи, пов'язані з засобами комунікації. Даний різновид політичної структури характеризується двома ознаками: по-перше, елітарні прошарки, котрі виконують ці ролі, нерідко рекрутуються з певних субкультур, а по-друге, в процесі підготовки та входження у відповідні ролі у них формуються неоднакові цінності, навички, відданості й когнітивні карти [там само, с.210]. Множина цих обставин є однією з причин політико-культурної гетерогенності.

Г. Алмонд в іншому, більш пізньому своєму дослідженні «Громадянська культура: перегляд концепції», пропонує ще одну типологію політичної культури, де він виокремлює гомогенний, фрагментований, змішаний і тоталітарний її типи [17]. Кожен з них, відповідно, характеризується такими загальними властивостями: а) для гомогенного типу характерна наявність у суспільстві великої кількості різних, але «мирно співіснуючих» і в цілому взаємодоповнюючих цінностей та установок (плюралізм); б) фрагментований тип політичної культури пов'язаний із наявністю в суспільстві різних і конфліктуючих між собою цінностей, ідей та установок, з відсутністю суспільної згоди щодо основних принципів політичного устрою та правил поведінки в політиці; в) змішаний тип поєднує в собі властивості гомогенного та фрагментарного типів (тобто, з деяких питань згода в суспільстві існує, але за іншими зберігається жорстка конфронтація, також може існувати консенсус щодо існуючої соціально-економічної моделі, але при цьому зберігається конфронтація та напруженість у міжетнічних відносинах); г) у тоталітарному типі політичної культури в суспільстві переважають колективістська психологія та цінності, загальна нетерпимість до інакомислення, ігнорування відмінних від «загальнонародних» індивідуальних і групових інтересів, наявний культ необмежено сильної державної влади, перевага у вирішенні конфліктів надається силовим методам, існує постійний пошук внутрішніх і зовнішніх ворогів, на яких, з метою згуртування та мобілізації суспільства, спрямовується загальна ненависть.

Однією з головних категорій концепції політичної культури є поняття громадянської культури, тобто культури, в якій наголошується на раціональній участі в межах політичних структур «входу», котра збігається з «раціонально-активістською» моделлю політичної культури. Вона характеризується високим ступенем «відданості» (allegiant) культурі участі. Ще більш важливим є те, що в громадянській культурі учасницькі політичні орієнтації

змішуються із підданською та парохіальною, а не заміняють їх. Індивіди стають учасниками політичного процесу, але вони не відмовляються від своїх орієнтацій як підданих або парохіалів. При цьому попередні політичні орієнтації не просто зберігаються поряд з учасницькими, підданська та парохіальна орієнтації узгоджуються з установками участі, тим самим відносно збалансовуючи політичну систему від надмірної активності «учасників» [2, с.211-212].

Попри важливість усіх вищезгаданих складових політико-культурної концепції Г. Алмонда та С. Верби (в першу чергу її теоретико-методологічного та теоретико-гносеологічного компонентів), найбільш практично значущим, на наш погляд, є розкриття на теоретичному рівні й емпіричне підтвердження взаємозв'язку між установками та мотиваціями окремих індивідів, які утворюють політичні системи, й характером і функціонуванням цих систем, що послідовно з'ясовується за допомогою тих концептів політичної культури, побіжний огляд яких був представлений вище. Тобто, «сполучною ланкою між мікро- та макрополітикою є політична культура» [там само, с.213]. Ці концепти політичної культури дозволили вченим визначити, схильність до якого типу політичної поведінки є характерною для політичної системи в цілому та різних її підсистем, для особливих орієнтаційних груп (тобто субкультур) або для осіб, які перебувають у ключових для цієї політичної структури точках ініціативи чи прийняття рішень (тобто ролевих культур).

У своєму дослідженні української політичної культури ми накладаємо стратегію дослідження Г. Алмонда та С. Верби на емпіричні соціологічні дані, зібрані багатьма вітчизняними науковцями. Нас цікавлять лише декілька показників політико-культурної концепції, відповідно до якої ми будемо оперувати тільки усередненими показниками, що відображають загальну частку серед населення тих або інших політичних орієнтацій.

Починаючи з 1991 року, коли тільки 30% українців активно цікавилася політичним життям (у певній мірі інтерес проявляли 60%) [10, с.20-22], рівень інтересу громадян України до політики рік за роком поступово зростав. Після Помаранчевої революції частка тих, хто активно цікавився політикою, зменшилася до 20%, проте кількість тих, хто нерегулярно цікавився політикою, зросла до 65% [12, с.24]. Різко підвищився інтерес до політики протягом останнього року; за останнім опитуванням частка активно зацікавлених політичними процесами сягнула майже 40%, а менш зацікавлених – близько половини [11].

Соціологічні дослідження рівня політичної компетентності населення України засвідчують широку палітру результатів, а їхні висновки інколи суперечать одне одному. Це пов'язано з конкретністю кожної проблеми політичного процесу, в якому дослідники намагаються визначити ступінь компетентності респондентів. Спектр обізнаності в таких випадках за весь період незалежності коливався в діапазоні від 10% до 55% [6, с.9-10].

Досліджуючи рівень довіри населення до політичних інститутів, соціологи вже традиційно доходять висновків про недовіру до вищих органів державної влади з боку абсолютної більшості населення України: за часи незалежності показник недовіри майже жодного разу не поступався місцем позитивному, довірливому ставленню. Починаючи з 1991 р., за винятком окремих історичних моментів, центральним органам влади довіряли близько 10-15% громадян, [5, с.5]. Піком довіри інститутам влади був початок 2005 р., коли Президентові виказували довіру близько половини респондентів, Парламенту – третина, Уряду – чверть усіх опитаних [9, с.46]. Згідно з останнім соціологічним опитуванням загальнонаціонального масштабу, проведеному наприкінці минулого року, в Україні відмічено рекордні показники недовіри владним структурам: Президенту довіряють 8%, Прем'єр-міністру – 7%, Кабінету міністрів загалом – 4%, Парламенту – 3%, по 2% опитаних довіряють СБУ та МВС, Прокуратурі та судам – приблизно по 1% [8].

Ще один важливий чинник, без якого розвиток демократичного громадянського суспільства неможливий, – впевненість населення у власній можливості впливати на політичні процеси. В 1991 році лише 7% опитаних висловили думку, що вони могли б вжити яких-небудь заходів у випадку, якби уряд ухвалив рішення не в інтересах народу [12], в

2005 р. – вже 13%, що ж стосується останнього року, то готовність рішуче діяти в різних формах висловлюють до 50% [11].

Нарешті, проаналізуємо такий чинник, як рівень активності участі громадян у політичному житті. Адже громадянин може цікавитися політикою, бути компетентним у цій сфері, мати впевненість у власних можливостях щось змінити, але водночас залишатися стороннім спостерігачем. І навпаки, у будь-якому суспільстві є люди, що не цікавляться політикою, але вважають своїм обов'язком раз на чотири чи п'ять років здійснити волевиявлення. Поєднання першого та другого варіантів й у високорозвинених демократичних суспільствах часом призводить до того, що вибори виграють сили, які не мали б жодних шансів за умови збереження високого рівня всіх складових політичної культури суспільства. Попри масову участь у протестних акціях, рішучість значної частки населення в революційних подіях, широке залучення громадян у волонтерський рух, добровільну мобілізацію десятків тисяч осіб, протягом останнього року українці традиційно не охоче вступають до лав політичних партій або громадсько-політичних організацій. Протягом усього періоду незалежності частка таких громадян жодного разу не перевищувала 5%. [12, с.13]. Водночас, незважаючи на пасивне ставлення до участі в партіях і громадських об'єднаннях, наші громадяни досить активно беруть участь у голосуванні під час виборів (в середньому 60–70%). Контраст між низькою залученістю населення України до політичних і громадських об'єднань та його активною участю в голосуваннях під час виборів може свідчити про наявність у наших громадян бажання брати участь у прийнятті політичних рішень у країні, проте недовіру до політичних партій як до інструменту впливу на такі рішення; слабку віру в можливість власного впливу на партійні рішення навіть за умови членства в партіях; недостатню обізнаність щодо методів впливу громадян на політичні процеси в демократичних суспільствах [13].

Отже, українська політична культура належить водночас і до змішаного, і до фрагментарного типів. З одного боку, вона характеризується домінуванням піддансько-учасницьких політичних орієнтацій: перші, головним чином, успадковані від попередньої тоталітарної політичної культури (риси якої наводилися вище), другі є свідченням паростків громадянського суспільства та його громадянської культури й активності, а саме: високий рівень бажання населення брати участь у прийнятті політичних рішень поєднується з небажанням брати участь у діяльності політичних партій і рухів, недовірою до політичних інститутів; задеклароване зростання інтересу до політики поєднується з достатньо низьким рівнем політичної поінформованості та компетентності. З іншого боку, вітчизняна політична культура стабілізувалася в стані субкультурної фрагментації та структурної нестабільності, що зумовлює такий важливий аспект гібридності політичного режиму, як дефектність формальних інститутів демократії [7]. Ускладнюють ситуацію невисокий рівень політичної освіченості та політичного досвіду наших громадян у політичній сфері, а також низький рівень довіри до політичних інститутів. Та попри це, є й позитивні тенденції розвитку функціональної складової вітчизняної політичної системи (політичного режиму), яку, багато в чому, зумовлюють зрушення політико-культурних детермінант, зокрема пришвидшений протягом останнього року темп демократичних перетворень, а також підвищення рівня залученості населення до реальних процесів прийняття політичних рішень. В підсумку, у нещодавно опублікованому звіті «Freedom House» за 2015 рік, на фоні глобально найгіршого за останні чверть століття рівня свободи у світі, Україна посідає четверте місце («частково вільна») серед найбільш прогресивних у плані політичних свобод країн, «впевнено повертаючись на шлях свободи після Революції Гідності» та «відзначаючи позитивну динаміку показників практично за всіма пунктами» [19]. У цитованому документі перед Україною стоять лише Угорщина й Туніс («вільні») та Мексика («частково вільна»). Про останню Г. Алмонд і С. Верба 52 роки тому зазначали: «...багато мексиканців вбачають у своїй революції знаряддя остаточної демократизації та економічної й соціальної модернізації» [2, с.219-220].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура. Подход к изучению политической культуры (I) / Г. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Л. А. Галкиной // *Полития* — 2010. — №2 (57). — С. 122-144.
2. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура. Подход к изучению политической культуры (II) / Г. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Л. А. Галкиной // *Полития* — 2010. — №3-4 (58–59). — С. 207-221.
3. Вебер М. Критические исследования в области логики наук о культуре / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения : Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; Предисл. П. П. Гайденко — М. : Прогресс, 1990. — С. 416-494.
4. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения : Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; Предисл. П. П. Гайденко — М. : Прогресс, 1990. — С. 345-415.
5. Думки і погляди населення України: березень 2005 [Оцінка діяльності Уряду України] / голов. ред. Ю. Коваленко. — К. : Вид. Ю. С. Коваленко // *Економіст: ukrainian journal*. — 2005. — № 4 — С.12-14
6. Матеріали до прес-конференції «Громадська думка населення України – червень 2006 року» — К.: Фонд «Демократичні ініціативи». — 16 червня 2006 р. — 14 с.
7. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (II) / В. Меркель, А. Круассан // *Полис*. 2002. № 2. С. 20-31.
8. Наиболее украинцы доверяют волонтерам и добровольцам, наименее — судам и ГПУ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://zn.ua/UKRAINE/naibolee-ukraincy-doverayut-volonteram-i-dobrovolcam-naimenее-sudam-i-gpu-162830_.html. — Назва з екрану.
9. Панина Н. Украинское общество 1994–2005: год перелома: социологический мониторинг / Н. Панина. — К. : Ин-т социологии НАНУ, 2005. — 149 с.
10. Политическая культура населения Украины. Результаты социологического исследования / Е. Головаха, Н. Панина, Ю. Пахомов, Н. И. Чурилов и др. — К. : Наукова думка, 1993. — 136 с.
11. Ставлення громадян України до актуальних проблем внутрішньої і зовнішньої політики держави. Результати соціологічного дослідження — Центру Разумкова. — Київ, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www.ucersp.org/upload/1404225088_file.pdf. — Назва з екрану.
12. Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н. Паніної ; Ін-т соц. НАН України — К.: Заповіт, 2004. — 64 с.
13. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей / М. Хилько // *Політичний менеджмент*. — 2007. - №1. — С. 115-126.
14. Almond G. A. A Comparative Study of Interest Groups and the Political Process / G. Almond // *American Political Science Review*. 1958. — Vol. 58. №1. pp.270-282.
15. Almond G. Comparative Political System / G. Almond // *Journal of Politics*. — Aug. 1956. — Vol. 18. № 3. — pp. 391-409.
16. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond., S. Verba. — Princeton : Princeton Univ. Press, 1963. — 564 p.
17. Almond G. A. The Civic Culture Revisited : An Analytical Study / G. A. Almond, S. Verba. — Boston : Little, Brown and Company, 1980. — 274 p.
18. Coleman J. S. Politics of the Developing Areas / James S. Coleman, Gabriel A. Almond. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1960. — XII+591 p.
19. Freedom in the World 2015 — Discarding Democracy: A Return to the Iron Fist / by Arch Puddington // Freedom House [Електронний ресурс]. — Режим доступа: https://freedomhouse.org/sites/default/files/01152015_FIW_2015_final.pdf. — Назва з екрану.

Тихоненко Ірина Вікторівна - аспірантка кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

УДК: 327.5-049.5(549.1)

ЗАГРОЗИ БЕЗПЕЦІ ПАКИСТАНУ ЯК ПЕРЕДУМОВА ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ В ПІВДЕННІЙ АЗІЇ

На прикладі Південної Азії автор з'ясовує важливість безпекового чинника у формуванні регіону, застосовуючи теорію регіональних комплексів безпеки Б. Бузана. Автор дійшов висновку про трансформацію регіонального комплексу безпеки за рахунок включення до нього Афганістану. Основою для такого твердження виступає класифікація загроз безпеці Ісламської Республіки Пакистан як ключового актора у конструюванні архітектури регіональної безпеки.

Ключові слова: Пакистан, Південна Азія, Б. Бузан, безпековий чинник, традиційні та нетрадиційні загрози безпеки.

УГРОЗЫ БЕЗОПАСНОСТИ ПАКИСТАНА КАК ПРЕДПОСЫЛКА ТРАНСФОРМАЦИИ РЕГИОНАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ В ЮЖНОЙ АЗИИ

На примере Южной Азии автор выясняет важность фактора безопасности в формировании региона, применяя теорию региональных комплексов безопасности Б. Бузана. Автор пришел к выводу о трансформации регионального комплекса безопасности за счет включения в него Афганистана. Основой для такого утверждения выступает классификация угроз безопасности Исламской Республики Пакистан как ключевого актера в конструировании архитектуры региональной безопасности.

Ключевые слова: Пакистан, Южная Азия, Б. Бузан, фактор безопасности, традиционные и нетрадиционные угрозы безопасности.

SECURITY THREATS IN PAKISTAN AS A BACKGROUND OF TRANSFORMATION OF REGIONAL SECURITY SYSTEM IN SOUTH ASIA

The author finds the importance of security factor in shaping region, using B. Buzan's regional security complexes theory on the example of South Asia. The author concluded that the transformation of the security complex could be implemented by the inclusion of Afghanistan. The qualification of threats to the Islamic Republic of Pakistan, as one of the main actor of regional security architecture, is the basis for this claim.

Key words: Pakistan, South Asia, B. Buzan, security factor, traditional and non-traditional security threats.

Однією з основних рис міжнародних відносин є регіональний рівень взаємодії між державами. Специфічною ознакою регіональних відносин є їхня транскордонність, що унеможливорює виділення ряду учасників конкретного регіону без урахування сусідньої регіональної системи. Безпекова сфера є тим лакмусовим показником рівня взаємозалежності не лише внутрішньої та зовнішньої політики держави, а й атрибутом конструювання регіону, де й відбувається зіткнення національних інтересів його суб'єктів.

Таке зіткнення призводить до виникнення дуалізму в безпековій, зовнішній та, як результат, регіональній політиці держави. Ісламська Республіка Пакистан (ІРП) є прикладом «бі-регіонального» актора міжнародних відносин. Держава, яку географічно включають до Південної Азії та до регіону Середнього Сходу, з точки зору геополітики не може розглядатися окремо у контексті певного географічного регіону. Такий географічний дуалізм Пакистану та його геополітична єдність з Афганістаном дають підстави для переосмислення теорії регіональних комплексів безпеки Б. Бузана (ТРКБ). Визначним елементом у чому стають військово-політичні загрози офіційному Ісламабаду.

Науковці при дослідженні безпекових аспектів регіоналізму ґрунтуються на ТРКБ

Б. Бузана [11]. Для визначення ролі загроз у формуванні безпекової політики держави та рівня стабільності регіональної системи є важливими теоретичні напрацювання українського дослідника В. Ю. Константинова [4] російських науковців (К. О. Кокунова [3], Ю. В. Косова [5]) та вчених зі Сходу (С. Гуанкай [2], Н. Найяк [14]), а також підходи до загроз, висвітлені у документах міжнародних організацій [10;15;16;19]. Класифікація загроз безпеці ІРП як підґрунтя трансформації Південноазійського регіонального комплексу базується на аналізі результатів досліджень В. Я. Белокреницького [1], А. Прієго [6], І. І. Хохлова [7], А. Шана [17] та І. М. Ястремської [8].

Мету статті автор вбачає у характеристиці Південноазійського регіону за теорією Б. Бузана та класифікації основних загроз безпеці Пакистану як передумови трансформації регіону Південної Азії крізь призму сучасних реалій.

Один із засновників теорії регіональних комплексів безпеки (ТРКБ), Баррі Бузан, вважає головним критерієм виокремлення конкретних міжнародних регіонів високий рівень взаємозалежності в сфері безпеки, що усвідомлюється сусідніми між собою державами [11].

Під комплексом безпеки, на думку дослідника, слід розуміти транснаціональний регіон, що містить держави та їх складові частини, яких об'єднують сталі уявлення про безпеку та відносини у сфері безпеки. Б. Бузан визначає основні параметри концепції регіональних комплексів безпеки, а саме: існування в регіоні більше, ніж двох суб'єктів, полярності між ними та діалогу у форматі «дружба-ворожнеча». Полярність між регіональними державами варіюється від однополярності (unipolarity) до багатополярності (multipolarity) та від дружби до ворожнечі («friendship-enmity»). Такі варіації проходять певну еволюцію від конфліктогенності через режим безпеки до безпекової спільноти [11].

Кожен регіон, за концепцією Б. Бузана, може бути охарактеризований за класичними характеристиками: рівень внутрішньої ситуації в країні, відносини у форматі «держава-держава», співпраця конкретного регіону із сусідніми регіональними структурами та рівнем впливу «центрів сили» на відносини в регіоні.

Південноазійський регіон є вдалою моделлю для застосування на практиці ТРКБ. Тенденції регіоналізму в Південній Азії ґрунтуються не на економічній інтеграції, а переважно на специфічних проблемах політичного життя учасників регіону. Найяскравішими прикладами внутрішньодержавної нестабільності є існування в Пакистані ісламістських угруповань терористичного спрямування та численних сепаратистських рухів в Індії. Відносини у форматі «держава-держава» проявляються у вигляді дилеми безпеки – пакистансько-індійського ядерного протистояння та односторонньої взаємодії Індії з іншими південноазійськими країнами без залучення ІРП. За Б. Бузаном, рівень міжрегіональної взаємодії втілюється у невід'ємному впливі Афганістану на регіональну безпеку. США (афганська проблема) та КНР (пакистансько-китайський військово-стратегічний альянс, зокрема у ядерній сфері) виступають світовими «центрами сили», які впливають на регіональну безпеку.

Б. Бузан, виділяючи Південноазійський комплекс безпеки, включає до нього Пакистан як державу, яка має дилему безпеки з Індією. Афганістан у цьому контексті розглядається як країна-ізолятор (country-insulator), яка відокремлює комплекс Південної Азії від іншої регіональної системи і втілює вище зазначений рівень міжрегіональної взаємодії [6].

Крізь призму сучасної розстановки сил та зовнішньополітичних пріоритетів Пакистану можна стверджувати про певні зміни у безпековому комплексі Південної Азії. Б. Бузан запропонує три ймовірні варіанти розвитку регіонального комплексу безпеки (РКБ):

статус-кво (не передбачається зміна основної структури комплексу);

внутрішня трансформація (на структуру РКБ можуть впливати внутрішні зміни, такі як: інтеграція, поляризація, нерівномірний розвиток учасників та ін.);

зовнішня трансформація (зміни за рахунок розширення чи звуження кордонів РКБ за рахунок варіації складу елементів регіону) [6].

На нашу думку, за сучасних умов, у Південній Азії здійснюється реалізація третього варіанту. За ним, до меж Південноазійського РКБ долучається Афганістан, який з 2008 року

увійшов до інституційної складової організації регіону, а саме, став восьмою країною-членом Південноазійської асоціації регіонального співробітництва (СААРК) [19]. У свою чергу, Афганістан уособлює значний ряд загроз безпеці Пакистану, які, як результат, впливають на стабільність у регіоні.

З огляду на дану трансформацію Китай варто розглядати як країну, яка є точкою міжрегіональної взаємодії Південної та Південно-Східної Азії, а також як світовий «центр сили» разом із США, які впливають на розстановку сил у Південній Азії. Підтвердженням чого є міждержавні договори: між Пакистаном і КНР («Заява про спільне бачення щодо поглиблення пакистансько-китайської стратегічної взаємодії та партнерства в Новій Ері» від 5 липня 2013 р. [13;17]) та США з Індією (американсько-індійська угода «Про співробітництво в сфері цивільної ядерної енергетики» від 10 жовтня 2008 р. [10;17]).

Передумовою такої трансформації регіону за рахунок включення до нього Афганістану виступають загрози безпеці Пакистану, який нерозривно поєднаний як з афганською проблемою, так і з Південною Азією – через ядерне протистояння з Індією.

Безпека держави уособлює такий стан, за якого відсутні загрози національним інтересам. Російський дослідник Кокунов К. А. дає визначення поняттю «безпека» через «загрозу», яка містить у собі такі складові як: «небезпека» – «виклик» – «ризик». Така градація отримала назву «шкала ескалації», в основі якої лежить військовий фактор.

Загроза – реальний намір, або можливість нанесення збитку національним інтересам, у тому числі за допомогою військової сили (загроза на відміну від небезпеки включає в себе не тільки об'єктивну можливість нанесення збитку, а й суб'єктивний намір).

Небезпека – наявність об'єктивної можливості нанесення збитку національним інтересам, у тому числі за допомогою сили (об'єктивна можливість збитку).

Виклик – протидія реалізації безпеки держави, яка не переростає у військовий конфлікт.

Ризик – висока вірогідність виникнення ситуацій, які здатні перешкодити досягнення цілей безпеки, у тому числі у військовій сфері [3].

У міжнародних відносинах існує поділ загроз на «старі» та «нові». До «старих» загроз відносять ті, які могли спричинити ядерне протистояння у біполярну добу. «Нові» загрози виникли на початку ХХІ ст. і утворюють так звану тріаду: міжнародний тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, внутрішні військові конфлікти [14]. До них також відносять нелегальний обіг наркотичних речовин, порушення прав людини та ін. [5].

Б. Бузан щодо проблеми національної безпеки є прихильником дуалістичного підходу до класифікації загроз: з позиції сили (можливості) та ідеї (ідеології). Територія держави «може опинитися під загрозою внутрішнього характеру, а також загрози можуть прийти і за її межами держави» [3]. З точки зору національної безпеки Бузан проводить відмінність між військовими загрозами (захоплення території, вторгнення, окупація, зміна уряду, маніпуляція політикою), економічними загрозами (експорт, обмеження імпорту, маніпулювання цінами, несплата боргу, валютний контроль і т. д.) і екологічними загрозами [11].

Цей загальний поділ загроз на «нові» та «старі» імплементується у багатьох офіційних документах. Доповідь Групи високого рівня із загроз, заснована Генеральним Секретарем ООН Кофі Аннаном у 2004 році, містить шість блоків загроз, які світ має намагатися подолати зараз і в майбутні десятиліття: 1) війни між державами; 2) насильство всередині держав, у тому числі громадянські війни, великомасштабні порушення прав людини та геноцид; 3) злидні, інфекційні хвороби та екологічна деградація; 4) ядерна, радіологічна, хімічна та біологічна зброя; 5) тероризм; 6) транснаціональна організована злочинність [20].

У 2005 році Генеральний секретар ООН Кофі Аннан у доповіді «При більшій свободі» підтримав підхід, запропонований Групою високого рівня. Генсек звернув особливу увагу на такі загрози як: міжнародні конфлікти, тероризм, організована злочинність, ядерна зброя та зростання ризику превентивної війни [16].

«Стратегія ОБСЄ з протидії загрозам безпеки та стабільності у ХХІ ст.» від 2003 р. поділяє загрози на традиційні та нетрадиційні. До традиційних належать територіальні конфлікти та розповсюдження ядерної зброї, до нетрадиційних – енергетичні, тероризм,

кіберзлочини, наркоторгівля, відмивання грошей та нелегальна міграція [15].

Китайський дослідник С. Гюанкай дає пояснення вище зазначеним двом великим групам загроз. Традиційні загрози – загрози, які впливають на політичну та військову сферу. Після закінчення холодної війни ними залишаються перш за все гегемонізм та політика з позиції сили. Під нетрадиційними загрозами безпеці розуміються чинники, що створюють загрози суверенним державам та існуванню людства, за винятком таких традиційних загроз безпеки, як військові, політичні та дипломатичні.

Нетрадиційними загрозами в основному вважають тероризм, контрабанду наркотиків, серйозні інфекційні захворювання, піратську діяльність, нелегальну міграцію, а також фактори, що загрожують безпеці навколишнього середовища, економічної, фінансової та інформаційної безпеки [2]. Варто підкреслити, що особливого значення серед нетрадиційних загроз набуває проблема тероризму, яка не лише має у собі аспекти військово-політичних загроз, а й створення терористами транснаціональних фінансових мереж, його поєднання з наркобізнесом та організованою злочинністю.

У сферу нашого дослідження не входить розгляд соціальної, економічної, фінансової, інформаційної, енергетичної та екологічної безпеки. Ми детально розглянемо лише військово-політичний аспект національної безпеки Пакистану. Варто наголосити, що, ґрунтуючись на вище зазначених класифікаціях загроз, автор зупиниться на аналізі «небезпек», «викликів» та «ризиків» як складових загроз, у їхньому поділі на «старі» (традиційні) та «нові» (нетрадиційні).

В узагальненому вигляді ця характеристика буде виглядати наступним чином:

традиційні загрози Пакистану (територіальні конфлікти з Індією та Афганістаном, пакистансько-індійське ядерне протистояння);

нетрадиційні загрози (тероризм у поєднанні з ісламським екстремізмом та сепаратизмом, що призводить до військових дій).

Крізь призму військово-політичного середовища Пакистану тероризм, як загрозу нетрадиційну, варто розглядати з традиційним відтінком у вигляді територіального сепаратизму та можливого надходження технологій ядерної зброї до рук терористів. Сучасні пакистанські реалії створюють прецедент поєднання різних нетрадиційних загроз в одне замкнуте коло. Мається на увазі неможливість відокремлення тероризму від міграційних потоків та нелегального наркотрафіку, який є одним із способів фінансування та функціонування терористичних угруповань у Пакистані.

Тож варто розглянути основні фактори, які дестабілізують внутрішнє середовище у Пакистані та впливають на його зовнішню політику в регіоні, акцентуючи увагу на безпековий чинник.

Основними загрозами у їхньому класичному розумінні та традиційній формі для офіційного Ісламабаду виступають: вірогідність виникнення ядерної війни у регіоні між Індією та Пакистаном та загроза порушення територіальної цілісності через значну кількість територіальних конфліктів на етнічному та конфесійному ґрунті.

Вище зазначені конфлікти представлені як на півночі, так і на півдні країни. Південний конфліктний регіон – Кашмір (пакистанський Азад Кашмір та індійський штат Джамму і Кашмір) [1]. На Південному Сході і на кордоні з Індією існує проблема Пенджабу. Північний конфліктний регіон – це територіальні конфлікти Пакистану з Афганістаном, представлені пакистанською провінцією Пуштуністан та Північно-Західною прикордонною провінцією Пакистану (ПЗПП) [12]. Офіційний Ісламабад має знаходити спільну мову й з сепаратистськими угрупованнями провінції Східний Белуджистан, яка знаходиться на кордоні з Афганістаном та Іраном, більшість населення якої складають пуштуни та белуджі.

Територіальні та етноконфесійні конфлікти є фундаментом умовної піраміди конфліктогенності Пакистану. Зокрема, кашмірське питання є каталізатором розвитку та стримування застосування ядерної зброї в регіоні Південної Азії. Через це територіальне розмежування відбувається протистояння між Індією та Пакистаном, так званими ядерними державами «другої хвилі», які не підписали Договір про нерозповсюдження ядерної зброї

1968 року [8]. Ядерна доктрина Ісламабаду підносить його імідж серед держав ісламського світу. Пакистан залишає за собою право нанесення превентивного удару, умови виконання якого прокоментовані генералом Халідом Кхидваї, який обіймав посаду голови відділу стратегічного планування за президенства П. Мушаррафа, в інтерв'ю від 2002 р.:

Індія атакує Пакистан і завойовує велику частину його території;

Індія руйнує велику частину наземних або повітряних сил Пакистану;

Індія намагається чинити економічні тиски щодо Пакистану;

Індія штовхає Пакистан до політичної дестабілізації або розгортає масштабну внутрішню підривну діяльність в країні [18].

Саме ядерний чинник та ісламське підґрунтя державотворчих процесів у Пакистані породжують загрози «нового покоління» – тероризм, нерозповсюдження зброї масового знищення та способів її доставки.

На основі цього факту видається за доцільне розгляд наступної складової конфліктогеності Пакистану – «небезпека», якій притаманне використання сили та військовий фактор. Небезпекою для Ісламабаду є поширення тероризму, а саме, як на внутрішньому рівні у вигляді організації «Техрік-і-Талібан-Пакистан» (ТТП) та її протидії офіційній владі, так і на зовнішньому або регіональному, на територію Індії та Афганістану, що призведе до загострення відносин з сусідами першого геополітичного порядку. Терористичні угруповання, які знаходяться у Пакистані, надаючи підтримку повстанському руху в Кашмірі, здійснили ряд терористичних актів у Індії. Одним із наймасштабніших вважається теракт 26 листопада 2008 р. у Мумбаї, під час якого загинуло 195 осіб мирного населення [12]. Кожен новий теракт збільшує як антимусульманські настрої в Індії, так і сприйняття мусульман як екстремістів, що впливає безпосередньо на імідж Пакистану як у регіоні, так і в світі. Дії терористів та їхня активність у державі супроводжується підтримкою сепаратистів, що наближає цю «небезпеку» до розряду «загрози» – порушення територіальної цілісності.

Викликом безпеці Пакистану є так звані нетрадиційні загрози.

По-перше, існуючий режим нелегального обігу наркотичних речовин на її території. Така загроза є спільно створеною з Афганістаном. Територія країни використовується як бізнесовими колами Пакистану для вирощування коноплі та опіумного маку, так і ззовні – афганськими представниками нелегального наркотрафік. Проблема такого налагодженого виробництва та торгівлі наркотичними речовинами поєднується із терористичною складовою безпекової політики Ісламабада. Важливим є той аспект, що вище зазначені наркотичні рослини вирощуються переважно у конфліктних регіонах, де переважають ісламізовані сепаратистські угруповання та дислокаційні бази «Талібану», зокрема у Пуштуністані, Белуджистані та ПЗПП [9].

По-друге, існуюча проблема нелегальних мігрантів, яка ще більше поєднує Пакистан з Афганістаном. Потоки нелегальних мігрантів йдуть у своїй більшості з афганської території у прикордонні провінції, що ускладнює діяльність правоохоронних органів. Існуюча терористична загроза створює несприятливе середовище для повноцінного забезпечення прав людини та прав біженців та мігрантів. Між обома державами існує питання репатріації біженців [14].

Ці «виклики» є наслідком «небезпеки» від функціонування терористичних угруповань у країні. Ризиком для Пакистану є й надходження ядерних технологій до рук терористів [7]. У випадку недостатнього нагляду за охороною таємниці виготовлення ядерної зброї офіційний Ісламабад стане джерелом загрози миру та стабільності у всій світовій спільноті.

На основі вище згаданих фактів можна стверджувати, що безпека є одним з основних елементів, які покладені в основу конструювання регіону. Регіон Південної Азії є прикладом застосування теорії регіональних комплексів безпеки Б. Бузана, але, зважаючи на зміни у форматі «дружба-ворожнеча» та загрози безпеці його основним суб'єктам, відбувається його трансформація. Каталізатором таких змін виступають загрози безпеці Ісламської Республіки Пакистан серед яких можна виділити традиційні (передовсім ядерне протистояння з Індією,

територіальні конфлікти з сусідніми державами) та нетрадиційні (тероризм у поєднанні з ісламським екстремізмом та сепаратизмом, наркотрафік та нелегальна міграція з Афганістану). Одним із джерел перелічених загроз є Афганістан, набуття яким статусу країни-члена СААРК підтверджує початок трансформаційних процесів у Південній Азії на інституційному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белокреницкий В. Я. Южная Азия в мировой политике / В. Я. Белокреницкий, В. Н. Москаленко, Т. Л. Шаумян. — М.: Международные отношения, 2003. — 368 с.
2. Гуанкай С. Всеобъемлющая концепция национальной безопасности Китая: шанхайский дух и пути его укрепления / С. Гуанкай // Россия в глобальной политике. — 2009. — № 3. — С. 92-98.
3. Кокунов К. А. Глобальные вызовы, угрозы и риски безопасности / К. А. Кокунов // Обозреватель-Observer. — 2007. — № 11. — С. 103-108.
4. Константинов В. Ю. Регіоналізм та регіоналізація в міжнародних відносинах. Монографія / В. Ю. Константинов. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. — 200 с.
5. Мировая политика и международные отношения: учебное пособие / под ред. Ю. В. Косов. — СПб.: Питер, 2012. — 384 с.
6. Приего А. Пакистан между региональными комплексами безопасности Центральной и Южной Азии / А. Приего // Центральная Азия и Кавказ. — 2008. — № 6. — С. 63-83.
7. Хохлов И. И. Ядерный Пакистан — дихотомия силы и слабости / И. И. Хохлов // Мировая экономика и международные отношения. — 2011. — № 8. — С. 15-24.
8. Ястремська І. М. Ядерне стримування в Південній Азії / І. М. Ястремська // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць. — 2011. — Вип. 51 (№ 9). — С. 557-561.
9. Afghanistan, Iran and Pakistan: Border Management Cooperation in Drug Control [Електронний ресурс] // United Nations Office on Drugs and Crime (Управління ООН з наркотиків і злочинності). — November 2010. — Режим доступу: http://www.unodc.org/documents/afghanistan//Rainbow_Strategy/Green_paper_6_Jan._2012.pdf.
10. Agreement for Cooperation Between the Government of the United States of America and the Government of India Concerning Peaceful Uses of Nuclear Energy (123 Agreement) [Електронний ресурс] // Council on Foreign Relations (Неурядова міжнародна організація «Council on Foreign Relations») — Режим доступу: <http://www.cfr.org/india/agreement-cooperation-between-government-united-states-america-government-india-concerning-peaceful-uses-nuclear-energy-123-agreement/p15459>
11. Buzan B. Regions and Powers. The Structure of International Security / B. Buzan, O. Wæver. — New York: Cambridge University Press, 2003. — 570 p.
12. Emerging Asian regionalism: A partnership for shared prosperity. — Mandaluyong City, Phil.: Asian Development Bank, 2008. — 292 p.
13. Joint Statement on «Common Vision for Deepening Pakistan-China Strategic Cooperative Partnership in the New Era» [Електронний ресурс] // Ministry of foreign affairs of Pakistan (Міністерство закордонних справ Пакистану). — Режим доступу: <http://www.mofa.gov.pk/pr-details.php?prID=1301>.
14. Nayak N. Cooperative Security Framework for South Asia / N. Nayak. — New Delhi: PENTAGON PRESS, 2013. — 256 p.
15. OSCE strategy to address threats to security and stability in the twenty-first century [Електронний ресурс] // OSCE (ОБСЄ). — Режим доступу: <http://www.osce.org/mc/17504>.
16. Report on the Secretary-General on «In larger freedom: towards development? Security and human rights for all» [Електронний ресурс] // United Nations Organization (Організація Об'єднаних Націй). — Режим доступу: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/59/2005.

© Федорук С. Д.

17. Shan A. H. Pak-China Diplomatic and Military Relations: An Analysis / A. H. Shah // Berkeley Journal of Social Science. – 2013. – Vol. 3. – P. 58-71.

18. Statement by Lt. Gen. Khalid Kidwai [Електронний ресурс] // Pugwash Conferences on Science and World Affairs (Міжнародна конференція науковців та політичних діячів «Pugwash Conferences on Science and World Affairs»). – Режим доступу: <http://www.pugwash.org/september11/pakistan-nuclear.htm>

19. The Desk for South Asian Association for Regional Cooperation [Електронний ресурс] // Ministry of Foreign Affairs of Islamic Republic of Afghanistan (Міністерство закордонних справ Ісламської Республіки Афганістан). – Режим доступу: <http://mfa.gov.af/en/page/6546/6565/6566>

20. The Report of the Secretary-General's High-level Panel on Threats, Challenges and Change 2 December 2004 [Електронний ресурс] // United Nations Organization (Організація Об'єднаних Націй). – Режим доступу: http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/59/565.

Федорук Світлана Дмитрівна – аспірантка кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 101.1:316:291.4

РЕЗОЛЮЦІЯ ДО ДЕВ'ЯТОЇ СТАТТІ КОНСТИТУЦІЇ ЯПОНІЇ – ШЛЯХ ДО ВІДРОДЖЕННЯ ЯПОНСЬКОЇ МІЛІТАРИЗАЦІЇ

У статті розглядається Резолюція від 1 липня 2014 р. до дев'ятої статті Японської Конституції. Головні положення Резолюції та ймовірні наслідки впливу на «Пацифістську» Політику Японії. Сучасний етап Японського воєнно-політичного становища. Передумови та причини створення Резолюції до дев'ятої статті Японської Конституції. Реакція на Резолюцію у Японії та поза її межами. Роль ліберально-демократичної партії на зміни у воєнній політиці країни.

Ключові слова: Японська Конституція, Резолюція до дев'ятої статті Японської Конституції, Японське воєнно-політичне становище, Ліберально-демократична партія Японія.

РЕЗОЛЮЦІЯ К ДЕВ'ЯТОЇ СТАТТІ КОНСТИТУЦІЇ ЯПОНІЇ – ПУТЬ К ВОЗРОДЖЕННЮ ЯПОНСЬКОЇ МІЛІТАРИЗАЦІЇ

В статті розглядається Резолюція від 1 липня 2014 к дев'ятій статті Японської Конституції. Основні положення резолюції та можливі наслідки впливу на «пацифістську» Політику Японії. Сучасний етап Японського воєнно-політичного становища. Передумови та причини створення Резолюції до дев'ятої статті Японської Конституції. Реакція на Резолюцію в Японії та за її межами. Роль ліберально-демократичної партії на зміни в воєнній політиці країни.

Ключевые слова: Японская Конституция, Резолюция к девятой статье Японской Конституции, Японское воєнно-політичне становище, Либерально-демократическая партия Японии.

THE RESOLUTION TO THE NINTH ARTICLE OF THE CONSTITUTION OF JAPAN AS THE WAY TO THE RECOVERING OF THE JAPANESE MILITARIZATION

The article deals with The Resolution of the ninth article of the Japanese Constitution from the 1st of July 2014. The main provisions of the Resolution and the possible effects of the Japanese "pacifist" policy. The current stage of the Japanese military-political situation. The backgrounds and

the reasons for the creation of the Resolution to the ninth article of the Japanese Constitution. The response to Resolution within Japan and abroad the country. The role of the Liberal-Democratic Party in the changes of the military policy in the country.

Key words: *Japanese Constitution, The Resolution to ninth article of the Japanese Constitution, the Japanese military-political situation, The Japanese Liberal-Democratic Party.*

Основним із головних принципів демократичної політичної системи є принцип народного суверенітету. Спираючись на той факт, що народ є джерелом влади, будь-які зміни у Конституції або ратифікація будь-яких документів, що впливають на трактування Конституції тієї чи іншої держави, обрана тема є цікавим питанням з точки зору політологічного дослідження.

Вивчення й осмислення Резолюції від 1 липня 2014 р. до Дев'ятої статті Японської Конституції та самої Конституції Японії, вивчення умов її прийняття у 1947 р., впливу Конституції держави на сучасний воєнно-політичний стан та роль цієї держави на світовій арені представляється досить важливим напрямком наукового дослідження.

Впродовж останніх років вивченням питання займалось багато вітчизняних та зарубіжних науковців, а саме К. Аннан, М. Вендель., А. Говоров, Я. Засурський, А. Кошкін, В. Терехов, М. Шарко, Л. Шоппа та інші.

Загальна мета даного дослідження полягає у спробі аналізу конституційного розвитку Японії в його історичній цілісності через призму впливу західної політичної думки на хід цього процесу, передумови та причини ратифікації Резолюції до Дев'ятої статті Японської Конституції, реакції населення Японії на ухвалення Резолюції та у прогнозуванні ймовірного подальшого розвитку воєнно-політичного стану Японії.

3 травня 2015 року виповнюється 68 років з моменту вступу в дію Конституції Японії, яка за час свого існування не зазнала майже жодних змін або поправок, окрім деяких уточнень, вказаних 1 липня 2014 р. у резолюції діючого Прем'єр-міністра держави – Сіндзо Абе стосовно дев'ятої статті Конституції Японії.

Без сумніву, Конституція Японії серйозно вплинула на післявоєнний економічний та політичний розвиток японської держави. У цьому документі чітко встановлені принципи парламентарної державної системи, основні гарантії та права громадян Японії. Текст Конституції налічує 103 статті, що об'єднані в 11 глав. Конституція завжди мала репутацію стабільного статуту держави, та її було прийнято називати «Пацифістською Конституцією» через головний принцип держави – не вступати у війну і не ініціювати військовий конфлікт, що передбачено дев'ятою статтею Конституції. Але резолюція 2014 року до конституції має шанс вплинути не тільки на стабільність Японської Конституції, але й на мілітаристське майбутнє всієї країни.

Дев'ята стаття Японської конституції наголошує: «Щиро прагнучи до міжнародного миру, заснованого на справедливості й порядку, японський народ на вічні часи відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від загрози або застосування збройної сили як засобу вирішення міжнародних суперечок. Для досягнення мети, зазначеної у попередньому абзаці, ніколи надалі не створюватимуться сухопутні, морські та військово-повітряні сили, так само як і інші засоби війни. Право на ведення державою війни не визнається.» [4].

Проголошена у якості одного з найголовніших принципів держави, відмова від володіння дорогими озброєними силами дозволила сконцентрувати ресурси країни на розвитку мирних галузей економіки, що забезпечило безпрецедентно високий ріст ВВП країни у 60-ті роки минулого сторіччя та дозволило Японії вийти на рівень однієї з провідних економічних держав світу.

Конституція відкрила шлях до активної участі широких верств населення у русі за мирний, демократичний розвиток власної країни. В значній мірі завдяки немілітаристській конституції авторитет країни на світовій арені невпинно зростав, японська нація користувалася пошаною у світі за послідовну боротьбу проти ядерної політики та політики гонки озброєнь. Для багатьох народів світу конституція Японії стала взірцем стабільності та демократичних норм.

Як вважав один з перших прем'єр-міністрів післявоєнної Японії С. Йосіда, головною умовою для подальшого розвитку країни мало бути збереження дев'ятої «антивоєнної» статті Конституції 1947 року, що дозволяло би запобігти витрат на воєнні потреби. Але з початку 90-х років ХХ століття пасивність японського керівництва стосовно національної та міжнародної безпеки почала піддаватися критиці в самій країні та за її межами. На думку Ліберально-демократичної партії Японія не могла більше залишатися лише спостерігачем за процесами на світовій арені [6, с.2].

З посиленням у країні неоконсервативних тенденцій чітко визначилась тенденція вищого керівництва країни стосовно відмови від пацифістських статей конституції. Саме цю ціль спочатку переслідував прийнятий у травні 2007 року законопроект про проведення референдуму з питання про конституцію. Його ініціатором виступила Ліберально-демократична партія, яка висунула ряд конкретних припущень щодо внесення змін в основоположні статті конституції [5, с.23].

Ми можемо спостерігати, що резолюція, запропонована та прийнята у липні 2014 року, знову таки Ліберально-демократичною партією Японії на чолі з Сіндзо Абе переслідує все ті ж цілі – відмова від немілітаристської концепції країни та підвищення статусу діючих сил самооборони. Які саме цілі й наміри переслідує найбільша діюча партія Японії та для чого їй вносити корективу в одну з найстабільніших конституцій післявоєнного світу є актуальним питанням.

В Японії та за її межами поширена точка зору, що стрімкий розвиток економіки Японії, як прийнято його називати «Японське економічне диво», був обумовлений тим, що в післявоєнні роки більшість витрат на забезпечення національної безпеки країни взяли на себе США. Японія, що програла у Другій світовій війні, не була в змозі самостійно визначати свою післявоєнну політику, але курс, що їм було продиктовано, виявився дуже вдалим для подальшого розвитку країни.

На протязі десятиріч США намагались контролювати ріст японської воєнної сили, стимулюючи у першу чергу ті зусилля, що відповідали інтересам воєнно-політичної стратегії Вашингтону на Далекому Сході. Але за минулі півстоліття, Сили Самооборони Японії (ЯССО) – армія, авіація та флот за кількістю сучасних видів техніки наблизились до озброєних сил країн НАТО, а за деякими параметрами наблизилися до рівня США. Адже, як це не парадоксально, будучи країною з «пацифістською конституцією», вже друге десятиріччя поспіль, Японія за затратами на воєнні потреби, посідає друге після США місце у світі. Так, на утримання і забезпечення формованих на контрактній основі 250 тисяч озброєних сил, японський уряд щорічно виділяв щонайменше 40 млрд. дол. А 14 січня 2015 року уряд Японії планує схвалити новий проект бюджету, що збільшує витрати на оборону до рекордних \$ 42 млрд. Зростання військових витрат на 2,8% відбувається на тлі невирішеної суперечки з Китаєм щодо статусу островів у Східнокитайському морі. У найближчих планах Токіо – придбання патрульних транспортних засобів, стратегічних безпілотників, винищувачів та іншої військової техніки [8].

Але, безумовно, на те є свої причини та передумови. Ще в травні 2007 р. на раді експертів, присвяченій оцінці можливостей Японії у національній безпеці, Сіндзо Абе назвав «драматично жахливою» ситуацію в сфері безпеки. Тоді обидві палати японського парламенту проголосували за проведення всенародного референдуму стосовно необхідності внесення поправок у 9-ту статтю національної конституції строком до 2010 р. Тоді ж було сформовано «Групу 13», яка займалася вивченням можливостей реалізації Японією права на колективну оборону без змін у конституції. Це також посприяло тому, щоб у 2014 р. уряд Японії схвалив зміни до Конституції країни, які надають японській армії можливість розширити свою сферу діяльності на глобальній арені. Згідно з новим документом збройні сили країни можуть бути використані для допомоги союзникам за межами Японії.

Політологи вважають, що головна причина, яка спонукає Японію до відродження своєї воєнної сили є побоювання, пов'язані з поступовим перетворенням Китаю у регіональну, а в перспективі і в глобальну супердержаву. Адже, як відомо, протистояння Японії та КНР, а

також протистояння Японії та КНДР мають глибокі історичні корені.

Напруженість у Японсько-Китайських відносинах, яка знаходилася у стані «глибокої заморозки» практично на протязі всього періоду правління экс-прем'єр міністра Японії Д. Коїдзумі, є одним з головних викликів стабільності в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні.

Також відомий факт, що японський уряд всерйоз стурбований регулярними запусками північно-корейських ракет над територією Японії. Наприклад, 12 травня 2012 року у зв'язку з повідомленням про можливий запуск ракети з території КНДР на японському острові Ісігакі, який розташований на Півдні країни найближче до траєкторії польоту північно-корейської ракети, було оголошено навчальну тривогу і попередження про евакуацію. Пересічні жителі країни стурбовані воєнними випробуваннями, які несуть небезпеку радіаційного зараження та проводяться поблизу їх будинків. Але більшість жителів японських островів розуміють небезпечність політики «око за око» та виступають за без'ядерний статус Корейського півострова шляхом мирних компромісів та домовленостей [3].

Взагалі, далеко не всі Японці підтримують ідею відмови від «мирних статей» діючої конституції. За соціологічним дослідженням, на сьогоднішній день із змінами у конституції погоджується не більше 33% населення країни, у той час, як майже половина населення Японії – 49% – бажають продовжувати жити згідно пацифістської Конституції [5, с.24].

Але незважаючи на це, влітку 2014 року резолюцію до 9-ї статті Конституції було ратифіковано. У цій резолюції йдеться про те, що підтримання миру і безпеки Японії та забезпечення виживання нації, а також забезпечення життя свого народу є основним обов'язком уряду. Для того, щоб адаптуватися зі змінами в обстановці безпеки навколо Японії і виконати свій обов'язок, уряд, в першу чергу, повинен створити стабільну і передбачувану міжнародну обстановку і запобігти появі загроз шляхом просування дипломатії з достатніми інституційними можливостями. Уряд повинен проводити мирне врегулювання суперечок, діючи відповідно до норм міжнародного права. Крім того, необхідним вважається розвиток належним чином, підтримування і керування власною обороноздатністю Японії, зміцнення взаємного співробітництва зі Сполученими Штатами, які є союзниками Японії, а також необхідно поглиблювати довіру і співпрацю з іншими партнерами як всередині, так і за межами Азіатсько-Тихоокеанського регіону.

В цьому документі наголошується на необхідності уникнення будь-яких збройних конфліктів, перш ніж вони матеріалізуються, і запобігання будь-яких загроз для країни шляхом досягнення Японією подальшого збільшення ефективності заходів щодо забезпечення безпеки Японії.

Резолюція до дев'ятої статті конституції була представлена 15 травня 2014 р. на прес-конференції стосовно «Консультативної групи з реконструкції Правової основи безпеки Японії». Відповідно до основної орієнтації, представленій раніше прем'єр-міністром Сіндзо Абе та урядом, неодноразово проводилися дискусії в правлячих партіях стосовно цього питання. На підставі результатів обговорень правлячої коаліції уряд планує оперативно розвивати внутрішнє законодавство, необхідне для забезпечення життя і мирних засобів існування свого народу, відповідно до положень зовнішньої політики, яких торкається резолюція до дев'ятої статті Конституції.

У цій резолюції оговорені наступні питання:

Відповідь Японії на порушення, що не означає озброєний напад.

Подальші внески Японії у світі для забезпечення стабільності міжнародного співтовариства.

Заходи для самооборони, дозволені дев'ятою статтею Конституції Японії.

Шляхи вперед для подальшого розвитку вітчизняного законодавства [9].

Текст резолюції загальним об'ємом 8 сторінок було оприлюднений 1 липня 2014 року. Кожна стаття цієї резолюції детально розглядає належне питання та підрозділяється ще на декілька сумісних підрозділів за актуальністю.

Головною особливістю резолюції до дев'ятої статті Конституції є те, що по факту цей документ дозволяє Японії застосовувати свої збройні сили за кордоном. Цей крок

потрібен прем'єру для зміцнення співпраці з США і підвищення військово-політичного статусу Токіо в світі.

Після численних спроб правлячої Ліберально-демократичної партії помінати дев'яту статтю конституції, в якій говориться, що Японія не може створювати власні збройні сили, кабінет С. Абе звернувся за допомогою до урядових юристів, які підготували нове трактування цієї статті основного закону Японії.

Треба зазначити, що незважаючи на те, що з 1947 року конституція забороняла Японії приймати участь в яких би то не було військових конфліктах і мати власну регулярну армію. Проте дев'ята стаття припускає, що Японія як член ООН з 1966 р. має право на самооборону. Саме на базі дев'ятої статті Токіо з 1954 року почав відтворювати обмежений військовий потенціал у вигляді сил самооборони, які існують поки в умовах законодавчих обмежень [11, с.28].

У схваленому кабінетом на чолі з С. Абе резолюції з новим юридичним тлумаченням конституції допускається використання сил самооборони за межами японської території для захисту союзників від нападу спільного ворога. При цьому обумовлюється, що для застосування статутів Резолюції повинна існувати пряма загроза японській державі. Так, наприклад, Токіо зможе надати допомогу Вашингтону, якщо американські збройні сили піддадуться нападу з боку КНДР. На спеціально скликаній прес-конференції прем'єр зазначив, що мова про участь японських військовослужбовців у збройних конфліктах за кордоном не йде.

Очікується, що нова інтерпретація 9-ї статті конституції буде затверджена Парламентом у найближчий час, де більшість є за правлячою коаліцією Ліберально-демократичної партії та за її союзницею партією «Нова Комейто». Сіндзо Абе давно ратує за розширення повноважень сил самооборони і неодноразово заявляв, що це необхідний захід в умовах мінливих підходів до міжнародної безпеки [2].

Незважаючи на те, що в Японії немає ядерних ракет, Японія має найпотужніший флот в регіоні АТР. На прес-конференції в Токіо С. Абе заявив, що зміна статусу сил самооборони розширить можливості Японії щодо участі в миротворчих місіях ООН, а також дозволить посилити військову співпрацю з США.

Вашингтон впевнений, що Токіо повинен нести серйозний тягар із забезпечення стабільності й безпеки в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Це сприятиме й посиленню японсько-американського військового союзу. Не секрет, що Японія є ключовим військово-стратегічним партнером Сполучених Штатів. Рішення кабінету міністрів лежить в руслі загального курсу нинішнього прем'єра у зовнішній політиці країни [7].

Треба зазначити, що С. Абе виступає за посилення політичної ролі Токіо на міжнародній арені. Він вважає, що вже час звільнитися від тих обмежень, що накладає на Японію нинішня так звана «Пацифістська Конституція», яка, на його думку, була свого часу примусово нав'язана Японії.

Глава правлячої коаліції активно займається посиленням військового потенціалу країни. Саме при С. Абе в грудні 2013 р. були переглянуті програма національної оборони і середньострокова програма розвитку збройних сил на 2014-2017 роки. Суть документів - зміцнити збройні сили Японії як з кількісної, так і з якісної точки зору. На це спрямовано і його рішення відмовитися від заборони на експорт озброєнь. Така заборона існувала в Японії ще з 1960-х років, але С. Абе її зняв [12].

Проте дії С. Абе, якого в західній пресі називають «яструбом», не подобаються багатьом японцям, які вважають, що заходи щодо підвищення статусу сил самооборони ведуть суспільство до непотрібної конфронтації із сусідніми державами. На вулицях Токіо вже майже рік проходять багатотисячні акції протесту проти нового трактування 9-ї статті конституції. Один з демонстрантів навіть спробував вчинити акт самоспалення.

За даними опитування, проведеного в квітні 2014 р. впливовою японською газетою «Асахі Шінбун», проти розширення повноважень сил самооборони тоді виступали 63% громадян країни. Правда, сьогодні, згідно з останнім опитуванням агентства «Кіодо Цусін»,

думки респондентів розділилися майже навпіл: 45,4% виступають проти участі Японії в «колективній обороні» союзників, а 47,7% підтримують це рішення [7].

Експерти припускають, що сферою застосування японських сил може бути простір Східно-Азіатського регіону. Особливо цього побоюється Китай, де зміни в японській оборонній доктрині були сприйняті негативно. Заяву Китаю, в якому він засуджує дії Японії, було зроблено через лічені години після прийняття резолюції кабінетом С. Абе. КНР розглядає такі кроки як відродження японського милітаризму. Також гостро відреагувала й Південна Корея [1, с.5].

С. Абе вважає, що Японія повинна мати повноцінну національну армію. І неухильно рухається до цієї мети. В грудні 2013 були прийняті нові основні напрямки оборонної політики Японії - свого роду нова військова доктрина. Оскільки Японія вважається пацифістською державою, офіційно термін «військова доктрина» вона не використовує. Наголос у документі зроблений на підвищення значення сил самооборони в реалізації зовнішньополітичних інтересів.

А на початку 2014 року С. Абе відмовився від обмежень з експорту зброї і зараз Японія стає повноцінним експортером озброєнь - а у неї величезний військово-промисловий потенціал. Нарешті, за вказівкою С. Абе була створена рада національної безпеки за американським зразком. Зараз ця рада має взяти в свої руки реалізацію всієї зовнішньополітичної стратегії Японії, яка раніше була роздроблена між Міністерством Озброєних Сил, Мінобороною, а також Міністерствами Фінансів та Промисловості [10].

До цих пір договір про взаємну безпеку США й Японії припускав, що Японія буде взаємодіяти зі збройними силами США лише в разі загрози нападу на японські острови. Нова інтерпретація конституції передбачає, що Японія може брати участь у спільних військових діях з США в інших регіонах світу.

Таким чином, підсумовуючи, хотілось би зазначити, що уряд Японії на чолі з Ліберально-демократичною партією, обґрунтовуючи курс на військову самостійність, вказує на напруженість в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні та виклики японській безпеці. У їх числі – зростання військового потенціалу Китаю і непрозорість його військового бюджету, а також ракетно-ядерні проблеми Північної Кореї. Прем'єр Сіндзо Абе, звичайно, розуміє, що поки що Японія не може перетворитися в самостійну ядерну державу і тому не може відмовитися від американської ядерної парасольки. Наразі невідомо, як далеко може зайти процес «відродження» японської милітаризації і до яких наслідків це може призвести, але вже сьогодні ми можемо спостерігати реакцію світу, а особливо країн регіону АТР, на зміни у воєнній політиці Японії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анисимцев Н. Япония. Закон о референдуме – шаг к пересмотру конституции? / Н. Анисимцев // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 10. — С. 3-8.
2. Восточно-японское НАТО. [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://svpressa.ru/war21/article/91468/>
3. В Японії оголошена навчальна тривога через запуск корейської ракети [Електронний ресурс] — Режим доступу : http://badan.ru/novyny_36030.html
4. Конституція Японії (від 3 травня 1947 року) [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://www.rulit.me/books/konstituciya-yaponii-ot-3-maya-1947-goda-read-140169-1.html>
5. Кошкин А. Кому не нравится конституция Японии? / А. Кошкин // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 3. — С. 23-24.
6. Терехов В. Военно-политическое становление Японии / В. Терехов // Азия и Африка сегодня. — 2008. — № 7 — С. 2-8.
7. Токио снимает с себя бремя Второй мировой войны. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.gazeta.ru/politics/2014/07/02_a_6094733.shtml

© Чурсінова І. О.

8. Япония увеличивает военные расходы [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://elvisti.com/node/154844>
9. Cabinet Decision on Development of Seamless Security Legislation to Ensure Japan's Survival and Protect its People July 1, 2014 [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://japan.kantei.go.jp/96_abe/decisions/2014/_icsFiles/afieldfile/2014/07/03/anpohosei_eng.pdf
10. Japan Ministry of Defense - 防衛省. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.mod.go.jp/e/index.html>
11. John B., Wendell. M. Japan Looks Beyond F-22 for Next Fight / B. John, M. Wendell // Defense News. – 2007, July 21 – p.28
12. AT Press Time / Japan Studies Security // Defense News. – 2007, May 21 – p.4

Чурсінова Інна Олександрівна – аспірантка кафедри політичних наук Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК: 65.011

ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ТА ЙОГО РОЛЬ У СУЧАСНОМУ ПОЛІТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Статтю присвячено дослідженню та аналізу поняття «політичний менеджмент». Визначено, що політичний менеджмент як форма управління політичними процесами, покликана передбачити наслідки, виробити рекомендації для політичного керівництва та забезпечити їх реалізацію у політичній практиці.

Ключові слова: політичний менеджмент, управління, політичний процес, політичний маркетинг, суспільство.

ПОЛИТИЧЕСКИЙ МЕНЕДЖМЕНТ И ЕГО РОЛЬ В СОВРЕМЕННОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Статья посвящена исследованию и анализу понятия «политический менеджмент». Определено, что политический менеджмент как форма управления политическими процессами, призвана предусмотреть последствия, выработать рекомендации для политического руководства и обеспечить их реализацию в политической практике.

Ключевые слова: политический менеджмент, управление, политический процесс, политический маркетинг, общество.

POLITICAL MANAGEMENT AND ITS ROLE IN THE MODERN SOCIETY

The article is devoted to the study and analysis of the concept of «political management». Determined that the political management as a form of political control processes designed to provide consequences, to develop recommendations for policy-makers and to ensure the implementation of political practice.

Keywords: political management, political process, political marketing, society.

На сьогоднішній день політичний менеджмент відіграє не останню роль у політичному просторі. Власне поняття «політичний менеджмент» має досить широке значення в теоретичному сенсі та в практичному аспекті. І для того, щоб виявити суть та роль політичного менеджменту, слід ретельно дослідити тлумачення терміну «політичний менеджмент».

Отже, менеджмент (англ. management – управління) – сукупність форм, методів, принципів, способів і засобів управління матеріальними та людськими ресурсами [6, с.5].

Політичний менеджмент – одна з форм управління в політиці, відповідно до якої вирішуються специфічні питання зміцнення авторитету державних і політичних діячів,

формування привабливості державних інститутів, політичних партій, громадських організацій або рухів, створення політичних електоральних переваг серед мас, організація союзів, об'єднань, фракцій і т. п. [6, с.5].

У зв'язку з тим, що авторитет державних діячів та державних інститутів різко знизився за останній час, то завдяки політичному менеджменту необхідно відновити довіру серед населення до представників держави. А це справа не одного дня.

Отже, актуальність дослідження ролі політичного менеджменту полягає у високій суспільній та науково-теоретичній необхідності визначення сутності саме тих видів та функцій політичного менеджменту, які допоможуть відновити авторитет державних службовців у очах українських громадян.

Дана стаття має на меті проаналізувати сутність поняття «політичний менеджмент», уточнити його функції та показати значимість політичного менеджменту для подальшого розвитку позитивного майбутнього для української громади.

«Політичний менеджмент» відносно новий термін в українській науці, але вже на сьогодні його дослідженню присвячено чимало наукових робіт та досягнень у сфері політичного управління.

Перш за все великий внесок до вивчення політичного менеджменту зроблений у працях Л. Бертаганфі, П. Дракера, Г. Емерсона, А. Етционі, Р. Саймона, Ф. Тейлора, А. Файоля, Л. Урвіка.

Визначення й особливості політичного менеджменту розкрито в працях таких науковців, як: Г. Алмонда, В. Бебика, В. Бурлакова, Л. Гуліка, В. О. Кі, М. Ключкової, Ю. Левенця, Ф. Маркса, Дж. Марч, М. Михальченка, Г. Почепцова, В. Полторака, Г. Саймона, Д. Уалдса, П. Херінга, Д. Трумена та інших.

Як наголошує український політолог В. М. Бебик: «Політичний менеджмент як один із різновидів менеджменту являє собою таку систему управління, в основі якої покладено політичні процеси, передбачення їх наслідків, вироблення рекомендацій для політичного керівництва та забезпечення реалізації їх у політичній практиці» [1, с.54].

А також вчені зазначають, що поняття «політичний менеджмент» вживається в таких значеннях:

- як соціальний інститут, який впливає на все політико-правове життя сучасного суспільства, суспільну, масову свідомість населення, структуру влади, політичну діяльність громадян;
- як сукупність людей (менеджерів), які професійно зайняті політичною діяльністю в сучасному ринковому демократичному суспільстві або ж мають реальні механізми впливу на формування політики завдяки наявності в них політичних, економічних, психологічних, організаційних та інших важелів влади;
- як наукова дисципліна, яка комплексно вивчає політичні, економічні, організаційно-технологічні, правові, психологічні та деякі інші аспекти, механізми управління політичною діяльністю в суспільстві;
- як мистецтво («ремесло») політичного управління та регулювання, тобто йдеться про розроблення, використання, удосконалення відповідних методів, засобів, технологій та інших чинників впливу на політичні процеси і відносини [5, с.612].

Тобто, політичний менеджмент розглядається як вчення про проблеми управління і як практичні рекомендації щодо керування об'єктом управління (державою, регіоном, організацією, великим підприємством, фірмою, концерном і т. ін.).

Відомий український вчений-політолог М. Головатий звертає увагу на те, що досить часто плутають чи ототожнюють поняття «політичний менеджмент» і «політичний маркетинг» і пропонує таке формулювання: «Політичний менеджмент – наука і мистецтво керувати політичною поведінкою» [4, с.21].

Як зазначає В. Воронкова, політичний менеджмент – це мистецтво управління державою, що являє собою сукупність державних (політичних) ідей, що направлене на вироблення ефективних управлінських механізмів, цілеспрямована діяльність, пов'язана з

формуванням життєво важливих відносин між державами, народами, націями, класами, різними соціальними групами суспільства [3].

Російський політолог Д. В. Ольшанський вважає, що політичний менеджмент – це «така організація і управління політичним процесом, які роблять політичний процес і, зокрема, діяльність політика (партії, організації) максимально ефективними в конкретних умовах» [7, с.41].

Інший російський спеціаліст у галузі політичного менеджменту Г. В. Пушкарьова розглядає політичний менеджмент як один із видів управлінських відносин у політиці, який дає змогу вирішувати такі завдання, як зміцнення авторитету державного або політичного діяча, створення сприятливих умов для діяльності державного закладу чи політичної партії шляхом формування у масовій свідомості їх привабливого образу, електоральних переваг населення, створення політичних союзів і блоків, вплив на супротивників у політичних конфліктах тощо. Виходячи з цього визначення слід зауважити, що таке визначення є досить об'ємним [8, с.4].

Хоча найбільш вдалим є таке формулювання: політичний менеджмент – наука і мистецтво керувати політичною поведінкою, аналізувати тенденції політичного розвитку та прогнозувати його результати.

Аналізуючи трактування терміну «політичний менеджмент», доцільно відзначити, що лейтмотивом у всіх формулюваннях є мистецтво керувати політичним процесом для успішної реалізації політичного розвитку держави. А також те, що політичний менеджмент покликаний вирішувати поставлені задачі демократичним шляхом – технологіями переконання, умовляння та інші.

Досліджуючи поняття та значення (роль) політичного менеджменту, слід зауважити, що досить часто в науковій літературі ототожнюють такі поняття як «політичний менеджмент» і «політичний маркетинг». Політичний маркетинг – сукупність форм, методів і технологій дослідження, проектування, регулювання та впровадження в суспільно-політичну практику певних настанов суспільної свідомості з метою завоювання та утримання контролю за ринком влади.

В даний час можна говорити про наступні основні види політичного менеджменту:

1. Іміджмейкинг: створення образу, іміджу державного, політичного діяча, привабливого для широких мас.

2. Корпоративний політичний іміджмейкинг: формування в масовій свідомості впізнаного позитивного образу державної установи, політичної організації, партії.

3. Електоральні технології як системна організація передвиборчої кампанії.

4. Політичний брендинг (бренд – торгова марка): внесення в масову свідомість впізнаних символів, значень, образів, здатних відповідно до цілей суб'єкта політико-технологічного управління об'єднувати людей або, навпаки, роз'єднувати їх на групи, що змагаються.

5. Технології політичних союзів як діяльність, орієнтована на залучення до рішення поставлених завдань своїх політичних союзників і опонентів.

6. Технології регулювання і вирішення політичних конфліктів, що передбачають пошук шляхів і засобів зниження політичного протистояння і політичної напруженості в суспільстві;

7. Технології лобізму, що є діяльністю, направленою на завдання впливу на державних посадовців, що ухвалюють управлінські рішення [8, с.7].

Кожні з цих видів політичного менеджменту мають свої цілі та, відповідно до них, політичні діячі будуть використовувати необхідні стратегії. А саме, наприклад, при створенні корпоративного політичного іміджу менеджер спрямовує свої зусилля на формування позитивного образу політичної партії, організації або державного інституту; при політичному брендингу – на створення бренду, що буде вказувати на конкретного діяча або групу людей, і так стосовно кожного виду політичного менеджменту [8, с.8].

Розглядаючи політичний менеджмент, слід зауважити, що, в залежності від спрямування, можна виокремити менеджмент зовнішнього середовища (менеджмент

державної політики) та менеджмент внутрішнього середовища (менеджмент державного адміністрування і менеджмент недержавної організації).

Саме політичний менеджмент зовнішнього середовища повинен допомогти підвищити і зміцнити позитивний авторитет нашої країни в очах політичних акторів інших держав світу.

Політичний менеджмент – це багатоплановий поведінковий процес, спрямований на вироблення та реалізацію стратегії політичного суб'єкта (держави, партії, лідера) з урахуванням змін, які відбуваються в політичній сфері зокрема та в суспільстві загалом [9, с.5].

Сутність політичного менеджменту полягає в безпосередньому розгляді, прийнятті та втіленні в практику політичних рішень. Займається цим спеціалізована група людей (політична і правляча еліта), яка хоче домогтися необхідної поведінки членів суспільства за допомогою правових норм, засобів заохочення, умовлянь, маніпуляцій тощо.

У своїй працях М. А. Шульга та О. А. Зубчик зазначають, що політичний менеджмент розв'язує такі завдання:

– формулювання важливих довгострокових цілей, які відповідають вимогам політики та інтересам політичного суб'єкта;

– оцінювання та критичний розгляд шляхів досягнення цілей, враховуючи зовнішні та внутрішні умови (чинники) середовища, в якому перебуває політичний суб'єкт;

– вибір, прийняття, реалізація та контроль політичних рішень в умовах існуючої політичної системи та з адаптацією до змін.

Функції політичного менеджменту – планування, організування, мотивування і контролювання – перебувають у нерозривному зв'язку.

Планування, тобто формулювання цілей та способів їх досягнення, дає змогу отримати уявлення про існуючий стан, напрями необхідного та ймовірного розвитку, а також про найефективніші способи досягнення визначених цілей.

Організування полягає в побудові внутрішньої структурної ієрархії, конкретних завдань, повноважень і відповідальності підрозділів або окремих працівників, які задіяні в процесі досягнення цілей об'єкта.

Мотивування слугує для створення відповідних матеріальних і моральних стимулів для забезпечення виконання працівниками своїх обов'язків стосовно об'єкта управління та суспільства загалом. Функція мотивування інколи деталізується й характеризується як керівництво та управління кадрами.

Контролювання полягає в ретельній перевірці виконання визначених планів, відповідності їхньої структури цілям організації і т.д. Результати контролювання використовують для вироблення нових управлінських рішень та коригування раніше схвалених організаційних заходів [9, с.7].

Крім цього, існує також розширене тлумачення функцій менеджменту, за якого вони охоплюють:

1) планування – процес визначення того, що можна очікувати від кожної структурної одиниці організації чи людини та які кроки слід здійснити для досягнення поставлених цілей;

2) організування – процес вироблення структури діяльності та структури персоналу, необхідних для досягнення поставлених цілей;

3) підбір кадрів – процес відбору, навчання та підвищення кваліфікації персоналу, необхідний для виконання роботи та досягнення поставлених цілей;

4) навчання – процес розвитку та вдосконалення індивідуального професіоналізму персоналу з метою належного виконання поставлених ним завдань;

5) керівництво – процес спрямування, нагляду та мотивації персоналу для досягнення кінцевих цілей;

6) лідерство – процес такого впливу на людей, який спонукає їх діяти належним чином;

7) комунікацію – процес налагодження передачі інформації між окремими структурними одиницями та людьми;

8) мотивацію – процес спонукання членів організації до виконання певних дій;

9) оцінку – процес вимірювання та аналізу рівня роботи своїх підлеглих;

10) заохочення – процес вираження визнання індивіду за докладені зусилля та поведінку, який має за мету підтримку високого рівня продуктивності;

11) спрямування поведінки підлеглих за допомогою відповідних порад з метою зміни поведінки в інтересах організації.

Політичний менеджмент як система управління політичними процесами охоплює: маркетинговий аналіз кон'юнктури політичного ринку й формування відповідного іміджу «політичного товару», організації, лідера, кандидата, політичної платформи; політичне забезпечення бізнесу; вивчення політичних і соціокультурних факторів, що впливають на ділову активність; зв'язок із громадськістю та професійне політичне лобювання; оволодіння мистецтвом роботи з людьми та організаціями, спираючись на моральні, етичні, естетичні цінності даного суспільства [9, с.10].

Мабуть, можливо виокремити декілька ключових причин зростання ролі політичного менеджменту в сучасному політичному просторі.

По-перше, утвердження в свідомості багатьох людей цінностей лібералізму:

свободи особистості, ідеологічного й політичного плюралізму, толерантності, рівності всіх перед законом, недопустимості втручання держави в приватне життя і под. У таких умовах для досягнення своїх цілей політичній еліті все частіше й частіше доводиться вдаватися до непрямого впливу на людей, робити спроби такого впливу на їх мотиваційну структуру, яка не суперечила б їх ціннісним орієнтаціям і підтримувала б у них відчуття свободи свого вибору, природності скоєних ними дій.

По-друге, демократизація суспільства. Затвердження в політичній практиці багатьох сучасних держав принципів правової держави вело до різкого звуження інституційних можливостей для сваволі й застосування нелегітимних форм насильства з боку влади. Будучи обмеженими законом у своїх діях, державні посадові особи та інші політичні діячі не могли не звернутися до теорії і практики політичного менеджменту для зміцнення власного авторитету і впливу, для проведення в життя своїх задумів і рішень.

По-третє, запровадження загального виборчого права. Масою, здатною вплинути на вибір того чи іншого кандидата, потрібно було керувати так, щоб вона не помічала цілеспрямованого впливу, щоб у кожної людини, яка прийшла на виборчу дільницю, завжди зберігалось відчуття, що вона діє самостійно, що її вибір є вільним.

По-четверте, перетворення політичних партій та громадських організацій, груп інтересів у самостійних суб'єктів, що прагнуть відігравати активну роль на політичній арені. Партії, громадські організації, групи інтересів, на відміну від держави, позбавлені права на створення загальнообов'язкових норм і на застосування легітимного насильства, тому політичний менеджмент стає для них єдиною можливою формою управлінського впливу на маси.

По-п'яте, розвиток електронних засобів масової комунікації. З появою радіо, телебачення та Інтернету різко зростає можливість впливу на думку виборця. За допомогою електронних засобів інформації з'явилася можливість не лише інформувати людей, а й безпосередньо впливати на емоційне сприйняття інформації. Багато прийомів, які використовуються в політичному менеджменті для впливу на політичну поведінку, були б неможливі без телебачення та радіо [8, с.5].

Також слід зазначити, що зі збільшенням ролі політичного менеджменту зростає попит на такі спеціальності як політичний менеджер, PR-менеджер, політтехнолог, спічрайтер. І, в свою чергу, з'являються нові професії, наприклад, ньюсмейкер (творець новин, подій), спін-доктор (організатор пропагандистської кампанії, що направлена на зниження ролі негативної інформації).

Таким чином, проаналізувавши та дослідивши поняття та сутність політичного менеджменту в сучасному політичному суспільстві, ми бачимо, яка важлива та вагома роль відводиться цій формі управління в політиці, адже політичний менеджмент покликаний вирішити цілу ланку задач, що сприятимуть позитивному (ефективному) розвитку

суспільства в цілому. А можливо це завдяки створенню позитивного образу (політичного лідера, державного інституту), електоральним технологіям, політичного брендингу (створення впізнаного бренду), технологіям політичних союзів, технологіям регулювання і вирішення політичних конфліктів, технологіям лобізму та завдяки спеціалістам у кожній з цих сфер політичного менеджменту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бебик В., Агарков О. Політичний менеджмент суб'єктів соціально-політичного маркетингу / В. Бебик, О. Агарков // Політичний менеджмент. Науковий журнал — К., 2011. — 6 (51). — С. 3-12.
2. Бебик В. М. Політологія: теорія, методологія, практика: Підручник. / В. М. Бебик — К.: МАУП, 1997. — 248 с.
3. Воронкова В. Г. Формування антропологічної парадигми політичного менеджменту в умовах глобалізації // Український науковий журнал «Освіта регіону: політологія психологія комунікації» [Електронний ресурс] // Режим доступа: http://www.zgia.zp.ua/gazeta/VISNIK_34_4.pdf
4. Головатий М. Ф. Політичний менеджмент: Навч. посібник./ М. Ф. Головатий — К.: МАУП, 2005. — 264 с.
5. Кирилюк Ф. М. Політологія. Навчальний посібник / Ф. М. Кирилюк, М. І. Обушний, М. І. Хилько та ін. — К.: Здоров'я, 2004. — 776 с.
6. Клочкова М. С. Краткий курс по политическому менеджменту: учеб. Пособие М. С. Клочкова. — М. : Издательство «окей-книга», 2009. — 110 с.
7. Ольшанский Д. Политический PR./ Д. Ольшанский — Спб., "Питер", 2003. - 544 с.
8. Пушкарева Г. В. Политический менеджмент / Г. В. Пушкарева. — М.: Академия, 2005. — 186 с.
9. Шульга М. А., Зубчик О. А. Політичний менеджмент : навчальний посібник / М. А. Шульга, О. А. Зубчик. — К. : Академвидав, 2013. —160 с.

СОЦІОЛОГІЯ

© Алексенцева-Тимченко Е. С.

Алексенцева-Тимченко Екатерина Сергеевна - кандидат социологических наук, кафедра социологии, Институт социальных наук, Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова

УДК 316.477

НОВЫЕ ТРЕНДЫ В СПОСОБАХ ПОСТРОЕНИЯ КАРЬЕРЫ

В статье рассматриваются современные тренды самореализации и поиска работы через призму карьерного построения. В частности, фокус анализа сосредоточен на фрилансе и дауншифтинге как новых стратегиях занятости, а также социальных сетях и виртуальных сообществах как инструментах, позволяющих наиболее удачно позиционировать себя и найти сферу приложения своих профессиональных способностей.

Ключевые слова: карьера, занятость, фриланс, дауншифтинг, социальные сети, виртуальные профессиональные сообщества.

НОВІ ТРЕНДИ В СПОСОБАХ ПОБУДОВИ КАР'ЄРИ

В статті розглянуто сучасні тренди самореалізації та пошуку роботи крізь призму формування кар'єри. Зокрема, фокус аналізу зосереджений на фрілансі та дауншифтинге як нових стратегіях зайнятості, а також соціальних мережах та віртуальних професійних спільнотах як інструментах, що дозволяють найбільш вдало позиціонувати себе та знайти сферу застосування своїх професійних здібностей.

Ключові слова: кар'єра, зайнятість, фріланс, дауншифтинг, соціальні мережі, віртуальні професійні спільноти.

NEW TRENDS IN BUILDING METHODS OF CAREER

The current trends of self-realization and job search through a prism of career formation are considered in the article. Particularly the focus of the analysis is concentrated on freelance and downshifting as new strategy of employment, and also on social networks and virtual communities as instruments that allow to take up most successful self-position and to find a sphere of professional abilities application.

Keywords: career, employment, freelance, downshifting, social networks, virtual communities of practice.

Социальные и экономические трансформации в современном обществе породили гибкость и динамичность социально-профессиональной структуры. Появление за последнее десятилетие новых стратегий занятости влечет необходимость переосмысления такого явления как карьера, которая в современном обществе все реже связывается с одной формой занятости. Одновременно новые коммуникационные технологии способствовали появлению и развитию виртуальных профессиональных сообществ, которые открывают новые возможности для продвижения в различных сферах. Таким образом, вышеуказанные тенденции требуют социологической рефлексии с точки зрения влияния на процесс конструирования карьеры.

Анализ последних достижений и публикаций по данной проблеме позволил зафиксировать, что происходящие изменения в системе занятости и профессий являются актуальной темой исследований в различных аспектах. Анализу факторов, влияющих на карьерное продвижение через призму тенденций, происходящих на современном рынке труда, посвящены исследования Грановеттера М. [3]. Исследованию управленческой карьеры посвящены работы Молл Е., организационный аспект построения карьеры рассматривается Пригожиным А. И.

Фрилансу как новой форме организации труда и занятости посвящены исследования

Стребкова Д. О., Шевчука А. В. [9,10]. Попытка рассмотрения дауншифтинга через стратификационные критерии представлена в работе Лисовой Е. В. [5]. В статье Поповой И. П. [7] на основе анализа биографий российских специалистов рассматривается влияние поворотных, кризисных моментов в индивидуальной сфере занятости на изменение профессиональной карьеры и формирование новых профессиональных позиций.

Ранее не решенные части общей проблемы, которым посвящена настоящая статья, касаются рассмотрения того, как трансформируются представления о карьере в связи с современными тенденциями в системе занятости и поиска работы.

Цель статьи состоит в том, чтобы проанализировать современные тренды занятости через призму способов построения карьеры. Одновременно, анализ современных стратегий рекрутинга и поиска работы позволит выделить наиболее адекватные сложившимся социальным условиям инструменты для управления карьерой. Карьеру мы будем рассматривать в широком смысле как способ самореализации для индивидов, у которых есть установка на карьерное развитие.

Нестабильность социально-экономических условий, сложность и непредсказуемость условий работы привели к тому, что последняя все более носит временный характер. Работодатели уже не гарантируют полную и стабильную занятость, а если это и происходит, то работа выходит далеко за нормы рабочего времени. В качестве ответной реакции на современном рынке труда появились и активно применяются индивидами новые формы занятости (самозанятость, совмещение нескольких видов занятости) для приспособления к изменяющимся условиям. Данные тенденции рефлексировались и специалистами в области менеджмента карьеры, в лексиконе которых появилось понятие «портфельная» карьера».

Под «портфельной» карьерой (от «портфолио» – подборка сертифицированных достижений, наиболее значимых работ и отзывов на них) понимается серия реализованных проектов и программ, увеличивающих стоимость претендента. HR-специалисты утверждают, что любое резюме демонстрирует «портфельный» подход к служебному продвижению [13]. Список доказанных достижений – это локальные проекты, не важно осуществлялись ли они в рамках одной или нескольких организаций. В принципе работу в любой компании и в любой должности можно рассматривать как отдельный проект, представляющий определенную ступень в профессиональном продвижении. «Портфельная» карьера может реализовываться как в свободном формате – фрилансера, так и в стабильной должности. В последнем варианте такой способ карьерного развития является одной из форм «внедолжностной карьеры», когда организация заинтересована в удержании конкретного специалиста. Как справедливо замечает исследователь управленческой карьеры Молл Е., одной из тенденций развития современных организаций является сетевое построение: «вертикальная иерархия уступает место горизонтальным, разнонаправленным связям, осуществляется переход к преобладанию целеориентированных сетей. На первый взгляд данная тенденция снижает актуальность проблем управленческих карьер, а на самом деле лишь подчеркивает ее многоплановость, возможность не только иерархического должностного продвижения менеджеров, но и иных форм расширения влияния» [6, с.33-34].

Исследователь социальных организаций Пригожин А. И. определяет «внедолжностную карьеру» как «систему закрепления и развития элитного персонала фирмы через статусно-доходное продвижение вне административной иерархии, когда работник получает признание, более высокое место в организационной среде, а также денежное вознаграждение, формально оставаясь на той же должности» [8].

В качестве технологий реализации «внедолжностной карьеры» автор приводит несколько вариантов: начиная от предложения работнику возглавить временную целевую группу, либо инициировать собственный проект общекорпоративного или подразделенческого масштабов (под своим руководством или под собственную идею) до так называемого «портновского» подхода, т. е. определение служебной функции под индивидуальные особенности исполнителя с учетом его склонностей, жизненных планов, пожеланий к регламенту и условиям работы. Придание новых функций существующим должностям

(например, кураторства, контроля по отношению к другим подразделениям) повышает статус работника. Выделяются также такие варианты как ранжирование персонала по категориям; самовыдвижение на престижные вакансии, а также продвижение сотрудников через конкурсы по профессиям с различными номинациями: «аналитичность», «инновационность» и т. п. Победа в таком конкурсе означает публичное признание тех качеств и достижений работника, которые недостаточно ценились руководством и окружающими.

Другим направлением развития «портфельной карьеры» является *фриланс*. Фрилансер (от англ. *freelancer* – вольный, свободный копьеносец, наёмник; в переносном значении – вольный художник) – независимый профессионал, не состоящий в штате организаций, а самостоятельно предоставляющий услуги различным заказчикам, благодаря использованию информационно-коммуникационных технологий; человек, выполняющий работу без заключения долгосрочного договора с работодателем, нанимаемый только для выполнения определённого перечня работ (внештатный работник). Будучи вне постоянного штата какой-либо компании, фрилансер может одновременно выполнять заказы для разных клиентов. Современный фрилансер – это фактически любой специалист, работающий вне постоянного штата компании и без заключения долгосрочного трудового договора [12]. Как показывают результаты многолетних исследований российских социологов Стребкова Д. О. и Шевчука А. В., фриланс является довольно распространённой формой занятости в современном обществе. В частности, данные исследователи отмечают, что «появление специализированных сайтов, бирж удаленной работы (*virtual marketplace*), на которых фрилансеры имеют возможность предлагать свои услуги многочисленным заказчикам, свидетельствует о начале институционализации рынков самозанятости» [10, с.12]. По мнению участников виртуального сообщества фрилансеров, удаленная работа является очень хорошим выходом как для тех, кто в результате кризиса уже остался или может остаться без работы, так и для работодателей, испуганных неизвестностью и вынужденных искать более гибкие модели построения рабочего процесса. Как отмечают вышеуказанные авторы, «существуют различные способы прихода людей во фриланс и мотивы выхода из него. Для одних это только старт, начало трудовой биографии, в ходе которого молодые люди набираются опыта и приобретают необходимые профессиональные связи. Для других – промежуточный, переходный этап в трудовой карьере. Для третьих фриланс – это самоцель, окончательный и наиболее желанный способ трудоустройства» [9, с.36].

Следующим модным трендом самореализации в современном обществе, требующим рассмотрения в карьерном аспекте, является *дауншифтинг*, буквально означающий «движение вниз». Дауншифтинг – это «добровольный отказ от работы, связанной со стрессом, ответственностью, отнимающей все свободное время, ради спокойной жизни» [4]. Соответственно индивидов, выбравших данный способ самореализации, называют дауншифтерами. Универсальной стратегии дауншифтинга не существует. Возможны её следующие варианты: изменение поля самореализации (творчество, духовные практики, благотворительность и т. п.), изменение сферы деятельности (например, переход на иную статусную позицию эксперта, консультанта, наставника), либо переход на менее ответственную и менее оплачиваемую работу, более гибкий график работы, самозанятость и т. п.

Рассматривая дауншифтинг как социокультурный феномен современного общества, российский исследователь Бутова Н. В. отмечает: «трансформируется само представление о труде, который теряет свое главенствующее и структурообразующее положение в жизни человека, вытесняясь в область долженствования. Теперь трудовая деятельность все чаще востребована индивидом лишь в целях поддержания жизненного оптимума, в то время, как успешность, самореализация и другие жизненные ценности переносятся в сферу досуговой деятельности. И, во-вторых, как следствие, происходит реструктуризация самого досуга, в область которого помещается сама экзистенция. В досуговом пространстве акцент переносится с отдохновения и времени безделья на активную деятельность, связанную с

постижением смысла своего существования, различными практиками самореализации и насыщенной интеллектуальной деятельностью. Целью такой деятельности становится гармонизация как внутриличностного аспекта, так и всего контекста существования человека, включая природу и общество» [1, с.174-175]. Таким образом, можно говорить о том, что современное общество размывает границы между работой и жизнью в целом, что влечет за собой переосмысление понятия успеха в карьере.

Специалисты в области карьерного менеджмента трактуют дауншифтинг как сознательный отказ от движения по карьерной лестнице, который зачастую связан с понижением социального статуса и ухудшением материального положения, для освобождения времени досуга и посвящение его другим видам деятельности, которые не связаны с работой. Российский исследователь Лисова Е., рассматривая стратификационные критерии дауншифтинга, отмечает: «Многие представители этой страты как были, так и остаются в среднем классе, более того дауншифтинг отчасти стимулирует развитие последнего, создавая идейную основу для самостоятельных решений и самореализации. Но значительная часть дауншифтеров попадает в рабочий класс, в группу предпринимателей или безработных. Правда, в каждой из этих групп они занимают особую позицию» [5, с.64].

Таким образом, с точки зрения карьеры явление дауншифтинга амбивалентно: с одной стороны, дауншифтинг противоречит самой идее, её успеху, т. к. одной из причин прихода в него является расхождение между индивидуальными ценностями и ценностями, навязанными человеку социумом, в частности определения места и условий работы [4]; с другой стороны, появление виртуальных сообществ дауншифтеров способствует популяризации данного феномена, консультированию по социальным практикам его успешной реализации. Одновременно, в большинстве своём те, кто последовал данному тренду, уже достигли определенных карьерных высот: материальной обеспеченности, высокого профессионального и социального статуса, соответствующего имиджа и стиля жизни. Именно у таких социально-успешных индивидов и появляется проблема дальнейшей самореализации, а именно – в каком направлении дальше двигаться и развиваться. Карьера – это всегда динамический процесс постоянного поиска новых видов деятельности и сфер самореализации, именно в этом аспекте дауншифтинг может рассматриваться как траектория движения с иным вектором. Сами дауншифтеры замечают, что «не воспринимают себя, двигающимися «вниз», в каком-либо ином смысле, кроме как денежного. Для них финансовый аспект стал менее важным... В любом случае, они не ощущают снижения, наоборот, для них типично ощущение собственной успешности, движения к новому стилю существования, в котором проявляются ранее подавляемые аспекты их личности и их жизни» [1, с.174].

Вышеописанные формы самореализации рефлексированы и в карьерном дискурсе. Например, консультант по вопросам карьеры психотерапевт Синклейр В. наряду с понятием «карьера-успех» использует понятие «карьера-удовлетворение». В частности, в своей одноименной статье автор отмечает, что «успех в карьере, как правило, измеряется с помощью ощутимых элементов, в основном внешних (например, социальное положение, доход, профессиональный статус и т. д.), а субъективный успех и удовлетворение оцениваются на основе личных точек зрения, которые могут включать в себя и заработную плату, и социальное положение, но также и решение более широких и сложных проблем, таких как благополучие и эмоции, которые не всегда легко определить» [18].

В современной концепции карьеры появляются такие конструкты как «многообразная карьера», «безграничная или трансграничная карьера» («protean career», «boundaryless or boundary-crossing career», Arthur, 2008), «калейдоскоп карьера» («kaleidoscope career», Mainero & Sullivan, 2005; 2006) [15]. Данные конструкты представляют собой способы описания изменения приоритетов индивида в течение трудовой жизни; модель карьеры, созданная на собственных условиях, определяемая личными ценностями, жизненными выборами и индивидуальными параметрами [16]. Аналогией с калейдоскопом подчеркивается гибкость индивидуальной карьеры, её связь с образом жизни, когда

изменения последнего позволяют моделировать собственную карьеру и выбирать наилучший вариант так, чтобы приспособиться к этим изменениям. Все это свидетельствует о том, что в современном обществе индивиды все больше становятся экспертами собственной жизни, и несут индивидуальную ответственность в процессе самореализации.

Другой аспект, требующий осмысления в карьерном дискурсе – это рассмотрение современных стратегий рекрутинга и поиска персонала. Такой анализ позволяет выявить инструменты, с помощью которых индивиды могут наиболее эффективно формировать собственную карьеру и управлять ею.

Среди ряда стратегий, используемых современными рекрутерами и менеджерами по найму для поиска потенциальных кандидатов, наиболее востребованными являются *социальные сети (Twitter, Facebook и LinkedIn)*, которые одновременно являются эффективными способами для самопродвижения индивидов. Данные ресурсы предоставляют возможность зарегистрированным пользователям создавать и поддерживать сеть профессиональных контактов (быть в курсе событий желаемой профессиональной отрасли и профессиональной жизни; находить нужных людей, создавать группы интересов и получать необходимую профессиональную информацию; управлять своим профессиональным присутствием в Интернете, рекомендовать и быть рекомендованными и т. п.).

Именно благодаря социальным медиа, появился такой вариант взаимодействия в сфере профессиональной деятельности как *виртуальные сообщества талантливых людей (Talent Community)*, которые функционируют как на базе социальных сетей, так и отдельно.

Талант сообщества – это способ организации взаимодействия между людьми, имеющими общие профессиональные интересы, навыки, опыт и т. п. Такое взаимодействие может включать в себя как обсуждение отраслевых вопросов, обмен информативными ссылками, так и общение с топ-менеджерами представленных в сообществах компаний-работодателей. Талант сообщество – это просто список кандидатов на веб-странице, это среда, состоящая из людей, которые могут поделиться своими идеями в плане карьерного развития или социального рекрутинга кандидатов. Работодатели могут взаимодействовать и общаться с потенциальными претендентами, а также информировать других кандидатов о новых вакансиях, просматривать новых участников и тщательно подбирать квалифицированных специалистов внутри отобранной группы. Как отмечают специалисты в сфере рекрутинга, талант сообщества как «системы автоматизированного взаимодействия, тестирования и оценки» могут обеспечить менеджеров по найму достаточно полным объемом знаний о кандидатах. Например, если кто-то приходит на сайт и указывает свой интерес к конкретной работе, программное обеспечение может быстро оценивать множество факторов, в том числе и способность к работе, интерес к ней и уровень квалификации [19, р.5]. Американский исследователь современного рынка труда Грановеттер М. отмечает: «есть множество эмпирических доказательств того, что работодатели и работники воспринимают друг друга отнюдь не как незнакомцы, для определения мотивации которых требуются сугубо институциональные механизмы. Напротив, зачастую они довольно много знают друг о друге ещё до того, как вступят в формальные отношения занятости». И далее – «тот факт, что работники приступают к делу, располагая собственной информацией о фирме, работодателе или других работниках, по всей видимости, уменьшает вероятность ухода в связи с грубым несоответствием работника своему месту, ... повышает уровень доверия» [3, с.61-62.]. Кандидаты, которые понравились компании и придерживаются её ценностей, могут продвигать бренд компании-работодателя через свои личные и профессиональные сети.

Талант сообщество включают не только потенциальных кандидатов, заявителей вакансий, но и действующих сотрудников организаций. Благодаря таким виртуальным профессиональным сообществам происходит «формирование профессионального этоса, создание собственного профессионального мира, соответствующих ритуалов и практик» [11]. Они являются органическим и естественным взаимодействием по обмену мнениями, идеями, профессиональным опытом. Сеть внутри сообщества облегчает построение и раскручивание

личного и профессионального бренда, персональной успешности и многое др. Такие профессиональные сообщества расширяют возможности для самореализации и одновременно все более требуют от индивидов самоорганизационных навыков в управлении карьерой.

Таким образом, анализ современных трендов занятости и поиска работы позволяет сделать следующие **выводы**:

Разновидности стратегий самореализации свидетельствуют о вариативности в способах построения карьеры, которая выступает как непрекращающийся процесс по развитию собственного потенциала, собственных способностей и талантов.

Дауншифтинг как модный тренд самореализации акцентирует внимание на синкретичности трудовой и досуговой сфер, дискурсивности объективных показателей успеха в карьере.

Фриланс, «портфельная» карьера демонстрируют отсутствие единого организационного контекста профессиональной самореализации и подчеркивают субъективность процесса построения карьеры, а также динамичность и мобильность как её основных характеристик. Гибкие стратегии занятости, появление виртуальных профессиональных сообществ, как посредников карьерного продвижения, расширяют возможности для практики в различных сферах деятельности не только для индивидов среднего возраста, но и открывают перспективы для развития карьеры в более старшем пенсионном возрасте.

Данные тенденции трансформируют концепцию карьеры, которая в современном обществе имеет конструктивную природу и все более рассматривается как совокупность проектов, преследующих разные цели в разные периоды жизни. Такой характер карьеры требует от индивидов постоянного самосовершенствования не только в профессиональной сфере, но и в овладении управленческими, техническими навыками, маркетинговыми технологиями для формирования и продвижения личного бренда, а также повышают индивидуальную ответственность в процессе применения различных способов самореализации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Бутонова Н. В. Дауншифтинг. Новое правило-отказ от всяческих правил / Новые традиции. Коллективная монография под ред. Е. Э. Суровой и С. А. Рассединой. — СПб.: ИД «Петрополис», 2009. — С. 169-176.
2. Гончаренко И. Дауншифтинг как новая форма самореализации менеджеров. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.allwomens.ru
3. Грановеттер М. Социологические и экономические подходы к анализу рынка труда: социоструктурный взгляд // Экономическая социология. — 2011. — Т. 12. — № 2. — С. 49-79.
4. Дауншифтинг. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://career.passion.ru/1.php/daunshifting.htm>
5. Лисова Е. В. Дауншифтинг: стратификационные эффекты // Экономическая социология. — 2008. — Т. 9. — № 2. — С. 56-65.
6. Молл Е. Современные тенденции управления карьерой // Top-Manager. — № 9(30). — С. 31-37.
7. Попова И. П. «Поворотные пункты» в биографии и профессиональные карьеры специалистов // Социс. — 2011. — №4. — С. 81-91.
8. Пригожин А. И. Что такое внедолжностная карьера? // Психология для руководителей. — 2008. — №6. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.interpress.ru>
9. Стребков Д. О., Шевчук А. В. Фрилансеры в информационной экономике: как россияне осваивают новые формы организации труда и занятости (по результатам Первой всероссийской переписи фрилансеров): Препринт WP4/2009/02. — М.: Изд. дом Государственного университета – Высшей школы экономики, 2009. — 76 с.

© Бакуменко Р. И.

10. Стребков Д. О., Шевчук А. В. Фрилансеры на электронных рынках: роль социальных связей // Экономическая социология. 2009. — Т. 10. — № 5. — С. 11-32.
11. Щепанская Т. Б. Сравнительная этнография профессий: повседневные практики и культурные коды (Россия, конец XX – начало XXI в.). — СПб.: «Наука», 2010. — 338 с.
12. Фрилансер. По материалам Википедии. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki>
13. Юсупова Н. «Портфельные» карьеристы. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.hr-portal.ru>
14. Beyond Talent Pools: Building Dynamic Communities by Kevin Wheeler. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ere.net/2010/06/10/beyond-talent-pools-building-dynamic-communities/>
15. McMahon M. & Patton W. The systems theory framework. A conceptual and practical map for career counselling. In M.McMahon & W.Patton (Eds), Career counselling: Constructivist approaches. — London: Routledge. 2006. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.palgrave.com/resources/sample-chapters/9780230236608_sample.pdf
16. Mainero L. A. & Sullivan S.E. The opt-out revolt: Why people are leaving companies to create kaleidoscope careers . — Mountain View, CA: Davies-Black, 2006. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://digitalcommons.fairfield.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1056&context=business-facultypubs>
17. Talent Community. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Talent_community
18. Sinclair V. Career Satisfaction. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vsinclair.counselling.co.uk/articles-career.html>
19. Social Recruiting Trends & Strategies 2011. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.blog.cachinko.com

Бакуменко Роман Игоревич – аспирант кафедры социологии Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

УДК 303.094.4:316.3

НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

В представленной статье анализируются факторы, которые отражают уровень национального сознания в условиях социально-политических и экономических изменений украинского общества. Анализируются факторы агрессии на юго-востоке Украины через призму общественного мнения.

Ключевые слова: национальное сознание, национальные интересы, внешняя агрессия.

НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В даній статті аналізуються факти, котрі відображають рівень національної свідомості в умовах соціально-політичних та економічних змін українського суспільства. А також аналізуються фактори агресії на Південному Сході України через призму суспільної думки.

Ключові слова: національна свідомість, національні інтереси, зовнішня агресія.

NATIONAL CONSCIOUSNESS IN TERMS OF SOCIAL-POLITICAL CHANGE UKRAINIAN SOCIETY

In the present article analyzes the factors that reflect the level of national consciousness in terms of socio-political and economic changes in the Ukrainian society. The factors of aggression in the south-east of Ukraine through the prism of public opinion.

Key words: *national consciousness, national interests, external aggression.*

Актуальность проблемы. Проблема национального сознания в Украине является актуальной как никогда за 25 лет независимости. Поскольку в период, когда Украина находится в положении военных действий, которые завуалировано называют АТО – то есть, антитеррористической операцией, когда украинская экономика находится на грани коллапса, когда часть территории Украины находится под оккупацией, а в парламенте еще остаются пророссийские политические силы, очень важным является наличие у граждан высокого уровня национального сознания. Ведь именно национальное сознание является главным интегрирующим фактором нации и государства, поскольку отображает их экономические, политические, нравственные взгляды и убеждения, а так же характеризует уровень их развития. Национальное сознание включает в себя: потребности, ценностные ориентации, интересы, установки, чувства, стереотипы, настроения, идеи нации и государства. Благодаря национальному сознанию, происходит процесс фиксации политической нацией своей социальной общности как единого организма.

Цель статьи: анализ факторов, которые указывают на уровень национального сознания в Украине.

Задачи статьи: проанализировать агрессию России против Украины, в зеркале украинского общественного мнения, рассмотреть внутривнутриполитическую ситуацию на Украине.

Изложение основного материала исследования. Большинство исследователей придерживаются мнения, что под национальным сознанием, прежде всего, следует понимать осознание гражданско-территориальной и государственно-политической общности (соборности), наличие общих государственных ценностей, интересов, установок, а так же общую историю и территорию. Исходя из этого положения, национальное сознание определяет направленность деятельности нации на удовлетворение собственных потребностей и интересов через систему самооценки и саморегуляции национальных ценностей и идеалов, а так же поиск своего положения среди других национальных общностей. Носителем национального сознания является политическая нация как коллективный субъект действия, а так же индивид, который имеет собственное национальное сознание. Поэтому национальное сознание является конститутивной основой нации. При этом коллективное национальное сознание связано с индивидуальным национальным сознанием и существует в нём благодаря ему, а индивидуальное содержит те черты, которые присущи коллективному национальному сознанию. В этнопсихологическом словаре под национальным сознанием понимается совокупность политических, социальных, экономических, нравственных, философских и других взглядов, характеризующих духовный уровень развития нации [1; с.241].

Украинский социолог Кресина И. О. даёт следующую трактовку национальному сознанию. Национальное сознание – сложная модернизированная система духовных феноменов и их образований, которые сформировались в процессе исторического развития нации, отображают основные аспекты её бытия и развития. Национальное сознание включает в себя: теоретические, массовые, собственные национальные, а так же ассимилированные в следствии аккультурационных процессов идеи, установки, культурные достижения, которые образуют духовный универсум нации. В национальном сознании присутствуют доминанты сознания титульного этноса и этнических групп, которые образуют нацию как полиэтническую и политическую общность [2; с.78].

Национальное сознание в своём существовании, по мнению И. Кресиной имеет три

уровня функционирования: бытовой, теоретический и государственно политический. [2; с.83]

Первым уровнем функционирования национального сознания является бытовой уровень. Этот уровень характеризуется наличием стереотипов, искаженных представлений, связанных либо с идеализированными, мифологизированными представлениями об историческом развитии нации, её потенциалом на нынешнем этапе развития, либо с политическим нигилизмом, то есть полным отрицанием сложившихся в обществе политических ценностей и традиций. В бытовом сознании имеются как статичные, относительно стабильные ценности, модели поведения, ментальные приоритеты, которые выработались в период длительного времени и содержат в себе социальную память нации и выступают нормами её деятельности, которые передаются из поколения в поколение. Так и динамичные потребности, цели и интересы, которые формируются по мере повышения социальной мобильности общества. Статичные признаки являются базисом для формирования национального характера, менталитета, исторической памяти как компонента национального сознания. Динамичные признаки характеризуют массовое сознание, в его сознательных и не сознательных, активных и пассивных проявлениях, течениях. Синтез динамичных и статичных признаков национального сознания образуют чёткую картину функционирования национального сознания. Таким образом, на бытовом уровне национального сознания происходит отбор всего существенного для нации, её развития.

Вторым уровнем функционирования национального сознания является теоретический уровень. Этот уровень представляет собой научно осмысленные и художественные идеи, концепции, программы, мировоззренческие ориентации, которые отражает интеллектуальный потенциал нации, её способность на основе рефлексии к самоутверждению и саморазвитию. По мнению И. Кресиной на теоретическом уровне формируется и обосновывается национальная идея. Это можно объяснить тем, что именно на теоретическом уровне происходит отбор тех норм, ценностей, идей и образцов поведения, которые бы способствовали становлению и развитию нации.

Третий уровень, на котором формируются национальные интересы, а так же государственная политика нации, является государственно-политическим уровнем национального сознания. Под национальными интересами понимаются осознанные потребности, которые отвечают системе ценностей нации, и расположенные в определённой иерархической последовательности [2; с.89]

Национальные интересы не являются всей многомерной совокупностью общественных интересов, они представляют собой синтез интересов нации и государства как интегральной общности. У каждой нации этот уровень развит в соответствии с её историческим путём, политической системой, степенью развития гражданского общества. В рамках духовной реальности государственно-политический уровень национального сознания значительно уступает бытовому и теоретическому уровню, поскольку в нём концентрируются только те концепции, идеи, программы, которые отражают гражданские, правовые, политические интересы нации. Однако для процессов развития и становления политической нации и государства значение этого уровня значительно опережает теоретический и бытовой уровень. Это значение, прежде всего, зависит от уровня осознания национальных интересов политической элиты. В случае, когда государственно-политические структуры не могут обеспечить национальные интересы в системе законодательной деятельности, защитить эти интересы в международных отношениях, приводит к политической нестабильности и экономическому кризису государства.

Ценности и политические интересы нации, концентрируясь на теоретическом и государственно-политическом уровнях национального сознания, определяют уровень последнего в целом. В то же время национальное сознание является синтетической характеристикой политических ценностей нации, поскольку они базируются на национальном интересе и детерминированы исторической и социальной конкретикой этого интереса. При этом, как заявляет И. Кресиная, следует учитывать высокую динамику и мобильность национальных интересов, а также политических ценностей и приоритетов. Это

обусловлено быстрыми темпами политической мобилизации, высоким уровнем духовной рационализации на этапе посттоталитарного поиска собственной модели национального развития [2, с.95].

Итак мы установили, что в случае, когда государственно-политические структуры не могут обеспечить национальные интересы в системе законодательной деятельности, защитить эти интересы в международных отношениях, приводит к политической нестабильности и экономическому кризису государства. В условиях войны, официально названной или завуалированной, одним из основных условий победы является доверие народа к власти. Измерение общественного мнения, проведенное Киевским Международным Институтом социологии с 4 по 19 декабря 2013 во всех регионах Украины, кроме Крымской автономии, даёт нам следующие показатели. Граждане Украины намного больше верят себе, нежели избранным ими руководителям. Согласно данным исследования, Президент Украины Петр Порошенко находится лишь на шестом месте из тринадцати по уровню доверия, с результатом 5,3 балла. Так же, по результатам опроса видно, что абсолютно Петру Порошенко доверяет 8,3%, совсем не доверяет – 14,3%. Вместе с тем, в связи с различными инсинуациями, в первую очередь, порождаемыми Кремлем, так же был задан вопрос: «В какой степени вы согласны или не согласны с тем, что Петр Порошенко законно избранный президент Украины?». 81% украинцев согласен с этим. Из них 68,6% – полностью, 25,9 – скорее согласны. Соответственно, даже на Донбассе, совокупно, без малого 60% уверены в легитимности главы государства. Сомневается в законноизбранности президента 6% граждан. Из них 13,3% проживает на Востоке. 9,7 – на Донбассе. 7,1 – на Юге. 3,2 – в Центре. И лишь 1% – на Западе Украины. А вот в незаконности избрания Петра Алексеевича уверены 4,2% населения Украины[5]. Как мы видим из результатов опроса, в условиях экономической и социальной нестабильности украинского общества и государства, а так же военных действий на востоке Украины, уровень доверия к гаранту конституции должен быть значительно выше.

На седьмом месте рейтинга – премьер-министр Украины Арсений Яценюк. Доверие к Арсению Яценюку граждане страны оценили в 5,2 балла. На этапе еще неполного осознания радикальных новшеств правительства 7,5% респондентов оказали Яценюку полное 10-балльное доверие, а 16% отметили вариант – «совсем не доверяю». Самая высокая поддержка среди абсолютно доверяющих премьеру на западе страны – 12,7%. 8,8% – в центре. 6,9 – на юге. 3,5 – на Востоке и 1,4% – на Донбассе. И, соответственно, наоборот – концентрированный антирейтинг на Донбассе – 29,4%. На западе он составляет 5,7% [5]. Так что, несмотря на оптимистические прогнозы и обещания, Арсений Петрович не смог добиться значительного успеха у граждан Украины.

На девятом месте из тринадцати – Кабинет министров Украины с показателем доверия в 4,7 балла из 10. Новоизбранному, квотнообразованному, дополненному иностранцами правительству полностью доверяет 4% украинцев. От 6% – в центре, до 1% – на Донбассе. Совершенно не доверяет украинскому правительству 15% граждан. Каждый третий из них проживает на юге; каждый четвертый – на Донбассе; каждый пятый – на востоке [5]. Как видно из показателей опроса, наиболее низкий уровень доверия Кабинету министров принадлежит именно югу и востоку, что характеризует наиболее низкий уровень доверия этих регионов к институтам власти и разочарованность в их действиях

На десятой позиции – Верховная Рада с 4,5 балла. 16,3% украинцев совсем не доверяет Верховной Раде. Лидер скептиков Юг – 34,7%. За ними Донбасс – 27,6. Восток – 21,8. Запад – 9,2. И осторожный Центр – 7,1%. Полностью же, на 10 баллов, парламенту доверяет только 3% граждан. От 0,5 – на Донбассе до 4,4% – на Западе[5]. Что впрочем, сказывается, с учётом последних событий и не способность Верховной рады прийти к каким-либо чётким действиям и соглашениям.

И так, из вышеперечисленного можно сделать вывод, что доверие народа к власти оставляет желать лучшего и возможно именно в этом и кроется значительная часть неприятностей в Украине. Однако, несмотря на результаты исследования, сразу же

напрашивается фраза, что народ заслуживает своего правительства, в конце концов, мы сами их выбирали и сетовать на то, что власть не справляется с поставленными задачами, не имеет особого смысла.

Так же одним из важнейших факторов национального сознания является признание индивидами общей территории и общей родины. Поэтому, несмотря на такие низкие показатели доверия граждан к институтам власти, для большинства украинцев военные действия в Луганской и Донецкой области остаются войной за родину.

Итак 39,6% опрошенных считают происходящее сейчас на востоке страны войной России с Украиной. Нет ничего удивительного в том, что подобное мнение разделяет более половины жителей Западной Украины – 59,2% (в Галичине подавляющее большинство – 74,8). Но такой же точки зрения придерживаются 52,3% опрошенных в Центральной Украине и 24,5 – в Южной. Важная деталь: на Донбассе происходящее называют российско-украинской войной чаще, чем в других регионах Восточной Украины. В Донецкой и Луганской областях суммарно так считают 20,3% респондентов, а в Днепропетровской, Запорожской и Харьковской областях суммарно – 16,4%. Не удивительно, что в Донецкой области говорят о войне между двумя государствами 22,9%, в то время как, например, в Одесской — 9,8, а в Харьковской и того меньше — 6,9% [5]. Данный феномен можно объяснить тем, что донетчане наблюдают войну воочию, а не по телевизору, как одесситы и харьковчане. Что характеризует активность спецслужб граничащего государства, которые столь активны в Харькове и Одессе, где происходящее на Донбассе воспринимается с куда меньшим реализмом, чем в Донецке и Луганске. Тут естественная острота неприятия войны усиливается искусственно созданной упрощенностью ее восприятия.

Что же касается участия России в конфликте на востоке Украины, то данные опроса показывают, что 60,7% опрошенных признают её участие в военных действиях на востоке: к тем, кто считает происходящее российско-украинской войной, прибавляются еще и 21,1%, называющих события на Донбассе гражданской войной, спровоцированной и поддержанной российской властью. [5]. Что опять же сказывается влиянием России на данные регионы.

Как показывают результаты исследования гражданской войной называют происходящее на Востоке в общей сложности 29,2%. К 21,1% считающим, что за ней стоит Россия, добавляются 8,1% полагающих, что кровавые события на Донбассе – гражданская война, спровоцированная и поддержанная киевской властью. Более всего подобное мнение распространено в Одесской и Харьковской областях (31,9 и 20,1% соответственно). Что удивительно, достаточно популярно оно и в Херсонской (16,4%). Реже всего соглашались с таким утверждением в Черновицкой области – 1,1%. Примечательно: число тех на Донбассе, кто считает происходящее гражданской войной, но по-разному определяет ее вдохновителей и разжигателей, в принципе сопоставимо. 15,7% считают провокаторами и организаторами событий киевскую власть, 13,3% – российскую. Обращает на себя внимание и то, что в Украине в целом, и на Донбассе в частности, происходящее назвали гражданской войной одинаковое количество опрошенных – 29,2 и 29% соответственно [5].

Для общей оценки происходящего важно и то, что для большинства опрошенных идущая война является войной за Родину. Таковой ее считают 66,1% респондентов. В том числе 56,6 – на Востоке, 43,2% – в Донбассе. 35,8% опрошиваемых в стране безоговорочно согласны с подобным определением войны (менее всего в Донецкой области – 10,6%). Категорически не приемлют подобную точку зрения лишь 6,3% [5].

Еще один факт, показывающий, что уровень национального сознания является высоким, это то, что 47,5% респондентов считают, что сражаться за Донбасс стоит потому, что «это – территория Украины, на которой живут украинские граждане». Наиболее популярна эта точка зрения не в Галичине, как это можно было предположить, а на прифронтовой Днепропетровщине – 67,1%. Менее всего в Донецкой области – 20,7%. Хотя в соседней, также охваченной войной Луганской, тезис о необходимости воевать за украинских граждан и украинские территории разделяет больше опрошенных – 52,2%. Стоит отметить, что в Луганске опрос проводился исключительно на контролируемых украинской властью

территориях, тогда как в Донецке – преимущественно на освобожденных. А потому подобное отличие объяснимо. И к оценке выявленных исследованием тенденций, по крайней мере, в этой части следует относиться осторожно. Однако игнорировать их также нельзя. Только 10% опрошенных считают, что «воевать за Донбасс не имеет смысла, так как большинство проживающих там людей хотят отделиться от Украины, и наши солдаты не должны бессмысленно гибнуть». Более-менее популярен этот тезис в Донецкой (22,1%), Харьковской (21,1%) и Одесской (19,1%) областях [5].

Жителям восьми областей Юго-Востока был адресован прямой вопрос – социологи интересовались их реакцией на возможное вторжение российских войск. Наиболее популярный ответ – «Оставаться дома и не вмешиваться» – 35,7%. Подобного мнения придерживаются 58,6% опрошенных жителей Донетчины. И (для сравнения) всего лишь 14,3% жителей Николаевщины. Несколько меньше респондентов выразили готовность оказать вооруженное сопротивление агрессору – 32,9%. В Донецкой области желание сражаться с россиянами высказали только 4,4%. Удивительно, что наиболее боевитыми оказались вроде бы миролюбивые южане: в Николаевской области – 65,8%, в Херсонской – 54,5 и даже в Одесской – 47,6%. И это при том, что мы помним: респонденты прогнозировали на Одещине высокий процент потенциальных «уклонистов».

Что же касается российской стороны, то 19-22 сентября 2014 года «Левада-Центр» провёл опрос, согласно которому 29% россиян поддерживают акции протеста против вмешательства России в дела Украины. При этом число россиян, поддерживающих «Марши мира» с весны, не изменилось: 28% в марте против 29% в сентябре. В то же время только 12% респондентов готовы принять участие в подобных акциях. Однако половина опрошенных, а именно 49%, по-прежнему не одобряют данные акции [4].

Выводы. Выражая и аккумулируя национальные интересы, а так же интересы различных национальных групп, национальное сознание представляет нацию как субъект политических процессов, международных отношений. В условиях политической фрагментации, фрустрации и других явлений, которые сопровождают политическую модернизацию, национальное сознание исполняет представительскую функцию, оберегая нацию от губительного влияния.

Концентрируя эвристические идеи, рациональные аргументы, конструктивные решения касательно общественно значимых для нации заданий, национальное сознание побуждает граждан к действиям, стимулирует интерес к политическому дискурсу. В этом и заключается мобилизационная функция национального сознания. С одной стороны национальное сознание оправдывает (через теоретическое осмысление и аргументирование системы национальных интересов) и стимулирует генезис нации. С другой стороны, практическо-политическая сфера нуждается в своей легитимации в национально ориентированных лозунгах, идеях, программах, для того что бы быть принятой и одобренной массами, реализованной в их политической деятельности.

Таким образом, проявляется легитимационная функция национального сознания. Через проявления на основных уровнях – теоретическом, государственно-политическом, бытовом – национальное сознание выступает системой индикаторов: настроений, которые доминируют в обществе, общественное мнение, степени общественного благополучия и консолидации. И последние исследования показывают, что уровень национального сознания высокий, несмотря на низкий показатель доверия граждан к власти, большинство готово защищать свою страну на арене военных действий любой ценой.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Этнопсихологический словарь. / Под редакцией В. Г. Крысько. — М.: МПСИ, 1999.— 344
2. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз / І. О. Кресіна. — К. : Вища школа, 1998. — 392 с.
3. Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/09/25/7038869/>
4. Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/archives/995>

ПОСТГУМАНИТАРНАЯ ПЕРСПЕКТИВА В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ ТЕОРЕТИЗИРОВАНИИ

Проблематизируются современные теоретические перспективы, задающие тональность дискуссий, идущих в гуманитаристике и социальных науках. Исследуется смещение интерпретационных рамок в связи с конвенционализацией конструктивистско-интерпретативной парадигмы, оживлением онтологической проблематики, возникновением ряда теоретических попыток определить стратегии выхода из методологического кризиса общественных наук. Предметом рассмотрения статьи являются методологические аспекты некоторых авангардных подходов, сосредоточенных на конституировании принципиально новых фокусов теоретизирования, исследовательских оптик, путей обновления знания: концепции Б. Латура, Дж. Урри, М. Де Ланды, Р. Нагерестани.

Ключевые слова: *интерпретативно-конструктивистская парадигма, новый материализм, новый эмпиризм, ингуманистическое просвещение, постгуманитаристика, эмпатическая утопия, многовидовая гуманитаристика.*

ПОСТГУМАНИТАРНА ПЕРСПЕКТИВА В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ТЕОРЕТИЗУВАННІ

Проблематизуються сучасні теоретичні перспективи, що задають тональність дискусій в гуманітаристиці та соціальних науках. Досліджується зміщення інтерпретаційних рамок у зв'язку з конвенціоналізацією конструктивістсько-інтерпретативної парадигми, поживаленням онтологічної проблематики, виникненнюм низки теоретичних спроб визначити стратегії виходу з методологічної кризи суспільних наук. Предметом розгляду статті є методологічні аспекти деяких авангардних підходів, зосереджених на конституюванні принципово нових фокусів теоретизування, дослідницьких оптик, шляхів оновлення знання: концепції Б. Латур, Дж. Уррі, М. Де Ланди, Р. Негарестані.

Ключові слова: *новий матеріалізм, новий емпіризм, інгуманістичне просвітництво, постгуманітаристика, емпатична утопія, багатовидова гуманітаристика.*

THE POST-HUMANITARIAN PROSPECT IN THE SOCIOLOGICAL THEORIZING

The contemporary theoretical perspectives, that set the tone of the discussions taking place in the humanities and social sciences are problematized. The displacement of interpretive framework in connection with the conventionalization of the interpretive-constructivist paradigm, the revival of the ontological perspective, the emergence of a number of theoretical attempts to define an exit strategy from the methodological crisis in the social sciences are studied. Subject to review in article are methodological aspects of some avant-garde approaches that focus on the fundamentally new tricks theorizing and research optics constitution, the ways to update knowledge: concepts of B. Latour, D. Urri, M. De Landa, R. Negarestani.

Keywords: *interpretive-constructivist paradigm, the new materialism, the new empiricism, inhumanism, post humanities, empathic utopia, multispecies humanities.*

Определивший программу социологических проектов середины XX века «дискурсивный поворот» предполагал разработку коммуникативной рациональности, – анализ текстов и дискурсов, конституирующих порядки социальных коммуникаций между акторами, реализующими разные жизненные стратегии в социальных практиках. Конвенционализация интерпретативно-конструктивистской парадигмы, сближение общественных и естественных наук, появление «реалистических тенденций», связанных с «новым материализмом» и «новым эмпиризмом» [1] – все эти изменения маркируют смещение интерпретационных рамок, происходящее в современной социологической теории.

Актуальность данной статьи обеспечена тем, что проблема содержательного обобщения направлений, фокусов дискуссий, особенностей функционирования концептов и идей, задающих современный интеллектуальный ландшафт, стала в контексте изменений теоретико-методологических оснований социологической дисциплины одной из наиболее острых. На смену «антиреализму» постмодернистских программ приходит новая парадигма исследований, представленная новыми «реалистическими» тенденциями. Преодоление прежней установки видится концептуализацией материальных объектов, «не-человеческих» акторов, связей человека со средой, вещами, животными. Вновь проблематизируются различия органическое – неорганическое, природы – культуры, субъектной и несубъектной интенциональности. Классические материализмы (в том числе диалектические) или реализмы не могут выступать в качестве валидных интеллектуальных решений. Но и конструктивистская максима не обеспечивает удовлетворительных результатов. Д. Кул, С. Фрист пишут: «Доминирующая конструктивистская ориентация в социальном анализе является неадекватной для мышления о материи, материальности и политики способом, который отдал бы должное современному контексту биополитики и глобальной политической экономики. Тогда как мы принимаем, что радикальный конструктивизм сделал существенный вклад в понимание работы власти, мы также свидетели того, что «аллергия» на реальное, характерная для его лингвистических и дискурсивных форм имела своим следствием отворачивание критических исследователей от эмпирических форм исследования, что требуют материальные процессы и структуры» [2, р.6].

Степень разработанности проблемы не может считаться достаточной. Ее непосредственному изучению посвящено сравнительно мало исследований. При этом в выборе перспективы доминируют либо исключительно эпистемологические критерии, либо профессиональные критерии, связанные с анализом изменений, происходящих в сфере заказа или востребования социологического знания, применяются также и компаративистские подходы. Можно упомянуть работы по компаративистике постгуманитарных подходов Е. Доманской, О. Столяровой, В. Вахштайна, О. Хархордина, Б. Латура и других исследователей, на результаты которых мы будем ссылаться. Имена отечественных исследователей автору не известны.

Целью исследования является рассмотрение теоретических аспектов, которыми конституирована постгуманитарная парадигма; проследить процессы изменений в современных мыслительных установках; определить ключевые моменты процесса трансформации теоретических моделей, в которых можно зафиксировать оформление новой парадигмы.

Объектом исследования статьи является интеллектуальное творчество современных теоретиков – публикации, изданные в разные годы.

Предметом рассмотрения являются принципиальные методологические позиции, заявляемые данными подходами.

Современная теория, – утверждают исследователи, – требует привлечения локальных знаний. Политика локальных знаний может служить и ответом релятивизму или цинизму, присутствующему в постмодернистских позициях. Исследовательница Д. Харауэй пишет: «Мы должны учиться через наши тела, наделенные цветным и стереоскопическим видением, соединять объективность с нашими теоретическими и политическими сканнерами и называть то, где мы находимся, а где – нет (а это такие измерения пространства, для которого у нас даже нет слов). Так <...> объективность оказывается связанной с особым и специфическим воплощением (embodiment), а вовсе не с ложным видением, обещающим трансцендирование любых пределов и любой ответственности» [3, р.13] Другие исследователи фиксируют, что после длительного периода тотализации деконструктивистских методов, возможно оживление проектов по созданию «большой теории», подчёркивая при этом, что конституирование её происходит совершенно иначе, чем в минувшие времена: она складывается совместными усилиями большой группы людей. Процесс этот уникален для исследовательских программ в гуманитаристике и более характерен для естественных наук, –

оказывается, что задачи, решаемые разными учеными в разных областях, сходны и что разрозненные труды складываются в общее направление [4].

Последние, идущие в авангарде (*cutting-edge*) исследовательские перспективы, задающие тональность современных дискуссий, связаны с возникновением постапоцентристской гуманитаристики. В центре постгуманистического интереса проблема композиции общего мира, объединяющего как людей, так и «не-человеков». Понятие глобального мира теряет актуальность, – локус концептуализации переносится на планетарную идентификацию и транскультурный локализм. Ключевыми вопросами становятся вопросы границ видовой идентичности, связи человека со средой, технологиями, вещами, животными, вопросы биовласти и биополитики [1].

Таблица 1.1. Идеи и концепты, циркулирующие в дискурсивном пространстве постгуманитаристики

<p>70-е – 90-е годы Интерпретативно-конструктивистская парадигма <i>French Theory</i></p>	<p>Начиная 90-ми годами Постантропоцентристская парадигма, постгуманитаристика <i>М. Деланда, Б. Латур, Дж. Урри, Дж. Ло, М. Каллон, Ф. Мейясу, Г. Харман...</i></p>
<p>Институциональная критика</p>	<p>Проблематизация понятий «общества» и «социальности» – «мобильность»; «ассамбляжи»; «гетерогенное ассоциирование»; «гибридные онтологии»; «плоские онтологии»; «перевод»; «социология трансляций»; «симметричная антропология»</p>
<p>Эмансипирующая гуманитаристика – тематизация «человека познающего» (<i>homo cognoscens</i>)</p>	<p>Экологическая и многовидовая гуманитаристика – тематизация «эмпатического человека» (<i>homo homo empathicus</i>); «эмансипация видов»; «новый материализм»; «новый эмпиризм»</p>
<p>«Лингвистический поворот» – коммуникативная рациональность»; «символический обмен»; структурализм; постструктурализм; семиотика; дискурс; психоанализ</p>	<p>«Спекулятивный поворот» – «великое Внешнее», «ингуманистическое просвещение»; «поворот к сложности»; исследования науки и технологии; био-концепты («биовласть», «биоколонизация», «биоценность»); трансгуманизм</p>
<p>Негативность – «катастрофа», «конец истории», «молчание»</p>	<p>Новое Просвещение – позитивность, «эмпатическая утопия», «критическая надежда», «новый витализм»</p>
<p>Кризис онтологии; критика позитивистской методологии; идеалов научной рациональности</p>	<p>Множественные эпистемологии; конструктивистский реализм; критика философий привилегированного доступа и корреляционизма; индогенизация академии</p>
<p>Политизация и эстетизация философии и науки</p>	<p>Проблематизация знания – «Какое знание нам нужно?»</p>

Что такое социальное? Британский теоретик Д. Урри утверждает, что традиционное основание социологии – исследование общества – утрачивает свое значение в мире, где происходит постепенное стирание границ [5, с.58]. Представления о жестких социальных конструкциях неадекватны для осмысления «постсоциетальной» эпохи. Урри предлагает в

качестве исследовательской оптики – различные виды физического и виртуального движения и перемещения. В «социологии мобильностей» рассматриваются путешествия людей, идей, образов, объектов, сообщений, финансов через международные границы и анализирует влияние, оказываемое такими «мобильностями» на восприятие времени, пространства, жизни и гражданства. «Я показываю, как разнообразные виды мобильности преобразуют исторически сложившийся предмет социологии в ее западном варианте, который был направлен на изучение отдельных обществ и их основных характеристик. Я фокусирую свое внимание на том, как развитие различных глобальных сетей и потоков подрывает эндогенные социальные структуры, которые, как предполагалось в социологическом дискурсе, обладают способностью воспроизводить самих себя. Я ставлю под вопрос понятие социального как общества и хочу показать, что каково бы ни было его значение в прошлом, в будущем оно не сможет играть сколько-нибудь существенной роли в качестве организующего понятия социологического анализа. Я пытаюсь разработать новую повестку для социологии и выступить с манифестом по ее перестройке в эту «постсоциетальную» фазу» Урри [5, с.9]. «Мобильность» является центральным понятием проекта социологии британского учёного [6]. При помощи представления о системах мобильности, анализируя различные виды перемещений, – пешие и велосипедные передвижения, поездки на поездах, управление автомобилем, полеты на самолетах, воображаемые и виртуальные перемещения, – Урри описывает конституирование социальной жизни в масштабах исторических эпох. Социальные связи и социальные сети в «традиционном» социологическом понимании анализируются как требующие постоянной, систематической «работы» по их поддержанию, прежде всего через реальные или виртуальные встречи [7]. Пространство и время включаются в горизонт социологического теоретизирования посредством концептуализации мест встреч, инфраструктуры перемещений. Системы мобильностей определяют общее состояние социальной жизни, позволяют исследовать её модусы, проследить траектории и сценарии ее развития в будущем, с учетом тех ресурсов, которые требуются для их создания и поддержания в работоспособном состоянии [6].

Французский теоретик Б. Латур, разрабатывая проект «симметричной антропологии» [8], в котором ведёт полемику с модернистским различием природы и политики, проблематизирует понятие «человеческое» и предлагает концепт «Геи», – «красивой гипотезы о богине Гее, в которой земля объединяет все экосистемы в единый организм» [9], для интерпретации сети сложных отношений между человеком, нечеловеческим и планетой. В лекции «Композиционирование общих миров посредством искусства и политики», прочитанной во Французском институте Лондона, он проблематизирует масштаб осознания ответственности за планету, – как следует отнестись к вопросу, содержание которого слишком «велико» для нас? – и показывает, что в ежедневных рутинных практиках мы всегда можем найти ответ на то, каким образом этот масштаб «преодолевается» [10]. Одним из решений, – считает Латур, может стать внимательность к средствам, благодаря которым масштаб конституируется, и инструментам, благодаря которым возможна совместимость инстанций. Он предлагает буквальную, материалистическую интерпретацию парменидовой формулы «человек – мера всех вещей». Принципом акторно-сетевых подходов является отрицание каких-либо исходных предпосылок, определяющих контуры ситуации заранее, – недопустимо принятие существования предзаданного различия в масштабе отдельной человеческой жизни и планеты. Вместо этого предлагается обратить внимание на то, как непосредственно конструируется сам масштаб в режиме актуального времени, учесть все элементы такого конструирования. Этот принцип, как считает Латур, применим в ситуации экологического кризиса: не существует никакой иной Земли, кроме той, о которой мы знаем посредством конкретных дисциплин, инструментов, научных сетей. «Глобальный мир по определению не является глобальным, но, совершенно буквально, – моделью масштабирования, соединенной посредством надежных сетей с записывающими устройствами, в которых данные собираются и возвращаются к конструкторам. Это не релятивистская позиция, которая ставит под сомнение науку, но релятивистский принцип,

который способен объяснить прочность дисциплин, которые учреждают, воспроизводят и умножают эти соединения» [10, p.5]. Не существует способа избавиться от несоразмерности, кроме как не прояснить саму работу инструментов масштабирования, которые занимаются локальным производством глобального. Не существует чисто умозрительного эффекта увеличения: вещи не отсортированы по принципу вложения в друг в друга, – скорее, они отсортированы по типам связей и подключений. Латур поясняет, что традиционные теоретические средства не позволяют осуществить сборку всех входящих в ассоциации акторов. Между манипуляциями с электрической лампочкой в комнате и судьбой планеты существует огромный непреодолимый зазор: «Все ассамбляжи требуют медиаторов: спутников, датчиков, математические формулы и климатические модели, но также и национальных государств, сознания, морали и ответственности» [10, p.5].

«Эмансипация видов». Одним из вызовов, стоящих сегодня перед исследователями, занятыми в проектах экологической и многовидовой гуманитаристики, является критика гуманизма и антропоцентризма, связанная с идеями деантропоцентризации гуманитаристики. Речь при этом идёт не о том, чтобы вычеркнуть из исследований человека, но о том, чтобы отойти от гуманистического видения человека как меры всех вещей и центра исследовательских интересов и построить проект неантропоцентричной гуманитаристики. Завлается о необходимости пересмотра концепции человека и отношений с другими видами. «Определяющий критерий, отделяющий человека от животного, или даже от всей природы, сейчас ставится под сомнение различными способами, которые указывают на необходимость парадигмального поворота в исследовании отношений между человеком, животным и природе в целом, – отмечает Доминик Ла Капра, – Такой поворот не только бы обозначал отход от антропоцентризма, но и указывал бы на неадекватность «правильных» дискурсов, как человеческих, так и животных. Без простого возврата к традиционным идеям естественного права он мог бы привести к понятию базовых идей существ в интерактивной сети отношений, что ставит суверенитет под вопрос, включая государственный (или божественный) суверенитет, и требует комплексных, обоюдных переговоров между требованиями, а также ограничение разнообразных форм окончательных ответов» [11, p.189].

В работе о космополитизме Кваме Энтони Аппиа убеждает, что следует задуматься над тем, какие условия должны быть созданы для того, чтобы позволить людям привыкнуть к себе и сделать возможным их сосуществование даже в условиях конфликта [12].

Исследовательская перспектива, заявленная проектом «симметричной антропологии» Б. Латура, также предлагает изменение пирамидальной метафоры видения действительности на горизонтальную, в рамках которой разрабатываются «плоские онтологии». Примерами таких плоских альтернатив (*flat alternatives*) могут служить акторно-сетевая теория Б. Латура [Actor-Network Theory, ANT] [13], новая социальная теория М. Деланды [14], проект реляционной археологии Я. Годера [15]. Для них характерно развитие идей о сконструированности сообществ людьми и «не-человеками», общее неприятие социоконструктивистской максимы, тяготеющей к догматизму, гипостазированию социального детерминизма на все явления жизни. Идею симметричности сопровождают концепты «симбиотических собраний», «коллективов», «ассоциаций», «целостностей», «многовидовых сообществ» [16].

«Гуманитаристика и дальше остается эмансипирующей, при том, освобождение, о котором она говорит, уже касается не только людей, которые дискриминируются с точки зрения расы, пола, класса, этнического происхождения или ценностей, а, прежде всего, – освобождения видов (*species emancipation*) из-под диктата сосредоточенного на своих интересах человеческого вида», – пишет Е. Доманская [1, с.156]. Человек тематизируется как *homo empathicus*. Теории конфликта заменяются теориями сотрудничества и совместного сосуществования, а доминирующее понятие травмы, как основы создания индивидуальной и коллективной идентичности, заменяется понятием эмпатии (*эмпатическая утопия*). Переосмысляются также видовые ограничения человека. Трансгуманистической парадигмой утверждается, что человек как вид неокончателен и возможно его усовершенствование

различным технологическими способами [17].

«Ингуманистическое просвещение». Одним из плодотворных представлений, способных предложить «реалистическую» оптику для организации новых фокусов исследований, является концепт «Великого Внешнего», разработанного Ж. Делёзом [18, с.279]. Так, М. Де Ланда, используя понятие «ассамбляжа», ссылается на работы Ж. Делёза и Ф. Гваттари, – в частности, к концепту «ризомы», в котором были переосмыслены представления о случайности и структуре и предложено новое понимание «негомогенной целостности» [14]. В классической органической интерпретации элементы отношений задаются исходя из целостности, которая, играя привилегированную роль, наделяет эти элементы функциональным значением. В атомистических версиях значимой представляется, напротив, уникальность и автономность каждого элемента, отношения между ними не имеют значения, а целостность является лишь их механической сборкой. Делёз понимает целостность в терминах экстериторности отношений, в которые вступают её элементы. Целостности — это собрания, состоящие из индивидуальных составляющих (*и их экстериторных отношений*), которые входят в симбиотические связи с другими целостностями, в которых господствуют иные отношения. Принцип экстериторности отношений является основанием для концепции негомогенной целостности. Компоненты ассамбляжей сочетаются с элементами других ассамбляжей, сохраняя при этом автономию по отношению к целостности, которую они создали, – принципиальным моментом является то, что сами они могут оставаться неизменными, в то время, как меняются связи, т. е. отношения между элементами не являются необходимыми с точки зрения логики и не задаются логикой, но являются случайно обязывающими [14]. Джон Макгрегор Вайз интерпретируя делёзовское понимание ассамбляжа, пишет: «не знаем, что представляет собой целостность, пока не узнаем, что она может сделать, то есть как она функционирует» [19].

Концептуализация экстериторности отношений, в которые вступают различные инстанции, отсылает, как ни парадоксально, к целому массиву человеческих практик, мировоззренческих парадигм и областям знания, которые раньше определялись как мистицизм, магия или находились в ведомстве религиозных институтов. Здесь, например, можно отметить разработку «коинседентального метода» Й. Реева [20]. «Материалистическая диалектика совпадений» ставит перед собой задачу концептуализации вопроса о совпадениях. Совпадение – основа всякой реальности, – утверждает Й. Реев, – однако реальность совпадения заблокирована и отчуждена от самой себя. В результате подобного отчуждения совпадение либо редуцируется к мистическому, становясь проявлением скрытой и неуловимой закономерности, либо рассматривается как «случайное», как «просто совпадение» [20]. Для некоторых исследователей эта ситуация смещения интерпретационных рамок связывается с процессом фундаментальных изменения онтологического мышления, связанного, в том числе, и с процессом «индогенизации академии» [1, с.170]. «Что мы можем получить, помещая Т[радиционное] Е[кологическое] З[нание] – ориентированное знание в широко ориентированную систему знания, так это доступ к большому количеству информации и опыта, которые ранее игнорировались или трактовались как мистицизм. Дополнительное знание с его эмпирическим ударением на мире природы может обеспечить нас научно проверяемыми интуициями по наиболее актуальным проблемам, стоящих сегодня перед человечеством» [21, р.1339]. Радикальная исследовательская программа заявлена иранским философом Резой Нагерестани: нет ничего более внешнего, чем скрывающееся внутри; и тем, кто желает найти подлинно нечеловеческое, следует искать его в самой сердцевине человеческого, – таково центральное положение «ингуманистического просвещения» [22]. Человек есть нечто, что следует «расколоть». Ингуманизм противостоит как метафизическим трактовкам человека как некоей сущности, так и «анти-гуманизму» философий «великого внешнего», полагающих, что наиболее радикальным движением мысли является выход за пределы самих собой разумеющихся свойств «слишком человеческого».

Выводы. Высокая востребованность и важнейшая роль социогуманитарных наук сочетаются с их неудовлетворительным когнитивным состоянием, вынуждающим относить их к мягким или неблагополучным дисциплинам, противопоставлять жестким и благополучным, но только в данном отношении, естественным наукам. В то же время основная часть философской методологии относится к естествознанию, являясь преимущественно обобщением опыта развития физики, и практически не учитывает специфику социогуманитарного знания. Необходимо развитие специфической методологии этих наук, ибо проецирование на них философской методологии, отработанной на материале естественных наук, дополненной презумпцией о том, что социогуманитарные дисциплины, по сути, не имеют своей специфики, являются «недо-науками», находящимися на предпарадигмальной стадии и просто не достигшими свойственного естествознанию уровня развития, дает довольно нелепые результаты – в виде насильственного натягивания на них чужой одежды. Работы современных теоретиков, развертываются, таким образом, на фоне общей заинтересованности в проекте выработки собственной методологии гуманитарных наук.

Дальнейшее направление исследований. Вопрос, стоящий сегодня перед гуманитарными и общественными науками – каким должно быть позитивное знание о будущем в условиях глобальной миграции, катастроф природного происхождения, биотехнологический прогресс, который невозможно сравнить с тем, что до этого случалось в человеческой истории. «Техносфера, породившая и развивающая человечество, вступает в новейший этап – от индустриального мира, построенного на использовании преимущественно физических и химических природных процессов, она переходит в состояние киберкоммуникативного континуума, основой которого является использование биотехнологий и манипулирования веществом, – пишет украинский социолог В. Щербина, – От манипулирования веществом на макротелесном уровне человечество углубляется к манипулированию на уровне отдельных молекул и атомов. Эти изменения сопровождаются ростом масштабов совместной организованной деятельности людей и, соответственно, изменением характера такой организации, что приводит к трансформации социального мира» [23, с.177]. Возникновение новых теоретических горизонтов связано с проблематизацией знания, запрашиваемого в сегодняшней ситуации. Можем ли мы жить вместе и как такое сосуществование понять даже в ситуации конфликта? – вопросы, поднимаемые Б. Латуром в работе «Пересобирая социальное заново» [13]. Е. Доманская считает, что будущее гуманитаристики неразрывно связано с осмыслением будущего человеческого вида и жизни как таковой: «Нам нужно такое знание, такого типа познание, которое имеет survival value, т. е. служит охране и продолжению жизни» [2, с.202]. Ответы на все эти вопросы предполагают создание исследовательских программ нового типа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Є. Доманська. — К.: Ніка-Центр, 2012. — 264 с.
2. New Materialisms. Ontology, Agency, and Politics, ad. by Diana Cool and Samantha Frost. Durham and London: Duke University Press, 2010
3. Haraway D., «Situated Knowledges», Science Question in Feminism, 1999
4. Ямпольский М. Мир без большой теории? / «НЛО» 2011, №110
5. Урри Д. Социология за пределами обществ. — М.: НИУ ВШЭ, 2011, 336 с.
6. Урри Д. Мобильности Пер. с англ. А. В. Лазарева Вступ. статья Н. А. Харламова М.: Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2012, 576 с.
7. Харламов Н. А. Вступительная статья к Урри Д. Мобильности
8. Латур Б. Нового времени не было. Эссе по симметричной антропологии / Пер. с фр. Д. Я. Калугина. — СПб.: Изд-во Европ. ун-та в С. Петербурге, 2006. — 240 с.
9. Латур Б. Политика природы / Неприкосновенный запас, 2006, №2/46.
10. Latour B., Waiting for Gaia. Composing the common world through arts and politics, A

lecture at the French Institute, London, November 2011 for the launching of SPEAP (the Sciences Po program in arts & politics) Bruno Latour, Science Po.

11. Dominick LaCapra Reopening the Question of the Human and the Animal, in his, History and Its Limits Human, Animal, Violence. — Cornell: Cornell University Press, 2009, p. 248

12. Kwame Anthony Appiah Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers Series: Issues of Our Time W. W. Norton & Company, 2007

13. Bruno Latour Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory / B. Latour. — Oxford: Oxford University Press, 2007. — 328 p

14. Manuel DeLanda, A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity, Bloomsbury Academic; annotated edition edition, 2006, p. 150

15. Hodder Ian, Human-thing entanglement: towards an integrated archaeological perspective. — Journal of the Royal Anthropological Institute, Vol. 17, 2011, Issue 1, pages 154-177

16. Arturo Escobar, «The «Ontological Turn» in Social Theory: A Commentary on “Human Geography with-out Scale” by Sallie Marston, John Paul Jones II and Keith Woodward», Transactions of the Institute of British Geographers, 32(1), 2007, pp. 106-11

17. Bostrom Nick «Transhumanist Values». — Review of Contemporary Philosophy, Vol. 4, 2005

18. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? (Перевод Зенкина с. Н.) — СПб: Алетейя, 1998, с. 279).

19. J. Macgregor Wise, Assemblage in Gilles Deleuze: Key Concepts, ed. by Charles J. Stivale, 2005, Acumen, Chesham: p. 77-87

20. Ревев Й. Коинсидентология: краткий трактат о методе. — Теоретическая серия, альманах «ТРАНСЛИТ», 2014

21. Raymond Pierotti and Daniel Wildcat 2000. TRADITIONAL ECOLOGICAL KNOWLEDGE: THE THIRD ALTERNATIVE (COMMENTARY), Ecological Applications, Vol. 10, no 5, October 2000, p. 1339

22. Reza Negarestani The Labor of the Inhuman, Part I: Human, Available at: <http://www.e-flux.com/journal/the-labor-of-the-inhuman-part-i-human/>

23. Щербіна В. «Кіберкомунікативний континуум як антропологічний чинник»/ В. Щербіна. Методологічні проблеми культурної антропології та етнокультурології. Збірник наукових праць. — Інститут культурології НАМ України. — К: 2011. — с. 177-189

Прохоренко Евгения Яковлевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета им. И. И. Мечникова

УДК 316.259(477)

АНАЛИЗ АСПЕКТОВ ПРОЯВЛЕНИЙ ДЕВИАНТНОГО И ДЕЛИНКВЕНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ

В Украине формируется новая социокультурная среда, которая базируется на социокультурных трансформациях. Статья посвящена изучению аспектов проявления девиантного и делинквентного поведения в сети Интернет. Отклонения могут происходить в сфере индивидуального поведения, они представляют собой поступки конкретных людей, запрещаемые общественными нормами. В киберпространстве мы можем наблюдать как проявления девиантного поведения, так и делинквентного (киберпреступность).

Ключевые слова: сеть Интернет, виртуальная реальность, киберпространство, девиантное поведение, делинквентное поведение, киберпреступность.

АНАЛІЗ АСПЕКТІВ ПРОЯВІВ ДЕВІАНТНОЇ ТА ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

В Україні формується нове соціокультурне середовище, яке базується на соціокультурних трансформаціях. Стаття присвячена вивченню аспектів прояву девіантної та делінквентної поведінки в мережі Інтернет. Відхилення можуть відбуватися у сфері індивідуальної поведінки, вони є вчинками конкретних людей, що забороняються суспільними нормами. У кіберпросторі ми можемо спостерігати як прояви девіантної поведінки, так і делінквентної (кіберзлочинність).

Ключові слова: мережа Інтернет, віртуальна реальність, кіберпростір, девіантна поведінка, делінквентна поведінка, кіберзлочинність.

THE ANALYSIS OF ASPECTS OF DISPLAYS THE DEVIATING BEHAVIOR AND THE ILLEGAL BEHAVIOR IN THE NETWORK THE INTERNET

In Ukraine new social-cultural environment is formed. It is based on social-cultural transformations occurring in the Ukrainian society. Article is devoted studying of aspects of displays the deviating behavior and the illegal behavior in the cyberspace. Deviations can occur in sphere of individual behavior, they represent the acts of concrete people forbidden by public norms. In a cyberspace we can observe as displays the deviating behavior and the illegal behavior (cybercriminality).

Keywords: network the Internet, virtual reality, cyberspace, deviating behavior, illegal behavior, cybercriminality.

Расширение социальных проблем, связанных с вовлечением в Интернет-деятельность значительного числа людей является для Украины явлением скорее закономерным, чем исключительным. Ни одна из вышеперечисленных областей человеческой деятельности не может сравниться по темпам развития с коммуникационными технологиями. Но даже в самых смелых прогнозах никто не смог предугадать, насколько интенсивно будет развитие Интернета.

Современную жизнь нельзя представить без сети. Особенностью этого процесса является тот факт, что, в отличие от реальной жизни, в виртуальной реальности общество пока не создало четких законов и правил гармоничного поведения и критериев девиантного поведения. С появлением виртуального пространства многие формы девиаций естественным образом перекочевали в сеть Интернет, но обнаружились и иные тенденции: некоторые формы девиантного поведения получили возможность «дозреть» до патологии в Интернете, а иные проявляют себя исключительно в виртуальном пространстве.

Несомненно, расширению и углублению девиантных форм поведения в Интернет-пространстве (таких, как враждебность/агрессия, сексуальные и коммуникативные аддикции), способствовал феномен анонимности, считающийся неотъемлемым свойством сети Интернет. Делинквентные формы также характеризуются высокой степенью латентности. Виртуальное пространство облегчило возможность реализации девиантных устремлений, а также и делинквентных форм без опасности быть привлеченным к ответственности.

Актуальность заключается в том, что характеристики нормативного, гармоничного, идеального и девиантного поведения в социальной реальности можно признать абсолютными, стойкими и четкими. Кроме того, понятно, что вне сети Интернет норма или идеал – это положительно, а девиация и патология – отрицательно. В вопросе анализа девиантного и делинквентного поведения в сети Интернет подобный подход не оказывается столь однозначным.

В современных условиях вряд ли может существовать общество, в котором все его члены вели бы себя в соответствии с общими нормативными требованиями. Отклонение или несоблюдение этих норм является социальным отклонением или девиацией. Н. Смелзер отмечает, что девиация с трудом поддается определению, что связано с неопределенностью и

многообразием поведенческих ожиданий. Он выделяет три основных компонента девиации: человек, которому свойственно определенное поведение; норма или ожидание, являющееся критерием оценки поведения как девиантного; группа или организация, реагирующая на данное поведение. [1, с.110]. Следует подчеркнуть, что в сети Интернет мы наблюдаем проявление как девиантных форм поведения, так и делинквентных (киберпреступность).

С целью оценки специфики проявлений девиантного поведения в Интернете В. Д. Менделевич провел клинико-психологическое и психопатологическое исследование, включавшее две группы испытуемых. Любопытно поведение исследовательской группы, составившей 230 человек с девиантным поведением, проявлявшимся в реальном пространстве. По данным клинического наблюдения исследователи обнаружили, что различные формы девиантного поведения по-разному представлены в Интернет-пространстве. Во многих случаях проявления девиантного поведения виртуальная реальность не способна заменить реальность. Так, агрессивное, аутоагрессивное поведение, зависимость от ПАВ, а также пищевые аддикции не находят полной реализации в сети Интернет. Тогда как для некоторых иных форм (например, сексуальных аддикций, сверхценных увлечений и особенно коммуникативных девиаций) Интернет становится новым (а иногда и единственным) способом, позволяющим удовлетворять собственные аддиктивные потребности (влечение). Обнаружилось, что в пространстве Интернета существует специфическая форма девиантного поведения, не характерная для обычной жизни – хакерство [2].

Рассмотрим аспекты проявлений девиаций в сети Интернет. С. Бондаренко отмечает, что «девиантное поведение – это не только совершение в киберпространстве тех или иных интеракций, направленных во вред другим пользователям. В качестве примера позитивно отклоняющегося поведения можно привести социальное творчество как в сфере информационной культуры, так и в сфере развития самоуправления в рамках виртуальных сетевых сообществ. Кроме того, мода на использование тех или иных технологий, программных продуктов, средств опосредованной компьютером межличностной коммуникации может рассматриваться в качестве специфической формы девиантного поведения» [3]. В настоящее время коммуникации с помощью компьютерных сетей представляют собой огромный пласт социальной реальности. Самым объемным хранилищем информации на сегодняшний день является глобальная сеть Интернет, предоставляющая мгновенный доступ к ресурсам сайтов известных ВУЗов, библиотек, наконец, просто удовлетворение разнообразных потребностей, таких как покупка или продажа товаров, общение, досуг и т. д. Безусловно, к положительным сторонам сети Интернет следует отнести отсутствие границ между государствами, сближение людей; наличие огромных возможностей для познания мира и расширения кругозора. Но наряду с преимуществами сеть таит в себе и определенные опасности. В первую очередь необходимо указать на неконтролируемый доступ информации, который влияет на психику человека; материалы антиобщественного, антигуманного или порнографического характера; общение с киберпреступниками, с людьми, имеющими серьезные психические заболевания или извращенные сексуальные наклонности; пропаганда насилия, наркотиков, языковое насилие – вот лишь небольшой перечень актуальных проблемных зон сети Интернет. Следует также добавить к этому списку и онлайн-игры. Мир игры является идеальным по отношению к реальному миру. В игре живет целая вселенная по своим законам, и эти законы отнюдь не всегда проповедают идеалы гуманизма и демократии [4, с.187]. Не претендуя на полный охват особенностей Интернета, заметим, что при несомненной глобализации, высочайших темпах роста аудитории, юридические аспекты функционирования Интернета крайне расплывчаты.

Если мы говорим о киберпреступности, то это преступность в так называемом «виртуальном пространстве». Виртуальное пространство можно определить как моделируемое с помощью компьютера информационное пространство, в котором находятся сведения о лицах, предметах, фактах, событиях, явлениях и процессах,

представленные в математическом, символическом или любом другом виде и находящиеся в процессе движения по локальным и глобальным компьютерным сетям, либо сведения, хранящиеся в памяти любого физического или виртуального устройства, а также другого носителя, специально предназначенного для их хранения, обработки и передачи [5].

Термин «киберпреступность» охватывает любое преступление, которое может совершаться с помощью компьютерной системы или сети, в рамках компьютерной системы или сети или против компьютерной системы или сети. Таким образом, к киберпреступлениям может быть отнесено любое преступление, совершенное в электронной среде. Преступление, совершенное в киберпространстве, – это виновное противоправное вмешательство в работу компьютеров, компьютерных программ, компьютерных сетей, несанкционированная модификация компьютерных данных, а также иные противоправные общественно опасные действия, совершенные с помощью или посредством компьютеров, компьютерных сетей и программ. По мнению Щетилова А. понятие киберпреступности включает в себя не только деяния, совершенные в глобальной сети Интернет. Оно распространяется на все виды преступлений, совершенных в информационно-телекоммуникационной сфере, где информация, информационные ресурсы, информационная техника могут выступать предметом (целью) преступных посягательств, средой, в которой совершаются правонарушения и средством или орудием преступления [6].

Первый в мире случай злоупотребления с использованием компьютера зарегистрирован в 1958 году, а первое преступление с использованием компьютера в бывшем СССР совершено в 1979 году в Вильнюсе. Государство тогда потеряло 78,5 тыс. рублей. Злодеяние занесено в международный реестр правонарушений подобного рода и явилось своеобразной отправной точкой в развитии нового вида преступлений на территории «соцлагеря». Собственно термин «компьютерная преступность» впервые появился в американской, а затем другой зарубежной печати в начале 60-х годов. Позже аналитики сошлись во мнении, что под этим стоит подразумевать любое незаконное, неэтичное или неразрешенное поведение, затрагивающее автоматизированную обработку и (или) передачу данных. Украина же задумалась о безопасности своего виртуального мира в 1991 году, что тогда нашло отражение в статьях 361, 362 и 363 УК (похищение, присвоение, вымогательство компьютерной информации или завладение ею путем мошенничества или злоупотребления служебным положением). По оценкам экспертов, латентность «компьютерных» преступлений в США достигает 80%, в Великобритании – 85%, в ФРГ – 75%, в России – более 90%. За рубежом, где накоплена достаточно большая и достоверная статистика компьютерных преступлений, до суда доходит меньше 1% нарушений, ревизия в состоянии выявить не более 10% электронных чистений [7].

Сегодня жертвами преступников, орудующих в виртуальном пространстве, могут стать не только люди, но и целые государства. При этом безопасность тысяч пользователей может оказаться в зависимости от нескольких преступников. Количество преступлений, совершаемых в киберпространстве, растет пропорционально числу пользователей компьютерных сетей, и, по оценкам Интерпола, темпы роста преступности, например, в глобальной сети Интернет, являются самыми быстрыми на планете [8]. Украинские хакеры достаточно долгое время находятся на ведущих ролях в системе мировой киберпреступности.

Аналитик Центра исследования компьютерной преступности Н. Ахтырская, обобщив практику применения законодательства, регулирующего использование электронно-вычислительных машин и систем, делает следующие выводы о статистике компьютерной преступности в Украине. Преступления, ответственность за которые предусмотрена Разделом XVI УК Украины, в 36% совершаются женщинами, в 64% – мужчинами. Возраст лиц, совершивших эти преступления, колеблется от 16 до 57 лет. Социальное положение: 18% преступлений совершают кассиры банков; 12% – программисты, 6% – ученики школ; 6% – студенты; 6% – сотрудники высших учебных заведений, оставшиеся 52% – другие категории населения. При этом 25% преступников имеют высшее образование, 20% лиц на момент совершения преступления нигде не работали, 5,9% лиц ранее привлекались к уголовной

ответственности за корыстные преступления против собственности. Статистика также показывает, что 50% преступлений с использованием компьютерных технологий совершено в сфере телефонной связи, 20% – в сфере интеллектуальной собственности, 18% – в банковской сфере, 6% – в торговой системе и 5% – в сфере бизнеса [9]. Если говорить о региональных характеристиках, то Николаевская область – лидер по преступлениям с использованием компьютерной техники (10 случаев на 1 млн. чел. населения). В их числе – незаконные операции с чужими банковскими счетами, кражи электронных баз данных и собственно хакерские атаки. Об интернет-вмешательстве в работу своих сайтов в последнее время заявляли сразу несколько местных электронных изданий [10].

Существуют две категории киберпреступлений: киберпреступление в узком смысле («компьютерное преступление») – это любое противоправное деяние, осуществляемое посредством электронных операций, целью которого является преодоление защиты компьютерных систем и обрабатываемых ими данных. Киберпреступление в широком смысле («преступление, связанное с использованием компьютеров») – это любое противоправное деяние, совершаемое посредством или в связи с компьютерной системой или сетью, включая такие преступления, как незаконное хранение, предложение или распространение информации посредством компьютерной системы или сети. К основным формам проявления делинквентного поведения в киберпространстве можно отнести

- хакерство,
- нарушение режима секретности,
- диффамацию,
- кибертерроризм,
- компьютерную педофилию[11].
- Следует выделить 4-е типа компьютерных преступлений «в чистом виде», определяя их как преступления против конфиденциальности, целостности и доступности компьютерных данных и систем:
- незаконный доступ – (противоправный умышленный доступ к компьютерной системе либо ее части);
- незаконный перехват – (противоправный умышленный перехват не предназначенных для общественности передач компьютерных данных на компьютерную систему, с нее либо в ее пределах);
- вмешательство в данные – (противоправное повреждение, удаление, нарушение, изменение либо пресечение компьютерных данных);
- вмешательство в систему – (серьезное противоправное препятствование функционированию компьютерной системы путем ввода, передачи, повреждения, удаления, нарушения, изменения либо пресечения компьютерных данных) [12].
- На сегодняшний день следует говорить о ряде субъектов совершающих противоправные деяния в сети Интернет:
- Хакеры;
- Кодировщики;
- Компьютерные пираты;
- Коллекционеры;
- Кардеры;
- Спамеры;
- Вирусописатели;
- Порнографы;
- Фрикеры

Мотивы и цели девиантного поведения пользователей могут быть самыми разнообразными. По формулировке Н. М. Бугаёвой [13], для того, чтобы некая активность стала «акцентуированной» и составила основу аддиктивного поведения, необходимо три условия. Во-первых, для этой активности должно быть характерно стремление отрешиться от

реальности с помощью изменения психологического состояния без применения химических веществ. Во-вторых, она должна занимать доминирующее положение в жизни и сознании индивида. В-третьих, она должна осуществляться индивидом в ущерб социальным связям и другим жизненно важным сферам.

Необходимо учитывать, что неопытные и недостаточно квалифицированные пользователи своими действиями и бездействием зачастую провоцируют девиантное поведение со стороны других акторов. С. Бондаренко выдвигает гипотезу о том, что одной из причин девиантного поведения пользователей могут выступать не востребованность обществом специальных знаний в сфере компьютерных технологий и, соответственно, невозможность некоторым из акторов самореализоваться каким либо иным способом кроме как совершая поступки, направленные против интересов большей части киберпространства [11]. Виртуальная реальность формирует у пользователей эффекты безнаказанности, анонимности и невидимости. Следовательно, актор не только не может судить о причиненном вреде, но, и начинает верить в то, что его поведение вообще никому не вредит, так как самих пагубных результатов не видно. Личность превращается в своеобразного «человека-невидимку», так как уверен, что его виртуальные следы находятся только в его воображении, поэтому он невидимый. В результате киберпространство трансформируется в зону отсутствия социального контроля, где возможны различные проявления как девиантного, так и деликвентного поведения. Следует отметить, что в США действует общенациональная программа "Cybercitizen Awareness Program", направленная на обучение правильному использованию новых технологий, посредством проведения параллелей между реальным (оффлайн) и виртуальным (онлайн) мирами. Одной из задач программы является организация эффективно действующего социального контроля, профилактика девиантного поведения в молодежной среде, поддержка разработки образовательных материалов для родителей, учителей и детей. К сожалению, подобной программы в Украине не существует.

В заключение необходимо подчеркнуть, что бурное развитие IT-технологий опередило развитие соответствующего законодательства и требуемых мер защиты. Сегодня важно обеспечить необходимый уровень правовой защиты и безопасности пользователей сети.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Смелзер Н. Социология. / Смелзер — М., 1994. — 687 с.
2. Менделевич В. Д. Особенности девиантного поведения в интернет-пространстве [Электронный ресурс] / Менделевич В. Д. — Режим доступа: <http://pmarchive.ru/osobennosti-deviantnogo-povedeniya-v-internet-prostranstve>
3. Бондаренко С. В., Черноус В. В. Профилактика девиантного поведения молодежи Дона и Юга России . Приложение к "Южнороссийскому обозрению ЦСРИ и П ИППК при РГУ и ИСПИ РАН ". Отв. редактор Ю. Г. Волков. / Бондаренко С. В., Черноус В. В. — Ростов на Дону: Издательство СКНЦ ВШ, 2003. С. 5488.
4. Номоконов В. А. Интернет и преступность: криминологические и правовые аспекты взаимосвязи // Организованный терроризм и организованная преступность. / Номоконов В. А. — М., 2002. С. 187.
5. Мещеряков В. А. Криминалистическая классификация преступлений в сфере компьютерной информации // Защита информации / Мещеряков В. А. — Конфидент. 1999.
6. Голубев В. А., Рыжкова Э. В. Компьютерная преступность и кибертерроризм: Сборник научных статей / Голубев В. А., Рыжкова Э. В. — Запорожье: Центр исследования компьютерной преступности, 2005. — Вып. № 3.
7. Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.crime-research.ru>
8. Афанасьев В., Гишинский Я. Девиантное поведение и социальный контроль в условиях кризиса. / Афанасьев В., Гишинский Я. — СПб 1995. с.23
9. Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://novikov.com.ua/bnews/2004/09/24/3459>
10. Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://newsland.com/news/detail/id/918449>

11. Бондаренко С. В. Виртуальные сетевые сообщества девиантного поведения [Электронный ресурс] / Бондаренко С. В. — Режим доступа: <http://hr-portal.ru/article/virtualnye-setevye-soobshchestva-deviantnogo-povedeniya>

12. Щетилов А. Некоторые проблемы борьбы с киберпреступностью и кибертерроризмом [Электронный ресурс] / Щетилов А. — Режим доступа: <http://www.cnme-research.org>

13. Бугайова Н. М. Проблема комп'ютерної залежності та її роль у розвитку суїцидальної поведінки [Электронный ресурс] / Бугайова Н. М. — К., 2007 — Режим доступа: http://www.psy-science.com.ua/addiction/oklad.php?mova=ua&scho=_ua/knopki/articles/statti/Probl_komp_zal_rol_suic.html

Шепеленко Ирина Павловна – кандидат социологических наук, доцент, Харьковский национальный педагогический университет им. Г. С. Сковороды

УДК 316.42

ФЕНОМЕН СОЦИАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА В СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ ГОРОДА

В статье рассматриваются основные теоретические подходы к трактовке социального потенциала как одного из значимых понятий современных исследований городского пространства. Автор анализирует взаимосвязь категорий «социальный потенциал» и «социальный капитал» в социологическом исследовании города. Представлена методология анализа к изучению социального потенциала.

Ключевые слова: социальный потенциал, социальный капитал, социальный потенциал города.

ФЕНОМЕН СОЦІАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ МІСТА

У статті розглядаються основні теоретичні підходи до трактування соціального потенціалу як одного із значущих понять сучасних досліджень міського простору. Автор аналізує взаємозв'язок категорій «соціальный потенциал» і «соціальный капитал» в соціологічному дослідженні міста. Представлена методологія аналізу до вивчення соціального потенціалу.

Ключові слова: соціальный потенциал, соціальный капитал, соціальный потенциал міста.

THE PHENOMENON OF SOCIAL POTENTIAL IN SOCIOLOGICAL STUDIES OF A CITY

This paper presents the main theoretical approaches to the treatment of social capital as one of the most important concepts of modern studies of urban space. The author analyzes relationship between the categories of "social potential" and "social capital" in the sociological study of a city. The methodology of analysis to the study of social capital was proposed.

Keywords: social potential, social capital, social potential of a city.

Исследования социального, социально-экономического потенциала отдельных городов, регионов для современного украинского общества имеют стратегическое значение, поскольку понимание, оценка возможностей, предполагаемых путей развития дают возможность выбрать цель, определиться с парадигмой развития всего общества.

Целью статьи является исследование феномена социального потенциала, анализ его составных элементов, применение категории «социальный потенциал» для исследования проблем города. Актуальным является также анализ взаимосвязи и соотношения с понятиями «социальный капитал» и «человеческий капитал». Это связано с необходимостью

операционализации основного понятия исследования, выделения таких понятийных и измеряемых единиц, которые представляли бы собой его показатели.

Усилиями представителей смежных наук (социологов, экономистов, географов, демографов и др.) в теории и методологии исследования социального потенциала сделано немало. Однако недостаточно изученными остались не только некоторые исследовательские направления. Междисциплинарный характер исследования потребовал расширения используемого научно-категориального аппарата в анализе соотношения таких краеугольных категорий, как социальный потенциал, социальный резерв, социальный капитал.

Предпосылки к разработке концепции социального потенциала заложены трудами классиков социально-экономической науки. В работах Ф. Кене, К. Маркса, В. Парето, У. Петти, Д. Рикардо, А. Смита, Й. Шумпетера была сформулирована методология анализа социальных взаимодействий через рационально-утилитарные категории, разработана концепция «человека экономического» как автономного, рационального и компетентного. В работах М. Вебера, Э. Дюркгейма, Г. Зиммеля дан глубокий и всесторонний теоретико-методологический анализ человеческих и антропологических факторов, определяющих сущность экономических процессов, проведена критика узкоэкономического подхода к развитию человека.

В концептуальном анализе тенденций социальной трансформации был выявлен один, на наш взгляд, плодотворный подход – ориентация на исследования определенной территории и критический анализ концепций, разработанных в смежных науках для выявления пространственных закономерностей социального развития. Примером могут служить теоретические труды зарубежных исследователей социального развития и проблем различных социальных групп определенного региона (П. Штомпка, А. Леш), центро-периферийных процессов (В. Кристаллер, Т. Хегерstrand), работы географов, экономистов и социологов, связанные с методикой оценки социально-экономического развития регионов (Л. Б. Вардомский, З. С. Варналий, Н. В. Зубаревич, С. А. Ковалев, О. В. Кузнецова, Л. В. Смирнягин, А. И. Трейвиш, А. В. Черевко и др.).

Кроме того, теоретико-методологический анализ социального потенциала города требует использования результатов теоретических и практических исследований современных социально-демографических и миграционных процессов, изложенные в работах Е. М. Андреева, А. Г. Вишневого, Ж. А. Зайончковской, С. В. Захарова, И. М. Прибыткова; экономических и социологических исследований уровня и качества жизни населения (М. Е. Баскакова, Т. М. Малева, М. М. Можина, Н. М. Римашевская и др.).

С методологической точки зрения для анализа социального потенциала определенного территориального образования (города, региона) основополагающими стали работы А. И. Амоши, Т. И. Заславской, З. В. Голенковой, И. А. Григорьевой, Ю. А. Левады, В. В. Радаева, Р. В. Рывкиной, В. Н. Ярской, С. А. Штирбул, И. О. Зверкович и др. [1,2,8,11,12,16] В работах таких авторов, как Л. Б. Вардомский, А. П. Егоршин, А. Маматов, Л. Стрижкова и других рассматриваются методологические параметры исследования некоторых моделей социального и социально-экономического развития регионов и городов, обоснованных в последнее время масштабными эмпирическими исследованиями. Выделены модели и типы социальной политики на основе взаимодействия общенациональных, региональных и местных органов власти с целью повышения качества социального потенциала (Е. Головаха, Л. В. Константинова, Н. М. Римашевская, О. И. Шкаратан).

Исследованию социального потенциала города как пространственного, демографического, социально-экономического, социально-культурного образования посвящено немало научных трудов. Исследователями рассматривались социальный потенциал определенного города (А. Попов, В. Вакуленко, Е. Заборова, Л. Бляхер, П. Антипова, Е. Герасимова, С. Чуйкина и др.); социальный потенциал в рамках планирования развития города (А. Дружинин, С. Жилкин, А. Попов, Н. Барбаш, Ю. Медведков); научно – образовательный потенциал (И. Прибиткова, С. Makeев, В. Бакиров,

Е. Якуба, О. Куценко, А. Кизилов); культурный потенциал (В. Глазычев, Л. Малес, Е. Ходус и др.); управление социально-экономическим развитием (В. Наконечный, В. Бакуменко, В. Борденюк, В. Вакуленко, И. Дробот и др.) и т.д. В последние годы внимание ученых привлекают отдельные элементы социального потенциала, такие как, например, кадровый потенциал (С. Боженков, М. Серафимов, Ж. Тощенко), социальный потенциал трудовых коллективов (Л. Ревуцкий, Н. Воронкова и др.), образовательный и интеллектуальный потенциалы (В. Левашов, М. Нугаев).

Однако размытость категориального аппарата, нечеткость определения понятий «социальный потенциал», «человеческий капитал», «социальный капитал», их соотношения требует дальнейшего социологического анализа.

Процесс глобализации заставил по-новому взглянуть на процесс использования и накопления обществом материальных и духовных ресурсов, по-новому подойти к оценке национального богатства стран. Еще в 1993 году статистическая комиссия ООН приняла рекомендации Всемирного банка всем странам единообразно исчислять такой важнейший показатель, как национальное «богатство страны», который включает природный капитал; произведенный капитал (активы); человеческий капитал (человеческие ресурсы). Специалисты Всемирного банка по этим критериям произвели экспериментальные оценки накопленного в мире национального богатства. По их оценкам физический капитал составляет лишь 16% общего богатства в мире, природный капитал – 20%, в то время как человеческий капитал – 64%. По методике Всемирного банка человеческий капитал рассчитывается как разность между объемом чистого национального продукта (ЧНП) и ЧНП, произведенным за счет природных ресурсов, после чего рассчитывалась текущая стоимость оставшегося ЧНП за среднее число лет производительной жизни населения (ожидаемая средняя продолжительность жизни на первый год жизни минус средний возраст населения). Результат этих операций и принимался в качестве оценки человеческих ресурсов. Такой подход, иницируемый западными учеными, позволяет адекватно оценить вклад живого труда, интеллекта в вектор развития экономики различных стран. Исследователи человеческого капитала, (Т. Шульц, Г. Беккер, Дж. Минсер и др.), пришли к выводам, что эффективность затрат на обучение сотрудников фирмы превышает инвестиции в новую технику и оборудование. По мнению одного из создателей теории человеческого капитала Г. Беккера, человек в XXI веке становится главной движущей силой развития экономики, концентрированным выражением национального и государственного могущества. Он определяет человеческий капитал как «имеющийся у каждого трудоспособного человека запас знаний, навыков и мотиваций»[5].

Вложения в человека включают затраты на образование и профессиональное обучение, расходы на здравоохранение, обеспечение уровня жизненных благ, необходимых для поддержания трудовой и социальной активности, а также другие социальные расходы. Однако авторы теории человеческого капитала подчеркивают, что человеческим капиталом (ЧК) эти инвестиции становятся только в том случае, если приносят его владельцу определенный доход.

Углубляя исследование понятия капитал, Пьер Бурдьё вводит в научный оборот понятие социальный капитал, которое отражает социальные связи, которые могут выступать ресурсом для получения выгод. В концепции Пьера Бурдьё социальный капитал является исключительно групповым ресурсом. Ценность социального капитала заключается в возможности снижения транзакционных издержек, что, в конечном счете, приводит к увеличению прибыли организации, социальной общности. Взаимосвязь человеческого капитала и социального отразил Джеймс Коулман в своей статье «Социальный капитал в производстве человеческого капитала» (1988). Социальный капитал, отражающий количество и качество социальных связей индивида, стал полномасштабно рассматриваться как реальный ресурс для получения экономических, политических, социальных, духовных, психологических выгод. Роберт Патнэм предложил новую структуру, и соответственно, новые индикаторы измерения социального капитала. В структуру социального капитала он

предложил включить социальные сети, социальные связи и доверие. Два первых фактора являются по существу социально-психологическими атрибутами индивида, поэтому Патнэм измеряет социальный капитал с помощью индивидуальных индикаторов, таких, как интенсивность и сила контактов, членство в общественных объединениях, электоральная активность, удовлетворенность взаимоотношениями, соблюдение норм взаимности, чувство безопасности, доверие к соседям и социальным институтам. Групповые или территориальные показатели получают посредством агрегации индивидуальных [19]. Таким образом, он доказал, что экономическое, культурное процветание сообществ, регионов и наций – следствие эффективного использования социального капитала. В накоплении и использовании социального капитала заинтересованы индивиды, их сообщества, общности и общества. Социальные связи и отношения, составляющие суть социального капитала связи и отношения позволяют их субъектам: повышать социальный и экономический статус; эффективнее влиять на других людей; расширять информированность; приносить финансовое благополучие; обеспечивать карьерный рост; доставлять удовлетворенность жизнью; обеспечивать продолжительность жизни.

Дальнейшее исследование показало, что наиболее продуктивными являются работы по анализу социального капитала именно на региональном, в частности, городском уровне. Именно здесь, в локальной среде, социальный капитал, недостаточно прозрачный, менее осязаемый, чем физический или человеческий, наполняется содержанием, становится ценностью в любой его форме (семейной, организационной, поселенческой). Так, К. Кук и Дж. Уитмейер предложили достаточно строгую концепцию социального капитала, согласно которой социальный капитал представляет собой объем информации, перемещающийся от доноров к реципиентам и приносящий последним различные виды дохода. Социальный капитал приравнивается к сумме связей актора с другими акторами и является посредником для мобилизации чужих ресурсов [18]. Подобный подход позволяет представить суть социального капитала, однако он не раскрывает источник получаемого дополнительного эффекта в результате перемещения ресурсов от человека (группы) к другому человеку (группе). Соглашаясь в принципе с авторами данного толкования социального капитала, уточним, во-первых, что перемещение ресурса – двухсторонний процесс. Во-вторых, социальный капитал используется всеми его собственниками. В-третьих, в результате взаимного использования капитала (взаимодействия, взаимного обогащения) как раз и достигается синергетический эффект, который в сумме больше суммы потенциала каждого из участников сотрудничества. Для обозначения направлений, по которым перемещается социальный капитал, реализуемый в конечном итоге в экономический, политический, культурный и иные его виды, Мануэль Кастельс ввел понятие «социальные сети». Согласно его представлениям социальные сети – это категория, означающая структуру общества, то есть отношения по поводу производства, потребления, опыта, культуры, технологии.

Как отмечают исследователи, современный социальный мир, хотя и сохраняет иерархическую форму, но она уже не рассматривается как главенствующая, все больший вес приобретают связи координационные, а главное – сетевые, охватывающие самые разнообразные сферы общественной жизни, начиная от организации жильцов (кондоминиумы) и заканчивая межгосударственными объединениями типа Евросоюза, групп качества (специфическая форма менеджмента) и создание современных корпоративных объединений, где все их члены в том или ином виде участвуют в планировании, управлении и формировании идеологии деятельности. Рассматривая сетевые сообщества как дискретно-нелинейные системы, нами предлагается применение фрактальных методов анализа и их модификации для исследования и прогнозирования их поведения, при помощи которых возможно определить моменты качественного изменения в поведении системы и, соответственно, предсказать их дальнейшее поведение в относительно долгосрочной перспективе.

Таким образом, содержание социального капитала включает: субъекты взаимодействия, совокупность социальных сетей, социальные институты, нормы, регулирующие

взаимодействия, и непосредственно процесс взаимодействия. В качестве субъектов взаимодействия выступают отдельные индивиды, работники и работодатели, представители органов власти и граждане, личность и социальный институт, деловой клан и орган власти и т.д. Все эти составляющие наиболее наглядно представлены на региональном и городском уровне. Регуляторами взаимодействия являются нормы права и морали. А предметом взаимодействия становятся средства удовлетворения потребностей всех уровней, интересы, ценности. Сам процесс взаимодействия содержит элементы зарождения, реализации потребности во взаимодействии, механизм и результаты интеракций.

Основой сетевой организации пространства выступают связи сотрудничества, а не подчинения. Не прямая иерархическая зависимость, а множество взаимосвязанных узлов, у которого нет центра. Она действует по бинарной логике включения/исключения: все, что входит в сеть полезно, что не входит – не существует для нее. Если узел перестает быть полезным, он отторгается ею, а сеть реорганизуется. Сети нейтральны, но зависят от тех, кто программирует цели – акторы, наделенные властью, богатством.

Примером создания и функционирования социального капитала в полной мере может служить замена деятельности социальных институтов на постсоветском пространстве. В период глобализационных сдвигов в странах СНГ социальные институты перестали выполнять свои функции. (Анализу дисфункций современных социальных институтов социологами разных стран уделяется все больше внимания [9,14,15]). Более того, на постсоветском пространстве значительная часть социальных институтов создается и регулируется государством, которое не учитывает современное хаотическое развитие общества, не заинтересовано в создании адекватных ему новых институтов, новых форм государственного регулирования. Результатом явилось то, что не созданы правовая и организационная основа для развития частного предпринимательства, инновационной деятельности, органами власти введены формальные правила таким образом, что их полное и безусловное выполнение не предполагается или невозможно, процветает институт «рейдерства», девиантное поведение. У хозяйствующих субъектов отсутствуют эффективные каналы для отстаивания прав собственности в суде. Формальные правила систематически нарушаются хозяйствующими субъектами. Органами власти устанавливается селективный контроль выполнения формальных правил и их использование для реализации собственных неформальных практик. Между хозяйствующими агентами и контролирующими органами заключаются неформальные соглашения об условиях реализации формальных правил. Возникли многообразные способы легитимации действий власти различного уровня, не соответствующих формальным правилам. В этих условиях деинституционализации формальных отношений, потери экономическими, политическими институтами способности выполнять возложенные на них функции, усилилась роль неформальных социальных связей, в рамках сетевого сообщества возникают деловые кланы, которые служат ярким примером использования социального капитала.

Наряду с использованием понятия социальный капитал для анализа пространственного объединения, в частности городской агломерации, следует применять понятие социальный потенциал. Потенциал (лат. *potentia* – сила, мощь) – понятие многозначное. В этимологическом словаре происхождение слова «потенциальный» рассматривается как заимствованное в XIX веке из французского языка, где «*potentiel*» с латинского «*potentialis*» производного от «*potens*» – могущий, буквально – могущий быть. В Большой Советской Энциклопедии приводится определение термина потенциал (от лат. *potentia* – сила) – совокупность возможностей, источников, средств, запасов и т.п., которые могут быть приведены в действие, использованы для решения определенных задач, достижения поставленных целей; возможности отдельного лица, общества, государства в определенной области [6].

Сравнительный анализ понятий потенциала, представленных в различных источниках, позволил выделить два подхода, особенностью которых является темпоральность. Первый определяет потенциал как величину и эффективность использования всех ресурсов

определенных объектов. Отсюда следует, что это одномоментная характеристика, основывающаяся на оценке итогов деятельности в данное время и в заданных экономических, политических и социальных условиях. Суть второго подхода в определении потенциала заключается в понимании последнего как возможности использования в дальнейшем с максимальной эффективностью имеющихся у объекта ресурсов. Тогда эта категория приобретает характеристику перспективной, связанной с риском оценки, включает большой спектр составляющих. Оба эти подхода имеют право на существование и могут использоваться для уточнения понятия «социальный потенциал», исходя из целей проведения оценки потенциала. Так при оценке текущего состояния следует воспользоваться первым подходом. При разработке стратегических планов развития – вторым подходом.

При проведении анализа социального потенциала города необходимо обоснованно подойти к выбору перечня входящих в него ресурсов. Исследование публикаций по теории потенциала не дает единого представления о структуре социального потенциала города. Представляет интерес исследование категорий социального потенциала Н. Тютюнник и Е. Игнатовой, которые предлагают рассматривать социальный потенциал как «наиболее широкое из понятий потенциала: совокупность всех общественных возможностей – демографических, образовательных и профессиональных, а также возможностей социальной инфраструктуры»[17]. Ими подчеркивается именно временной характер этих ресурсов – совокупность ресурсов на конкретный период времени и возможность их использовать в перспективе. В социальный потенциал авторами включены качество жизни населения, состояние социальной инфраструктуры и демографический состав населения. Однако, с нашей точки зрения, этого явно недостаточно. Во-первых, рассмотрение социального потенциала без анализа взаимодействия определенных групп, социальных институтов, совокупности социальных сетей будет не полным.

Таким образом, существующие на данный момент подходы к пониманию «социального потенциала города» являются в большинстве своем слишком узкими, чтобы охватить все содержание и значение того, что следует подразумевать под этим термином. Для того, чтобы расширить рамки существующего анализа «социального потенциала» и полнее раскрыть его содержание, необходимо отойти от институциональной трактовки и неоклассической парадигмы и сосредоточиться на синергетическом подходе, предполагающем широкое использование количественных и качественных методов социологических исследований.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1. Аглямова Г. Р. Интеллектуальный потенциал молодого города и факторы его развития (на материалах г. Набережные Челны): дисс. доктор социол. наук: 22.00.01. Теория, методология и история социологии / Аглямова, Гульнара Рашитовна. — М., 2004. — 338 с.
2. Аитов Н. А. Проблемы планирования социального развития городов / Н. А. Аитов. — М., 1971. — 184 с.
3. Арутюнян Ю. В. О потенциале межэтнической интеграции в московском мегаполисе // Социологические исследования. — 2005. — № 1. — С. 27-40.
4. Барбаш Н. Б. Методика изучения территориальной дифференциации городской среды / Н. Б. Барбаш; Ин-т географии АН СССР — М., — 1986 — 181 с.
5. Блауг М. Беккер, Гарри С. // 100 великих экономистов после Кейнса / Great Economists since Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. — СПб.: Экономикс, 2009. — С. 29-32. — 384 с. — (Библиотека «Экономической школы», вып. 42).
6. Большая советская энциклопедия. Алфавитный именной указатель к 3-му изд. А-Я. — М., «Сов. энциклопедия», 1981. — 719 стр. — С. 331.
7. Вебер М. История хозяйства: Город / М. Вебер. — М.: Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 2001 — 576 с.

8. Глазычев В. П. Социально-культурный потенциал города: концепция, динамика, показатели /Глазычев В. П., Замиховская А. И. // Проблемы качества городской среды. — М.: Наука, 1989. — С. 15-21.
9. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Головаха Е., Панина Н. // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5-22.
10. Демкив О. Концепция группового социального капитала и её адаптация к отечественным условиям / О. Демкив // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — №4. — С. 104-118.
11. Заславская Т. И. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе / Т. И. Заславская // Общественные науки и современность. — 2005. — № 3. — С. 5-16; №4. — С. 13-25.
12. Лесечко М. Соціальний капітал: проблеми розвитку і оцінки [Текст] / М. Лесечко, А. Чемерис // Вісник державної служби України. — 2001. — №3. — С. 88-94
13. Липатова Т. Н. Потенциал как категория социально-гуманитарной науки / Т. Н. Липатова // Научные труды ЦПЭИ АН РТ. — Казань: Центр инновационных технологий, 2010. — Выпуск 3. — С.201-205.
14. Makeev S. Социальные институты: классические толкования и современные подходы к определению // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 4. — С.5-20.
15. Матусевич В. Социальный институт: функция, генезис, структура/В. Матусевич // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2004. - № 4. — С. 43-56.
16. Попов А. А. Оценка территориальной дифференциации качества городской среды г. Москвы: дисс. канд. географ. наук: 25.00.24. Экономическая, социальная и политическая география / Попов Алексей Александрович. — М., 2008. — 233с.
17. Тютюнник Н. Використання категорій «потенціал», «капітал» і «ресурс» у соціально-економічних дослідженнях/ Н. Тютюнник// Економіка промисловості — 2012. — № 3-4 (59-60). — С.351-355.
18. Cook K., Whitmeyer J. M. Two approaches to social structure: Exchange theory and network Analysis // Annual Review of Sociology. — Vol. 12. Palo Alto, CA: Annual Review Co., 1986. — P. 31
19. Putnam R. The prosperous community: social capital and public life. // American Prospect, 1993, Vol.13, pp.35-42.
20. The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I. Cambridge, MA; Oxford, UK: Blackwell (1996) (second edition, 2000)

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

Боринштейн Евгений Русланович ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВАНИЯ МЕНЕДЖМЕНТА СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	6
Ананьева Елена Павловна ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ КЛАССИФИКАЦИИ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ	13
Замкова Наталія Леонідівна ФЕНОМЕН «КУЛЬТУРНОГО РАСИЗМУ» ТА ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	22
Добридень Оксана Володимирівна ЛЮДИНА І МЕДИЦИНА В РЕАЛІЯХ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА СПОЖИВАННЯ	28
Кривець Людмила Володимирівна УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ ПРО ВЛАДУ І ПОШУКИ ІДЕАЛЬНОГО СУСПІЛЬНОГО УСТРОЮ	33
Попова Юлия Владимировна СИСТЕМНО-ПАРАМЕТРИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ФОРМ ВЫВОДНОГО ЗНАНИЯ	38
Савусін Микола Павлович ФІЛОСОФСЬКІ Й ТЕОРЕТИКО-СИСТЕМНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИТЕРІЇВ ПОРІВНЯНО БІЛЬШОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ ОБ'ЄКТІВ У МОВІ ТЕРНАРНОГО ОПISУ (МТО)	45
Халапсис Алексей Владиславович ЗАПАД: КРАХ ИЛИ ВОЗРОЖДЕНИЕ	57
Цибра Микола Федорович ОСОБИСТІТЬ У СУЧАСНОМУ ВИМІРІ	63

ПОЛІТОЛОГІЯ

Каретна Ольга Олександрівна СИСТЕМА ОСВІТИ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ	71
Климончук Василь Йосифович ПОЛІТИЧНІ СВОБОДИ: СУТЬ, ФОРМИ ТА СПОСОБИ НАУКОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ У СУЧАСНІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ	77
Красножон Олена Сергіївна ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ НА ПРИКЛАДІ ЄВРОРЕГІОНУ «НИЖНІЙ ДУНАЙ»	83
Лавренев Данило Андрійович ФІНАНСОВО-ПРОМИСЛОВІ ГРУПИ ЯК СУБ'ЄКТИ ПОЛІТИЧНОГО ЛОБЮВАННЯ В УКРАЇНІ	89
Маслов Юрій Костянтинович ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ СОЛІДАРИЗМУ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ОСНОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ВЛАДНИХ СИСТЕМ СУЧАСНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН	94
Наумкіна Світлана Михайлівна РОЛЬ РИТОРИЧНОГО МИСТЕЦТВА У ВЕРБАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ	105
Осипова Светлана Анатольевна «БАРХАТНЫЙ РАЗВОД» – ПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ «МИРНОЙ» СЕЦЕССИИ	110

Ростецька Світлана Іванівна	
Куспляк Ігор Сергійович	115
ОСНОВНІ МЕХАНІЗМИ ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ	
Сарбаш Катерина	
ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ	122
В ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ГІБРИДНОГО РЕЖИМУ	
Тихоненко Ірина Вікторівна	
ЗАГРОЗИ БЕЗПЕЦИ ПАКИСТАНУ ЯК ПЕРЕДУМОВА ТРАНСФОРМАЦІЇ	128
РЕГІОНАЛЬНОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ В ПІВДЕННІЙ АЗІЇ	
Федорук Світлана Дмитрівна	
РЕЗОЛЮЦІЯ ДО ДЕВ'ЯТОЇ СТАТТІ КОНСТИТУЦІЇ ЯПОНІЇ – ШЛЯХ ДО	134
ВІДРОДЖЕННЯ ЯПОНСЬКОЇ МІЛІТАРИЗАЦІЇ	
Чурсінова Інна Олександрівна	
ПОЛІТИЧНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ ТА ЙОГО РОЛЬ У СУЧАСНОМУ	140
ПОЛІТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	

СОЦІОЛОГІЯ

Алексенцева-Тимченко Екатерина Сергеевна	
НОВЫЕ ТРЕНДЫ В СПОСОБАХ ПОСТРОЕНИЯ КАРЬЕРЫ	146
Бакуменко Роман Игоревич	
НАЦИОНАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНО-	152
ПОЛИТИЧЕСКИХ ИЗМЕНЕНИЙ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА	
Кононова Яна Вячеславовна	
ПОСТГУМАНИТАРНАЯ ПЕРСПЕКТИВА В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ	158
ТЕОРЕТИЗИРОВАНИИ	
Прохоренко Евгения Яковлевна	
АНАЛИЗ АСПЕКТОВ ПРОЯВЛЕНИЙ ДЕВИАНТНОГО И ДЕЛИНКВЕНТНОГО	165
ПОВЕДЕНИЯ	
В СЕТИ ИНТЕРНЕТ	
Шепеленко Ирина Павловна	
ФЕНОМЕН СОЦИАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА В СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ	171
ИССЛЕДОВАНИЯХ ГОРОДА	

Наукове видання

«ПЕРСПЕКТИВИ». Соціально-політичний журнал

Редакційна колегія журналу:

Борінштейн Є. Р., головний редактор
Наумкіна С. М., заступник головного редактора
Балашенко І. В., відповідальний секретар
Кавалеров А. А., технічний редактор
Бобровська Л. Л., коректор

Адреса редакції:

Україна, 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, кімната 73
Тел.: (0482) 732-09-52

Здано на виробництво – 29.09.2014.

Підписано до друку з оригіналу-макета – 30.09.2014.

Формат по ISO 216: А4, 297×210, 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 12. Наклад 100 прим. Інформаційно-видавничий центр Державного закладу
«Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 26
тел.: (0482) 731-19-14